

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ**

На правах рукопису

МАЗЯР ОЛЕГ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 159.928

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ОБДАРОВАНОСТІ
У ПРАЦЯХ І. О. СІКОРСЬКОГО**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Моляко Валентин Олексійович
доктор психологічних наук,
професор, академік НАПН України

Київ – 2013

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ I. ОБДАРОВАНІСТЬ ЯК БІОСОЦІОПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ У КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПОЛОЖЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	
1.1. Індивідуальність як системно-інтегральний рівень концептуалізації проблеми обдарованості	
1.1.1. Поняття про індивідуальність у системі психологічних категорій.....	13
1.1.2. Формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини.....	17
1.1.3. Індивідні властивості як біологічний рівень індивідуальності.....	21
1.1.4. Особистість як соціокультурний рівень індивідуальності.....	25
1.2. Обдарованість у системі індивідуальних властивостей особистості	
1.2.1. Обдарованість як системна якість розвитку особистості.....	30
1.2.2. Онтогенетичні чинники розвитку обдарованості.....	35
1.2.3. Основні структурні елементи обдарованості та механізми їх зв'язку.....	38
1.3. Проблема індивідуальних відмінностей у психологічних концепціях кінця ХІХ – початку ХХ століття	
1.3.1. Основні підходи у дослідженнях індивідуальних відмінностей.....	41
1.3.2. Вирішення психофізичної проблеми у диференціально-психологічному підході.....	45
1.3.3. Психобіологічні детермінанти розвитку індивідуальності.....	50
1.3.4. Характерологічні й особистісні детермінанти розвитку індивідуальності.....	54
1.4. Проблема обдарованості у системі індивідуальних відмінностей у психологічних концепціях кінця ХІХ – початку ХХ століття	
1.4.1. Обдарованість як критерій вимірювання індивідуальних відмінностей.....	61
1.4.2. Психобіологічні чинники розвитку обдарованості...	63
1.4.3. Соціально-психологічні чинники розвитку обдарованості.....	68
Висновки до першого розділу.....	73

Розділ II. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У КОНЦЕПЦІЇ І.О. СІКОРСЬКОГО

2.1.	Проблема індивідуальності у працях І.О. Сікорського	
2.1.1.	Особистість та індивідуальність у категоріальному аналізі І.О. Сікорського.....	75
2.1.2.	Науково-методологічна позиція І.О. Сікорського у вирішенні психофізичної проблеми.....	79
2.1.3.	Чинники розвитку індивідуальності.....	84
2.2.	Структура особистості у концептуальних положеннях І.О. Сікорського	
2.2.1.	Структурні компоненти індивідуальності.....	88
2.2.2.	Індивідуальні і групові відмінності на рівні нижчої психічної діяльності.....	94
2.2.3.	Індивідуальні відмінності на рівні вищої психічної діяльності.....	99
2.2.4.	Особливості функціонування цілісної системи індивідуальності.....	105
2.3.	Методологічні засади диференціально-психологічних досліджень І.О. Сікорського	
2.3.1.	Методологічні особливості емпіричних та експериментальних психологічних досліджень в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.....	108
2.3.2.	Експериментально-емпіричні дослідження індивідуальних відмінностей у працях І.О. Сікорського.....	111
2.3.3.	Методи дослідження обдарованості у працях І.О. Сікорського.....	115
2.4.	Формування обдарованості на нижчому психічному рівні особистості у працях І.О. Сікорського	
2.4.1.	Відмінності у розвитку обдарованості за критерієм групової приналежності.....	117
2.4.2.	Нейропсихологічні та фізіологічні чинники розвитку обдарованості.....	123
2.4.3.	Психофізіологічні і темпераментальні чинники розвитку обдарованості.....	128
2.5.	Формування обдарованості на вищому психічному рівні особистості у працях І.О. Сікорського	
2.5.1.	Функціональне співвідношення структурних елементів обдарованих особистостей.....	131
2.5.2.	Відмінності у розвитку пізнавальних процесів як передумова розвитку обдарованості.....	133
2.5.3.	Зв'язок моральних і вольових якостей у розвитку обдарованої особистості.....	137

2.5.4. Особистісні риси як професійно важливі якості обдарованості.....	141
2.5.5. Виховання і навчання як соціально-психологічний фактор розвитку обдарованості.....	144
2.6. Концептуальний взаємозв'язок положень І.О. Сікорського із сучасними теоріями обдарованості	
2.6.1. Порівняльний аналіз психологічного розуміння феномену обдарованості.....	151
2.6.2. Методологічні особливості розвитку обдарованості..	158
Висновки до другого розділу.....	166
Висновки.....	169
Список використаних джерел.....	173

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного узагальнення й уточнення методологічних основ проблеми обдарованості (загальна психологія), здійснення історико-психологічного аналізу її науково-концептуальних, суспільно-ціннісних й особистісних чинників (історія психології) і побудови оптимального навчально-виховного середовища, в якому відбувається ефективний розвиток здібностей та обдарованості (вікова та педагогічна психологія). Створення умов для раннього виявлення і розвитку обдарованості є однією з пріоритетних задач модернізації національної освіти, яка на практиці часто лишається орієнтованою на так званого середнього учня.

В контексті розвитку обдарованості вчені зауважували на необхідності раннього виявлення здібностей і психологічного супроводу обдарованої молоді (Н.С. Лейтес, В.А. Крутецький, Дж. Рензуллі, Р.О. Семенова), особливостями діяльності психологічної служби, що повинна зосереджуватись не тільки на поведінкових відхиленнях та кризових явищах, а й на розвитку особистості (Г.О. Балл, С.Д. Максименко, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко).

Обдарованість як інтегральна властивість індивідуальності визначається високим рівнем розвитку її здібностей і вивчається у контексті дослідження розвитку вмінь та навичок, особистісних якостей обдарованих осіб (Н.С. Лейтес, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов), стильових особливостей (О.В. Лібін, В.С. Мерлін) та стратегіальної специфіки діяльності (В.О. Моляко, Т.М. Титаренко), спрямованості особистості (Л.І. Божович, О.М. Леонтьєв). Розроблені теорії і концепції обдарованості потребують систематизації чинників її розвитку, а також встановлення такої їх логіко-концептуальної своєрідності, що забезпечить цілісне розуміння проблеми. Це передбачає вивчення історичних зв'язків концептуальних положень, що розкривають перспективи подальших досліджень. «Вилучення» окремих мета-ідей з історії психології призводить до втрати системності знань, робить їх дискретними, подекуди внутрішньо суперечливими. Це не дозволяє простежити історичний шлях розвитку концепцій та окремих теоретичних положень,

перешкоджає встановленню об'єктивних і суб'єктивних чинників їх формування, виокремленню наукової новизни сучасних теорій розвитку здібностей та обдарованості.

Одна з суттєвих прогалин історії вітчизняної психології полягає у недостатньому висвітленні науково-психологічної діяльності професора Київського університету св. Володимира Івана Олексійовича Сікорського (1842-1919), передовсім, поглядів на проблему обдарованості. Його велика наукова спадщина фактично не перевидавалась.

Загальний огляд науково-психологічної системи І.О. Сікорського здійснено у дисертаційному дослідженні Д.С. Тимофєєва (1995), у кількох параграфах і статтях О.О. Нікольської, Ю.О. Приходько, В.А. Роменця. Здебільшого висвітлювались питання загальної, дитячої та педагогічної психології, а також методологічні основи фізіогноміки. Можна відмітити посилення інтересу до І.О. Сікорського, насамперед, як до непересічної і обдарованої особистості (О.Т. Губко, В.І. Менжулін). Проте не здійснено цілісний аналіз поглядів І.О. Сікорського щодо проблеми розвитку вищих психічних функцій особистості, формування її як суб'єкта творчої діяльності, що досягає рівня обдарованості та геніальності.

Перервано теоретико-методологічний зв'язок між працями І.О. Сікорського і сучасними вченими, хоча його публікації з проблеми обдарованості є одними з найперших у вітчизняній науці. Концептуалізація проблеми обдарованості здійснювалась І.О. Сікорським на основі інтеграції і систематизації знань психології індивідуальності, висунення оригінальних положень щодо структурної та функціональної природи обдарованості. Проблема обдарованості вирішувалась ним у контексті розв'язання більш широкого кола питань євгеніки, дитячої та педагогічної психології, шкільної психогігієни. Окремі праці І.О. Сікорського дозволяють припустити, що обдарованість розглядалася ним в якості закономірного результату гармонійного (симетричного) розвитку особистості, що відповідає сучасному гуманістичному підходу до навчально-виховного процесу. Частково це

представлено у дисертаційному дослідженні С.І. Корнєва «Проблеми корекційної педагогіки у творчій спадщині І.О. Сікорського» (2009), зосередженому на питаннях виправлення, внесення поправок у психічний розвиток дітей. Власне дотичність до проблем дефектології, яка на той час виражалась у категорії дегенерації не лише окремої особистості, а й націй, народів і рас, зумовили остракізм наукової спадщини І.О. Сікорського (Б.Г. Ананьєв, А.І. Вінберг, Д.Р. Лунц, В.І. Менжулін, Г.В. Морозов, Н.А. Семашко, А.С. Тагер, Н.І. Фелінська) і відволікли увагу від його ідей вершинного розвитку особистості, методологічних засад її дослідження. Положення про психічну (на психофізіологічному, особистісно-моральнісному рівні) дегенерацію нещадно критикувалася не стільки в науково-психологічному контексті, скільки здійснювалася негативна оцінка його професійної та громадської діяльності (йдеться про ряд резонансних кримінальних справ щодо діяльності релігійних сект й особливо справи Бейліса, в яких І.О. Сікорський виступав в якості експерта).

Виникає необхідність з'ясувати науково-психологічні чинники обдарованості у його концептуальних поглядах, що зумовило вибір теми дослідження «Концептуалізація проблеми обдарованості у працях І.О. Сікорського».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане у відповідності до тематичного плану наукових досліджень Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України в межах проблеми лабораторії психології творчості за темою «Психологічне дослідження творчих перцептивних процесів на різних вікових рівнях» (номер держреєстрації 0107U012430). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 2 від 23 лютого 2012 р.) та узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 24 квітня 2012 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні історико-психологічного аналізу концепції І.О. Сікорського, що розкриває цілісну систему особистості, структурні зв'язки елементів індивідуальності, координації і взаємодії психобіологічних та соціокультурних чинників розвитку обдарованості.

Об'єкт дослідження – психологічні концепції індивідуальних відмінностей та обдарованості кінця XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – обдарованість як вищий інтегральний рівень розвитку індивідуальності у концептуальних положеннях І.О. Сікорського.

В основу дослідження покладено **припущення** про розробку І.О. Сікорським теоретико-методологічних засад вивчення базових координат та ієрархічної організації індивідуальності, що дозволило виявити і систематизувати інтра- та інтерпсихологічні чинники розвитку обдарованості. І.О. Сікорський розглядав обдарованість як цілісний і системний біопсихосоціальний рівень інтеграції суб'єкта діяльності, що є результатом комплексного розвитку розумових та емоційних процесів, високого рівня вольової саморегуляції й просоціальної етичної спрямованості, що мають узгоджену нейропсихологічну, психофізіологічну, фізіогномічну та соціально-психологічну основу.

Відповідно до мети та предмета визначено **завдання дослідження**:

1. Розкрити суть цілісного підходу до вивчення індивідуальності і проаналізувати теоретико-методологічні засади досліджень індивідуальних відмінностей та обдарованості у психологічних концепціях кінця XIX – початку XX століття.

2. Систематизувати результати теоретико-емпіричних досліджень І.О. Сікорського і реконструювати запропоновану ним ієрархічну структуру індивідуальності, що координує взаємодію психобіологічних та соціокультурних властивостей особистості.

3. Встановити методологічні засади дослідження проблеми обдарованості і виявити інтра- та інтерпсихологічні механізми збалансованості

й функціональної єдності основних чинників розвитку обдарованості у працях І.О. Сікорського.

4. Провести паралелі і виявити відмінності у концептуальних положеннях І.О. Сікорського та сучасних теоріях обдарованості.

Теоретико-методологічною основою дослідження є положення про розвиток індивідуальності (Б. Г. Ананьєв, Л.М. Архангельський, О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Е.О. Голубєва, Р. Кеттелл, О.Г. Ковальов, О.В. Лібін, С.Д. Максименко, В.С. Мерлін, Л.А. Мойсеєнко, В.Д. Небиліцин, К.К. Платонов, В.М. Русалов, С.Л. Рубінштейн) та обдарованості (Д.Б. Богоявленська, Ф. Гальтон, Н.А. Карпенко, В.В. Клименко, О.І. Кульчицька, В.О. Моляко, О.Л. Музика, Б.М. Теплов, В.Д. Шадріков, В. Штерн), психологічні концепції особистості кінця XIX – початку XX століття (В.М. Бехтерєв, В. Вундт, Г. Гефдінг, І. Гобчанський, У. Джемс, П. Загорський, Е. Кречмер, О.Ф. Лазурський, М.М. Ланге, Дж.Т. Ледд, Дж.С. Міль, О.П. Нечаєв, Ф. Полан, Т. Рібо, І.М. Сеченов, Г. Спенсер, У. Шелдон, В. Штерн, Г.І. Челпанов, С. Фульє), історичний аналіз розвитку психології кінця XIX – початку XX століття (Б.Г. Ананьєв, О.О. Буділова, Л.С. Виготський, А.М. Ждан, Г.С. Костюк, Н.К. Одуєва, А.В. Петровський, В.А. Роменець, Б.М. Теплов, М.Г. Ярошевський), біографічний аналіз життєвого і наукового шляху І.О. Сікорського (О.Т. Губко, С.І. Корнєв, В.І. Менжулін, Д.С. Тимофєєв). Історико-психологічний аналіз наукової спадщини І.О. Сікорського спирається на основні шляхи вирішення психофізичної проблеми (В. Вундт, Г. Гефдінг, І. Гобчанський, У. Джеймс, Г.С. Костюк, О.Ф. Лазурський, М.М. Ланге, Г.І. Челпанов), положення системного та комплексного підходів (Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк, О.В. Лібін, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.С. Мерлін, К.К. Платонов, В.М. Русалов), на принципи розвитку, історизму і єдності логічного та історичного (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський).

Джерельну базу дослідження становлять праці І.О. Сікорського (монографії, статті, брошури, тези), опубліковані в період з 1884 по 1915 рр.,

публікації вітчизняних і переклади праць зарубіжних учених кінця XIX – початку XX століття, сучасні науково-психологічні та історико-психологічні праці.

Для вирішення поставлених завдань використані такі **методи** як *історико-генетичний аналіз*, спрямований на встановлення основних чинників і логіки вирішення проблеми індивідуальності та обдарованості у психології, *історико-функціональний аналіз* психологічних положень проблеми індивідуальності та обдарованості, націлений на розкриття характеру безперервного розвитку наукових ідей, *метод систематизації висловлювань*, що описують і дозволяють здійснити аналіз психологічних концепцій, частково *біографічний метод*, орієнтований на вивчення основних чинників формування наукових ідей ученого, а також *метод теоретичної реконструкції* структури індивідуальності та функціональних аспектів розвитку обдарованості, проведення концептуальних паралелей та пошук відмінностей у поглядах учених. Використання цих методів передбачає проведення аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення і систематизації теоретичного матеріалу.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- систематизовано концептуальні положення розвитку індивідуальності кінця XIX – початку XX століття; виділено основні структурні елементи особистості, показано їх функціональну взаємодію, механізми індивідуалізації обдарованого суб'єкта;
- визначено наукові та біографічні джерела науково-психологічних поглядів І.О. Сікорського, встановлено взаємозв'язки його концептуальних положень із теоріями вітчизняних та зарубіжних учених;
- реконструйовано структуру індивідуальності, запропоновану І.О. Сікорським, показано рівні її функціонування і виділено інтра- та інтерпсихологічні чинники розвитку обдарованості як вершинного рівня індивідуальності;

– проаналізовано місце та значення науково-психологічної спадщини І.О. Сікорського у системі сучасних поглядів на проблему обдарованості.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що матеріали дисертації можуть бути використані у навчально-методичному забезпеченні курсів із загальної психології, історії психології, диференціальної психології. Результати дослідження можуть стати фактологічною базою для подальшого вивчення історичних аспектів формування психологічних концепцій індивідуальності та обдарованості, а також для розробки програм розвитку здібностей та обдарованості у діяльності практичних психологів освітніх закладів.

Впровадження результатів дослідження. Теоретичні положення і практичні результати дослідження впроваджено у процес підготовки студентів-психологів Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка про впровадження № 51/01 від 15 грудня 2012 року) та студентів-психологів соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка про впровадження № 918 від 28 січня 2013 року).

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались теоретичним обґрунтуванням методологічних позицій, релевантністю використаних методів предмету, меті і завданням дослідження, репрезентативністю та валідністю опрацьованих джерел, узгодженістю отриманих висновків, дотриманням основних принципів історико-психологічного дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертації представлені на Щорічній звітній науковій конференції викладачів Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2009, 2010); V та VIII Міжнародних науково-практичних конференціях «Сучасні проблеми екологічної психології» (Київ, 2009, 2012); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2009, 2011); X, XI та XII Міжнародних наукових психологічних конференціях

«Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2010, 2011, 2012), на семінарі, присвяченому Дню науки «Наукова школа В.О. Моляко «Стратегії творчої діяльності» (Житомир, 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність». До 85-річчя від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В.А. Роменця (Київ, 2011); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічне діагностування в роботі практичного психолога» (Умань, 2013), II та VI Міжрегіональному семінарі щодо впровадження програми ціннісної підтримки розвитку здібностей та обдарованості «Три кроки» (Житомир, 2009, 2013).

Публікації. Основний зміст роботи викладено у 10 публікаціях з теми дисертаційного дослідження. З них 5 – у фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого Міністерством освіти і науки України, а також публікація у зарубіжному виданні (російською мовою).

Розділ I. ОБДАРОВАНІСТЬ ЯК БІОСОЦІОПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ У КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПОЛОЖЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Індивідуальність як системно-інтегральний рівень концептуалізації проблеми обдарованості

1.1.1. Поняття про індивідуальність у системі психологічних категорій

Концептуалізація проблеми обдарованості у психології відбувалася в процесі розробки фундаментальної проблеми особистості та індивідуальності, яка у другій половині ХІХ століття здебільшого перебувала в межах філософського дискурсу. На загал проблема індивідуальних відмінностей стала універсальною матрицею для концептуалізації вужчих науково-психологічних проблем [282]. Під *концептуалізацією* ми розуміємо процес визначення концептів, відношень та механізмів психічної регуляції, що складають оригінальну інтерпретаційну схему (систему припущень) у поясненні накопиченого масиву емпіричних даних.

В основі концептуалізації проблеми обдарованості було вирішення питання про методологічні принципи організації дослідження особистості, встановлення природи і характеру взаємозв'язків її структурних елементів. В кінці ХІХ – на початку ХХ століття з'ясовувались закономірності розвитку особистості, визначалися її структурні координати і принципи диференціації індивідів, а також здійснювався процес інтенсивного накопичення емпіричних даних щодо відмінностей обдарованих осіб на нейропсихологічному, психофізіологічному, соціально-психологічному і психічному рівнях.

Розробка структурних і функціональних аспектів розвитку індивідуальності сприяли формуванню загальних положень проблеми функціональної природи і специфіки взаємозв'язку структурних компонентів індивідуальності обдарованих осіб [14; 39; 49; 69; 88; 147; 224; 232; 289; 304;

310]. Втім, окремі положення мали антагоністичний зміст, що притаманне для недостатньо розробленої наукової проблеми, а відтак потребували нових концептуальних схем, що враховували цілісне та системне розуміння феномену обдарованості.

Теорію ми визначаємо як внутрішньо несуперечливу систему верифікованих положень, що своїми компонентами містить емпіричну основу (факти, емпіричні закономірності), базис (первинні припущення), логіку і твердження, які складають основне теоретичне знання [19]. Натомість *концепція* становить первинну системну організацію матеріалу, об'єднану науковою ідеєю. «В концептуальній системі узагальнюються результати філософських роздумів, теоретичних та емпіричних пошуків ученого, його досвід...» [118, с. 29]. Концепція перебуває на етапі верифікації, її гіпотези носять більш імовірнісний і подекуди суперечливий характер. Фактично кожна теорія проходить концептуальну стадію розвитку, коли система наукових поглядів ще не містить більш досконалої доказової бази.

На початку XX століття проблема індивідуальності проходила стадію концептуалізації на етапі вирішення філософсько-психологічної проблеми співвідношення її матеріальної і духовної субстанцій (фізичного і психічного) та природничо-наукової проблеми частки та взаємодії спадкового і набутого психічного матеріалу. Тому першочерговим завданням у вивченні проблеми обдарованості є аналіз розробки проблеми індивідуальності [115; 184]. Вивчення індивідуальності як інтегральної біопсихосоціальної характеристики людини дозволяє виявити основні інтраіндивідуальні закономірності й інтеріндивідуальні чинники особистісного розвитку.

Індивідуальність визначають як характеристику соціально значимих відмінностей людини, своєрідність психіки й особистості, її неповторність, самобутність [187; 189]. При цьому вона не протиставляється соціальній стандартизації індивіда й аналізується під кутом своєрідного способу буття суб'єкта, єдиного і суперечливого співвідношення та взаємозв'язку особистого й суспільного [2; 162].

Процес індивідуалізації та суб'єктивізації розглядають як 1) засвоєння індивідом суспільного досвіду (предметна концепція психічного Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва), що передбачає «розпредметнення» суб'єктом сутності суспільних предметів (засвоєння суспільного значення предметів шляхом формування особистісних смислів), 2) у формі діалектичного зв'язку індивідуального й суспільного буття (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, В.С. Мерлін, В.М. М'ясищев, Б.М. Теплов), що виражається у становленні відносин індивіда та суспільства. Аналізуючи проблему психічного розвитку як заломлення зовнішнього через внутрішнє (С.Л. Рубінштейн), так і заломлення внутрішнього через зовнішнє (О.М. Леонтьєв), вчені погоджуються, що характер психічної діяльності є активним і творчим, який реалізується у відмінних способах вирішення об'єктивних суперечностей, в результаті чого оформлюється індивідуальність суб'єкта [111; 203; 206]. Активний і творчий характер психічної діяльності стає емпіричною основою диференціації індивідів за критерієм розвитку здібностей та обдарованості.

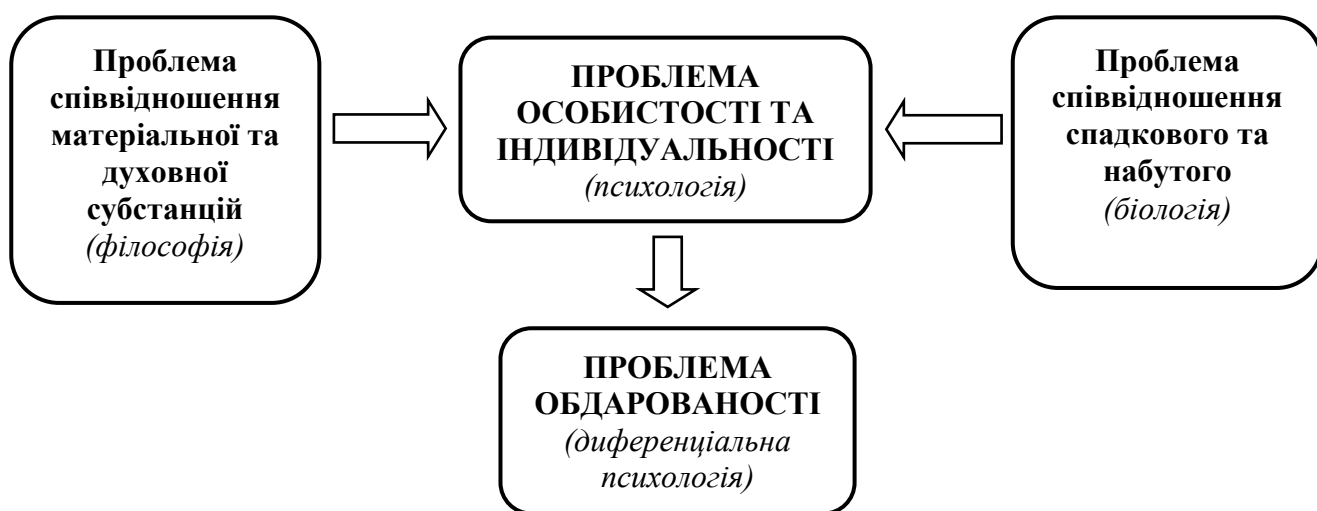

Схема 1. Концептуалізація проблеми обдарованості у психологічній науці в кінці XIX – початку XX століття

Проблема індивідуальності виникає у зв'язку зі з'ясуванням структурно-функціональних координат особистості, її системних характеристик, які цілісно пояснюватимуть відмінності у поведінці та діяльності суб'єкта. Категорія

індивідуальності описує інтегральні способи самореалізації суб'єкта та відмінності на рівні особистісних рис, психічних процесів, станів [72; 115; 133]. Індивідуальність представлена у відношенні до об'єктивної дійсності в залежності від аналізу її структурних рівнів та вікових етапів розвитку.

У системі «індивід – особистість» індивідуальність інтегрує всі оригінально-специфічні зв'язки властивостей особи як індивіда (з позиції типових ознак за критерієм статі, віку, психодинамічних особливостей) та особистості (з позиції набутого досвіду) [115]. Такий системний зв'язок основних компонентів психічного, коли вищі психічні функції в процесі формування перетворюють натуральний ряд психіки у культурний, найповніше розкритий в експериментально-генетичному підході [37; 74; 132; 133].

Індивідуальність як водночас найбільш узагальнена і конкретна характеристика особи вказує на цілісність, унікальність і стійкість суб'єкта. Сутнісними характеристиками індивідуальності та її основних підструктур є 1) цілісність; 2) системність; 3) ієрархічність її елементів; 4) структурність; 5) динамічність (Б.Г. Ананьєв, П.К. Анохін, О.Г. Асмолов, В.В. Клименко, О.Г. Ковальов, Г.С. Костюк, О.В. Лібін, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.С. Мерлін, В.М. М'ясищев, В.Д. Небиліцин, К.К. Платонов, В.М. Русалов, Б.М. Теплов).

Цілісність індивідуальності вказує на інтегральний взаємозв'язок підструктур та елементів особистості, які функціонують як єдиний організм, спрямований на досягнення єдиної мети. Відтак виникає необхідність врахування всіх ознак індивідуальності на всіх підсистемних рівнях. Існує необхідність досліджувати цілісність як на рівні підсистем індивідуальності, так і виводити її з усієї системи індивідуальності [46]. *Системність* виражається в унікальній єдності елементів організму та свідомості, що передбачає узгодженість їх функціонування, закономірності внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Йдеться про відношення між фізіологічними процесами, що характеризують діяльність окремих фізіологічних елементів, та психічних процесів, які характеризують діяльність організму в цілому, що розглядається

як відношення між властивостями окремих елементів і загальної системи [121], [184]. *Ієрархічність* визначає співвідношення рівнів та елементів системи індивідуальності, які перебувають у стабільному стані й координуються за принципами оптимальності та компенсаторності [115]. Рівні та елементи системи мають властивості частково замкнених, автономних підсистем, а відтак їх взаємозв'язок відбувається не лінійно, а багато-багатозначно [142]. *Динамічність* розкриває ступінь розвитку та варіабельності поведінки індивідуальності, ступінь функціональності зв'язків між її структурними елементами. Результатом дії вищезазначених принципів можна вважати «інтегральні ансамблі особистісних властивостей, які утворюються як функціональні надбудови над об'єднанням психічних процесів» [15, с. 27].

Таким чином, індивідуальність визначають як багаторівневу систему внутрішніх зв'язків особистості, що забезпечує їх унікальну цілісність. Відповідно до думки С.Л. Рубінштейна, це набуває характеру вибіркості внутрішнього щодо зовнішнього і стабілізації внутрішнього при його зміні під впливом зовнішнього [2; 206]. Важливим для розуміння індивідуальності стає вивчення її ієрархічної структури, характеру зв'язків елементів структури, механізмів соціальної адаптації й інтеграції.

1.1.2. Формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини

Вирішення проблеми індивідуальності полягає у розкритті сутнісних характеристик унікальності, які лежать в основі багатоманітності міжособистісної взаємодії й адаптаційних особливостей суб'єкта. Тому, потрактовуючи основні механізми соціалізації індивіда, фундатори теорій і концепцій особистості зауважують на механізмах її індивідуалізації (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Ковальов, О.М. Леонтьєв). Перебуваючи у вузьких межах науково-психологічних типологій, особистість завдяки унікальності життєвого

досвіду «приречена» виходити за межі будь-якого концептуального «прокрустового ложе». На цю обставину вже наприкінці XIX століття вказував У. Джемс: «Індивідуальність не вкладається у жодну класифікацію; проте ми неухильно підводитимемо кожного, з ким доведеться стрітись, під певну рубрику» [57, с. 1]. Можливо, ключовою причиною відхилення В. Штерном можливості здійснювати типологічний підхід у вивченні індивідуальних властивостей є труднощі у визначенні унікального та спільного в особистісних характеристиках [313]. Проте саме типологічний підхід дозволяє виокремлювати особливе в особистості. Цінність особистісної концепції вимірюється логічністю, повнотою, ступенем універсальності її пояснювальних можливостей й одночасною наближеністю до феноменології індивідуальності. Щодо цього В.І. Гінецинський влучно зазначає: «Феноменологічний опис будь-якої індивідуальності вимагає використання безкінечної множини ознак, що практично нездійсненно» [46, с. 48]. Власне це зумовлює застосування при аналізі індивідуальності художніх прийомів (метафор, поетичних рядків), які покликані «оживити» її в складній системі соціальної взаємодії, навести «логічні мости» у місцях прірв характерологічної суперечності, вчинкових протиріч. Водночас феноменологічний підхід втрачає перспективність для наукового поступу внаслідок невідповідності вимогам верифікації. О.Ф. Лазурський, відмічаючи переваги феноменологічної класифікації характерів, розроблені в кінці XIX століття, зауважив, що вони втрачають свою наукову цінність [98]. Наукова цінність психологічного аналізу індивідуальності вимірюється здатністю пояснювати і прогнозувати поведінку суб'єкта, а відтак допомагати підвищувати рівень саморегуляції.

До найбільш відомих в історії психології типологій індивідуальності відносять концепції Е. Кречмера, К. Леонгарда, Е. Шпрангера, Е. Фромма, К. Юнга. В їхній розробці ключовими ставали категорії особистості, характеру, темпераменту, конституції. Історико-функціональний аналіз показав, що ці категорії не протистоять змістовним і формальним характеристикам фундаментального поняття індивідуальності, а відбивають найбільш істотні її

властивості.

Умовою вивчення індивідуальності є встановлення структурно-функціональних координат (універсальних властивостей), які можуть об'єктивно вимірюватись. С.Л. Рубінштейн називає їх компонентами різної міри узагальненості і стійкості, які змінюються різними темпами [206]. Підхід, за якого суб'єкти порівнюються на основі універсальних властивостей, отримав назву «формального». *Формальний аналіз* «дозволяє провести необхідну для цілей дослідження межу між найбільш типовими, стабільними, що відтворюються в життєвій практиці та в експериментальній ситуації індивідуально-типологічними особливостями, й іншою безкінечною багатоманітністю унікальних комбінацій ознак, що характеризують неповторність окремої людської індивідуальності» [115, с. 54-55]. Іншими словами, розв'язання проблеми індивідуальності лежить у площині такого дихотомічного конструкту психологічного аналізу як «загальне – одиничне», що передбачає співвідношення індивідуального з типологічним. Б.М. Теплов, зокрема, зазначає, що існують відмінності за формальними показниками, але наголошує на тому, що в індивідуальному обов'язково наявне загальне [284].

Психологічний аналіз проблеми індивідуальності передбачає виділення її структури, в основі якої лежать унікальні ієрархічні та координаційні властивості особистості. В.М. М'ясищев розглядає структуру відносин людини, зокрема їх субординацію [170]. Б.Г. Ананьєв наголошує на нерозривному зв'язку між інтеріндивідуальною структурою соціального цілого, до якого належить особистість, та її інтраіндивідуальною структурою [3]. Компоненти індивідуальності, перебуваючи у складній взаємодії, наділені такими системними характеристиками, які забезпечують їх автономний розвиток. Власне без встановлення чітких координат структури універсальних властивостей людини неможливо виокремлювати її своєрідність, надто у феноменах здібностей та обдарованості, що якісно вирізняються на тлі пересічного розвитку умінь і навичок.

Методологічні труднощі побудови структури індивідуальності полягають

у складності відображення її універсальності, яка репрезентуватиме необхідний рівень унікальності суб'єкта. Формальний підхід передбачає виділення таких універсальних конструктів, унікальність функціонування яких забезпечується суб'єктивною системою ієрархічно-координаційних зв'язків. Суб'єктивна система індивідуальності формується під дією інтеграційних механізмів компенсаторності, оптимальності, адаптації і результативності, а також принципів, які об'єднують інтраіндивідуальні підсистеми у цілісну структуру [72; 74; 115; 142; 143].

Традиційно до універсальних властивостей відносять такі психодинамічні конструкти як *темперамент, стиль, здібності* та *характер*. Виділяють також такі властивості як *стратегії* (К.О. Абульханова-Славська, В.О. Моляко, Т.М. Титаренко) та *спрямованість* (Л.І. Божович, О.М. Леонтьєв, В.М. М'ясищев, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн). Для подальшого аналізу проблеми обдарованості ми спиратимемося на ті концепти, якими оперували в кінці XIX – на початку XX століття, а саме характер, темперамент і здібності. Такий обмежений реєстр психодинамічних конструктів пояснюється тим, що вони імпліцитно містили всі ті структурні елементи і процесуальні характеристики, які згодом набули окремої теоретичної розробки. Насамперед це стосується такого конструкту як характер, що у трактуванні вчених кінця XIX – початку XX століття інтегрував ознаки стилю, стратегії, активності та спрямованості особистості і, можливо, внаслідок цього почав виходити з наукового вжитку.

Для подальшого дослідження важливо встановити основні принципи, на яких засновується формальний аналіз індивідуальності і яких ми дотримуватимемось у реконструкції структури індивідуальності, запропонованої І.О. Сікорським. Основними принципами побудови структури особистості є *субординаційний* та *координаційний* [3; 4; 214]. О.В. Лібін пропонує чотири принципи формального аналізу: *принцип ієрархічності*, що полягає у розмежуванні і подальшому співвіднесенні між собою рівнів аналізу досліджуваного явища; *принцип інваріантності*, що виражається у мірі

стабільності-змінюваності структур, що вивчаються, а також типу джерел детермінації конкретних індивідуальних властивостей; **принцип координації**, взаємодії структурних елементів, що лежить в основі найбільш суттєвих для розуміння природи людини інтегративних ефектів оптимальності й компенсаторності поведінки; **принцип індивідуальної єдності**, відповідно з яким жодна з індивідуальних властивостей не інтерпретується без врахування цілісної природи феномену індивідуальності, пов'язаної з інтегративними ефектами адаптивності і результативності [115].

Отже, структура індивідуальності, виражаючи особливе в особистості, є таким біопсихосоціальним гешталтом, в якому взаємопов'язані окремі компоненти особистості. Вона систематизує можливі джерела варіабельності поведінки, вказує на домінантні чинники й інтраіндивідуальні зв'язки та залежності, які лежать в основі інтеріндивідуальних відмінностей.

1.1.3. Індивідні властивості як біологічний рівень індивідуальності

Людина як біологічний вид характеризується специфічною тілесною організацією, яка виступає біологічною основою розвитку особистості [77]. Морфофізіологічна організація стає передумовою людського, «родового» в людині, проте не її сутністю та внутрішньою умовою [64]. Функціонально-структурні особливості організму проявляються у спільності генетичного коду, інтеграційних проявів організмичних підсистем: ендокринної, гуморальної тощо (О.Г. Асмолов, В.В. Клименко, Б.Ф. Ломов, М.В. Макаренко, К.К. Платонов, В.М. Русалов). Організм людини можна розглядати як біологічно-тілесну підструктуру індивідуальності, яка є найбільш «жорсткою підсистемою», порівняно з іншими «гнучкими елементами» підсистеми особистості [209].

Виокремлення організмичної підструктури індивідуальності обумовлене кількома факторами. По-перше, необхідністю дотримуватись принципів

загальної теорії систем (П.К. Анохін, О.Г. Асмолов, Б.Ф. Ломов) та інтегрального дослідження індивідуальності (В.С. Мерлін), що забезпечують цілісний підхід до вивчення індивідуальності (Б.Г. Ананьєв, К.К. Платонов). За влучним визначенням В.Ф. Сержантова: «Особистість – людина у відношенні до соціальних систем, організм – індивід у співвідношенні з соціальними системами...» [214, с. 86]. Але між особистістю та організмом як між якісно відмінними системами існує не розрив зв'язків (як зазначалося представниками теорії психофізичного паралелізму), а *багато-багатозначна взаємодія*. Зрештою, «соціалізується» не особистість, а тіло новонародженого [64].

Одним із ключових методологічних факторів дослідження проблеми обдарованості на сучасному етапі є положення про *вродженість задатків*, які мають обмежувальний або сприятливий вплив на формування здібностей суб'єкта (О.Г. Ковальов, Г.С. Костюк, Б.М. Теплов, С.Л. Рубінштейн).

По-друге, біологічно-тілесні чинники розвитку як індивідуальності, так і обдарованості, були вихідними для концепції вроджених здібностей Ф. Гальтона і для гуморально-конституційних концепцій Е. Кречмера та У. Шелдона. Власне психологічна наука зароджувалась у пошуках відповіді на питання про *співвідношення духовних (свідомих) і матеріальних (тілесних) феноменів у саморегуляції* (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц). Їхня розчахнутість і суперечність, дуалістичність регуляції, спроба «прив'язати» психічні феномени до нервово-м'язових явищ і встановлення між ними співвідношення стали науково-природничим підґрунтям для появи низки психологічних шкіл.

На сучасному етапі розвитку психофізіології виділяють такі рівні функціонування організму: 1) анатомо-морфологічні особливості; 2) нейрофізіологічні особливості нервової системи; 3) біохімічні та фізіологічні процеси регуляції життєдіяльності організму [5; 74; 131; 143; 209; 275]. Характер зв'язку між цими рівнями може бути не тільки лінійним, а й багато-багатозначним, «коли одна й та сама властивість нижчого рівня може бути пов'язана з різними властивостями вищого рівня і навпаки» [143, с. 56].

Зокрема, одні й ті самі індивідуальні особливості крові і тілобудови й обміну речовин можуть спостерігатися у суб'єктів з відмінними властивостями нервової системи [142].

В.М. Русалов, встановлюючи ієрархію рівнів біологічної підсистеми, приходить до висновку, що «...біологічна підсистема людської індивідуальності є переважно генетично детермінованою підсистемою, хоча ступінь цієї детермінованості істотно залежить від рівня конкретної конституції: найбільша детермінованість притаманна для морфологічного рівня, затим для фізіологічного і дещо менше – для нейродинамічного та психодинамічного рівня» [209, с. 39]. Відповідно навіть ця «жорстка підсистема» може бути варіабельною, змінюватись під впливом середовища на окремих рівнях і вносити системні зміни у всю систему організму.

Поняття «організму» є вихідним у розумінні проблеми утворення характеру (характер відображає об'єктивні зв'язки організму і середовища [78]) та формування особистості й індивідуальності. Власне «відношення організму та особистості є відношення взаємопроникнення, оскільки ці поняття виражають не два шари реальності, а два аспекти однієї і тієї ж реальності людського індивіда» [214, с. 87]. Таким чином поведінка людини пояснюється через взаємодію соціального середовища й організму (Е.О. Голубєва, О.Г. Ковальов, В.Д. Небиліцин, Б.М. Теплов). Специфіка організму у структурі індивідуальності полягає у тому, що він задає біологічні параметри взаємодії людини з середовищем, забезпечуючи його психодинамічні характеристики.

Особистість розглядають як *індивіда*, що характеризує її з позиції окремого представника людської спільноти, що інтегрує вроджені і набуті якості і становить цілісну неподільну істоту [10; 187]. Це – системне генотипне утворення біологічного підпорядкування, що продовжує формуватися в онтогенезі [112; 131]. Разом із тим, біологічний компонент особистості не зводиться до генетичного. Необхідно враховувати статевовікові особливості, специфіку нервової системи, стан здоров'я індивіда [275].

До індивідних властивостей індивідуальності відносять статевовікові і психодинамічні ознаки та психічні властивості особистості (О.В. Лібін, В.С. Мерлін, К.К. Платонов). Б.Г. Ананьєв поділяє індивідні якості на первинні (соматичні, нейродинамічні, статеві та конституціональні) і вторинні, які формуються на основі первинних (сенсомоторна організація, структура органічних потреб, темперамент, задатки). Статевовікові властивості індивіда формуються в процесі онтогенетичної еволюції і статевого диморфізму, а індивідуально-типовий клас властивостей включає конституційні особливості (тілобудова та біохімічна індивідуальність), нейрофізіологічні властивості мозку й особливості функціональної геометрії великих півкуль [4].

Одна з ключових проблем, що вирішувались переважно у вітчизняній психології, – співвідношення властивостей нервової системи і темпераменту. В межах концепції типологічних властивостей нервової системи вважається, що кожна властивість темпераменту перебуває у лінійній залежності від кількох типів нервової системи (В.С. Мерлін, В.Д. Небиліцин, В.М. Русалов, Б.М. Теплов). Ці властивості індивідуальності є вродженими (І.П. Павлов, Б.М. Теплов) і мало піддаються змінам, за винятком раннього онтогенезу (В.Д. Небиліцин).

Індивідні властивості є безособовою передумовою розвитку особистості, яка не визначає формування певного типу характеру чи розвитку окремих здібностей, хоча зв'язок індивідних властивостей та особистості має системний характер [10]. Доречним є зауваження В.С. Мерліна, що дослідження нейродинамічних і психодинамічних властивостей у вітчизняній психології відбувалося без зв'язку з вивченням спрямованості особистості, і, навпаки, спрямованість та мотивація особистості вивчалися поза зв'язком із нейрофізіологічними і темпераментальними властивостями [110; 112; 143]. Це пояснюється тим, що темперамент забезпечує лише вроджену психодинамічну форму поведінки, а не її зміст, який формується в результаті соціальної взаємодії. Щодо цього Я. Стреляу наголошує: «...темперамент сам по собі не складає змісту поведінки – що посутньо відрізняє його від особистості – і

безпосередньо не визначає цей зміст» [279, с. 68]. О.Г. Ковальов більш категорично визначає зв'язок нервової системи та поведінки, типу нервової системи і характеру особистості лише як динамічний [77].

Потужна критика конституційних типологій темпераменту спричинена тим, що окремі індивідні властивості (особливості тілобудови і соматотипу) не лише закладалися в основу темпераменту, а безпосередньо пов'язувалися з формуванням характеру, ототожнювалися з особистісними властивостями. Конституційні теорії вважають перехід від індивідних властивостей (форми психічної активності) до особистісних (змісту психічної активності) спрощено-механістичним, лінійним.

Досліджуючи процеси регуляції поведінки, О.Г. Асмолов констатує, що індивідні властивості визначають діапазон можливостей вибору тієї чи іншої діяльності у межах, які не мають соціально суттєвого адаптивного значення [10]. Однак, на думку Б.Г. Ананьєва, вищі психічні функції мають індивідуальні відмінності саме через те, що функціональні механізми пов'язані з основними індивідними характеристиками людини. При цьому психофізіологічні, нейродинамічні та конституційні властивості безпосередньо не пов'язані з операційними механізмами [4]. В.С. Мерлін припускає, що багато-багатозначні зв'язки між окремими індивідними властивостями забезпечують широку варіативність біологічного функціонування людини і широкі компенсаторні можливості [142].

Отже, індивідні властивості не визначають властивостей особистості у змістовому аспекті, проте забезпечують формально-динамічні характеристики, які опосередковано можуть здійснювати вплив на формування особистості.

1.1.4. Особистість як соціокультурний рівень індивідуальності

Особистість є продуктом загальноісторичного й онтогенетичного розвитку людини і презентує її з боку соціальних стосунків і діяльності [110;

187; 206]. Провідним у формуванні особистості є принцип єдності свідомості і діяльності (С.Л. Рубінштейн).

Категорія особистості є *суспільно-історичною* і розуміється як історія розвитку індивіда, який змінюється, у світі, що змінюється [10; 77]. Однак це не відповідає математичній сумі індивідних властивостей та інтеріоризованих суб'єктом соціальних цінностей і норм. Йдеться про складний зв'язок вищої нервової діяльності й особистості (В.С. Мерлін, І.П. Павлов, К.К. Платонов).

Як *соціально-психологічна категорія* особистість представлена у концептуальних положеннях соціальних відносин (Е.В. Ілієнков, В.М. М'ясищев), спрямованості (Л.І. Божович), установок (Д.М. Узнадзе), сукупності рис (Г. Айзенк, Р. Кеттелл, Р. Мейлі, Г. Олпорт), диспозицій (В.О. Ядов). Наголошується, що система відносин згодом переходить у риси характеру (процес інтеріоризації), які реалізуються у поведінці (процес екстеріоризації, об'єктивації), що закріплюється в образі життя [3].

Найтісніше проблема особистості пов'язана з проблемою формування *характеру* як початкового продукту її розвитку. Згодом характер стає умовою подальшого розвитку особистості, забезпечуючи її психологічну цілісність, єдність [91]. Характер визначають як певний стиль відносин і поведінки, що сформувався під дією життєвих впливів і надто виховання як цілеспрямованого процесу формування поведінкових реакцій та особистісних диспозицій [77; 78]. С.Л. Рубінштейн визначає характер як закріплену в індивіді систему генералізованих, узагальнених спонукань, що сформувалися в процесі розвитку особистості на основі ситуаційних спонук і мотивів. Такою генералізованою реакцією є риса як гештальт вищого порядку, який передуює рефлексії [139]. Характер розглядають як психічний компонент особистості, що виражається в її спрямованості та волі (Б.Г. Ананьєв, М.Д. Левітов), як ставлення індивіда до дійсності (В.В. Клименко, О.Г. Ковальов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн).

К.К. Платонов та М.Д. Левітов схильні зближувати характер особистості з її індивідуальністю: «...характер являє собою індивідуальні яскраво виражені і якісно своєрідні риси людини, що впливають на її поведінку і вчинки» [102,

с. 71]. Проте коли Г. Олпорт визначає характер як особистість, яку оцінюють, а особистість – як неоцінений характер, М.Д. Левітов наголошує, що характер неправомірно зводити лише до моральних рис, і відокремлює характер від поняття особистості, а тому говорить про характер людини, а не особистості [102]. Щоправда, в Г. Олпорта особистість теж не відділяється від індивідуальності. На його думку, особистість – це «...існуюча в межах індивіда динамічна організація таких психологічних систем, які визначають унікальність його пристосування до оточення» [Цит. за: 215, с. 162].

На сучасному етапі розвитку психології характер визначається «як одна з основних структур індивідуальності, що фіксує в собі специфіку переходу від психобіологічних і загально психологічних до соціопсихічних, особистісних процесів...» [115, с. 180]. Ще в 50-60-х роках ХХ століття проблема характеру розглядалася в контексті співвідношення з темпераментом і здібностями [77; 78; 91]. Згодом підструктура характеру втратила значення як автономного чинника особистісного розвитку чи наслідку розвитку особистості і разом із підструктурою здібностей перетворилася на інструментальний прояв особистості як суб'єкта діяльності [10]. Протиставляти та співвідносити почали темпераментальні й особистісні властивості індивідуальності. Це стало можливим завдяки дослідженням Б.М. Теплова та В.Д. Небиліцина, які обґрунтовували концепцію основних властивостей нервової системи і фіксували відсутність паралелізму між властивостями нервової системи і поведінкою [172; 284]. У цей час В.С. Мерлін обстоював положення про неможливість встановлення однозначних зв'язків між психодинамічними властивостями і властивостями особистості [142].

Фактично поняття характеру було диференційоване у категоріях спрямованості (Л.І. Божович, О.М. Леонтьєв, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн), ставлення (В.В. Клименко, О.Г. Ковальов, В.С. Мерлін, В.М. М'ясищев), фіксованої форми смислового досвіду (О.Г. Асмолов, О.М. Леонтьєв), диспозиції (В.О. Ядов), аттитюдів (Г. Олпорт), установки (Д.М. Узнадзе), стилю (А. Адлер, О.В. Лібін, В.С. Мерлін, Л.А. Мойсеєнко, Г. Олпорт), здібностей

(В.М. Дружинін, Г.С. Костюк, О.Л. Музика, К.К. Платонов, Б.М. Теплов), стратегій (К.О. Абульханова-Славська, В.О. Моляко, Т.М. Титаренко). Поведінка аналізується у системі «темперамент – особистість» (Я. Стреляу). Їх елементи протиставляються як жорсткі (автономні та стійкі) і гнучкі, що забезпечують взаємодію із соціальним середовищем.

Проголошуючи тезу про соціальну зумовленість характеру, вчені різняться у думках щодо його зв'язку з темпераментом. Б.Г. Ананьєв, О.Г. Ковальов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн вважають, що темперамент є природною основою формування характеру, його біологічною канвою. На їх тісному зв'язку наполягає В.Д. Небиліцин, вважаючи, що властивості нервової системи утворюють фізіологічну основу, на якій розвиваються психічні властивості людини, але розвиток цих властивостей обумовлюється життєвими умовами [172]. Натомість М.Д. Левітов вважає, що характер і темперамент є різними, автономними сторонами психічного, що темперамент визначає лише форму прояву характеру. Б.М. Теплов наголошує, що властивості нервової системи не можуть зумовлювати жодних визначених форм поведінки і навіть не становлять підґрунтя, яке забезпечує краще формування певних особливостей [107]. Хоча при цьому вважається, що вроджені фактори розвитку особистості діють на всіх етапах онтогенезу [48].

Певне ототожнення психодинамічних властивостей із властивостями особистості простежується у працях Г. Айзенка, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса [315; 317]. Вони схильні ігнорувати темперамент в якості автономного компонента формування особистості, оскільки передовсім розглядають її змістовні характеристики, соціально детерміновані диспозиції. Це зумовлене фіксацією органічного зв'язку темпераменту з окремими рисами характеру чи якостями особистості (Г. Айзенк, Р. Кеттелл, К. Леонгард, Р. Мейлі). На їхню думку, такий зв'язок диференціюється лише щодо провідного впливу біогенних чи соціогенних факторів і призводить до формування первинних (генотипних) і вторинних (інструментальних) рис.

Б.Г. Ананьєв, В.С. Мерлін, К.К. Платонов намагалися показати складний, багатозначний зв'язок біологічних компонентів психічного із вищими. Разом із тим, особистість у вищих проявах є незалежною від індивідного рівня індивідуальності, якщо не брати до уваги впливу особистості на організмичні процеси, які проявляються у феноменах самонавіювання, аутотренінгу та гіпнозу [115]. Зокрема, Л.М. Архангельський зауважує, що соціальна сутність людини здійснює вплив майже на всі основні її біологічні системи [9]. У фундаментальній праці російських психологів зазначається, що «розділ про особистість повинен відкриватися не питанням про вплив, скажімо, темпераменту на сутність особистості, а навпаки – про особистість як регулятор системи всіх рівнів своєї, зокрема, природної організації» [186, с. 311].

В історичному аспекті проблема особистості майже одразу починає розумітися як проблема її *структури* – єдності елементів, їх зв'язків і цілого. Але структура особистості не лишається незмінною впродовж життя; вона є динамічною, варіабельною. С.Л. Рубінштейн виділяє два основних компоненти особистості: вміння та процеси, що стають властивостями особистості [202]. О.Г. Ковальов вважає, що властивості особистості поєднуються у складні структурні утворення: 1) темперамент (система природних властивостей); 2) спрямованість (система потреб, інтересів та ідеалів); 3) здібності (ансамбль інтелектуальних, вольових та емоційних властивостей); 4) характер (синтез відносин і певних способів поведінки) [77]. Натомість К.К. Платонов не вважає характер і здібності основними підструктурами особистості, а вбачає в них загальні її властивості, що мають свою «накладену структуру» [183].

К.К. Платонов та В.С. Мерлін розуміють особистість в єдності всіх її підструктур – від біохімічних особливостей до соціального статусу особистості. «Відносна замкненість кожної з підсистем забезпечує її відносну автономність від інших підсистем і тим самим достатню кількість ступенів свободи на багатоманітні зовнішні впливи. Ієрархічне співвідношення підсистем забезпечує їх координацію і спрямований характер діяльності великої системи» [143, с. 32]. Особистість виступає інтегральною системою біогенних,

психогенних і соціогенних елементів, що керує психічними процесами [214]. Вивчення особистості вимагає системного підходу (П.К. Анохін, Б.Ф. Ломов, В.С. Мерлін) і зближується з проблемою індивідуальності (М.Д. Левітов, К.К. Платонов). Специфіка індивідуальності виявляється в унікальності зв'язків фізіологічного й особистісного рядів, неповторності змістових і формальних аспектів такої взаємодії.

Система особистості фактично складається з двох відносно автономних, однак нерозривно пов'язаних підсистем: психофізіологічного базису та соціального статусу і соціогенних рис [214]. Розглядаючи цю проблему крізь призму кореляції генотипового та досвідного, вчені обґрунтовують положення про те, що успадковується не поведінка як така, а лише схильність. Генотип лише частково детермінує природу досвіду, який набувається індивідом, а саме в аспектах вибіркової схильності [44]. Такий системний підхід до проблеми розвитку особистості можна узагальнити словами І.В. Равіч-Щербо: «...чим вище в діяльності роль специфічно людської, мовленнєвої довільної саморегуляції, тим меншу роль відіграють фактори генотипу, і, навпаки, чим вони нижчі, тим чіткіше індивідуальні особливості цієї діяльності визначаються спадковістю» [190, с. 119].

1.2. Обдарованість у системі індивідуальних властивостей особистості

1.2.1. Обдарованість як системна якість розвитку особистості

Традиційно обдарованість розглядається у категоріальній тріаді «обдарованість – талант – геніальність», яка у другій половині XIX століття виокремилась в окремий предмет психологічного дослідження. Обдарованість визначалася як загальна здібність, що виражає ступінь пристосованості суб'єкта до вирішення нових задач, а талант – як розвиток здібностей в окремих областях життєдіяльності (Е. Клапаред, В. Штерн). Обдарованість починає

досліджуватись у контексті ієрархічної організації розвитку індивідуальності і характеризує рівень розвитку здібностей.

Історико-генетичний аналіз проблеми обдарованості показав, що у працях різної доби наголошується, що *рівень творчості суб'єкта є основним показником обдарованості* (А. Бен, І. Гобчанський, С.О. Грузенберг, В.В. Клименко, О.І. Кульчицька, Е. Мейман, А. Мніховський, Л.А. Мойсеєнко, В.О. Моляко, О.Л. Музика, Т. Рібо). Принаймні на початкових стадіях дослідження обдарованості припускали, що цей феномен являє складний зв'язок творчості й інтелекту. Власне йдеться не стільки про дослідження обдарованості, скільки зміщуються акценти на розвиток творчих здібностей (Б.Д. Богоявленська, В.М. Дружинін, Л.А. Мойсеєнко, В.О. Моляко, О.Л. Музика, Д. Рензулі, В. Рибалка). Е. Торранс на емпіричному матеріалі обґрунтовував положення, що інтелект і творчі здібності становлять єдиний фактор. Зокрема, встановлено, що творчість не проявляється при низьких інтелектуальних показниках, але при високих інтелектуальних показниках матиме принаймні низький рівень прояву [295].

Загальноприйнятим стало положення про те, що вікові аспекти розвитку психіки і здібностей (та обдарованості) збігаються. Зокрема, Н.С. Лейтес звертає увагу на те, що чутливість нервової системи лежить в основі розвитку обдарованості [104; 108]. В.О. Моляко наголошує, що «...творчі прояви у дітей з віком зменшуються, гаснуть і залишаються лише в окремих осіб» [159, с. 4]. Раніше до таких висновків приходили А. Ланге, Дж. Селлі, Т. Рібо, А.Ф. Чемберлен. А. Мніховський відмічав, що з віком рівень оригінальності (творчості) у дітей помітно зменшується [146].

Основними чинниками обдарованості вважають високі показники розвитку пізнавальних процесів (нестандартність сприймання, домінування дивергентного мислення тощо) та високий розвиток окремих особистісних рис (винахідливість, естетична чутливість тощо). Оскільки звести обдарованість до арифметичної суми цих елементів неможливо, вважається, що обдарованість

становить неповторний ансамбль розвитку пізнавальних процесів, особистісних якостей, психічних функцій, їхню комплексність, системність [295].

Родовим компонентом обдарованості слід вважати *здібності* (В.М. Дружинін, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов, В.Д. Шадріков). О.Л. Музика розглядає обдарованість як найвищий рівень розвитку здібностей й – услід за В.Д. Шадріковим – розмежовує творчі і виконавські здібності [62; 305]. Проте якісна своєрідність обдарованості, на його думку, полягає у тому, що вона формується на основі творчих здібностей: «...на нашу думку, обдарованості, яка б розвивалася на основі виконавських здібностей, не існує. Як про психологічний феномен можна говорити лише про творчу обдарованість, яка виникає на основі розвитку творчих здібностей» [62, с. 33].

Обдарованість розглядають як системну якість спільно працюючих функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які включені у функціональну систему діяльності і мають індивідуальну міру вияву, що позначається на успішності та якісній своєрідності виконуваної діяльності (В.М. Дружинін, В.Д. Шадріков); як розкриття у діяльності творчого потенціалу та особливе поєднання здібностей, інтересів, потреб, які дозволяють виконувати діяльність на якісно вищому рівні, що відрізняється від умовного «середнього рівня» (О.І. Кульчицька, В.О. Моляко); як результат розвитку здібностей, що перебувають у відношеннях взаємообумовленості та взаємозалежності з розвитком особистості (О.Л. Музика). Розвиток обдарованості збігається з процесом психічного розвитку суб'єкта (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, В. Штерн). При цьому, на думку С.Л. Рубінштейна, здібності розвиваються спіралеподібним чином: «...реалізація можливостей, яка являє собою здібність одного рівня, відкриває нові можливості для подальшого розвитку, для розвитку здібностей більш високого рівня. Обдарованість людини визначається діапазоном нових можливостей, які відкриває реалізація наявних можливостей» [205, с. 220].

У вітчизняній психології сформувався категоріальний ряд: задатки – здібності – обдарованість. У найширшому розумінні здібності можна назвати

«актуальними потенційностями» [72; 280], хоча між ученими існують розбіжності щодо того, якою мірою здібності є вродженими, а якою – набутими. У зв'язку з цим цікаво відмітити, що в українській мові прикметник «здібний» указує на наявність у людини певних природжених властивостей [7]. Натомість набутій властивості відповідає прикметник «здатний», який Г.С. Костюком трактується як «здібність до розвитку здібностей», що стає тотожне обдарованості [85]. При цьому він наголошує, що природжений компонент обдарованості не лишається незмінним, а розвивається [189].

Біологічним компонентом розвитку здібностей є *задатки*, які щодо здібностей не є чітко диференційованими психофізіологічними утвореннями, а є певними анатомо-фізіологічними, морфологічними особливостями організму (С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов). Як вроджені особливості нервово-мозкового апарату задатки не визначають змісту здібностей, а є їх психофізіологічною передумовою. Критикуючи Б.М. Теплова за відмову розглядати вроджені здібності і намагаючись розширити уявлення про задатки не лише як про вроджені передумови розвитку функціональних органів, К.К. Платонов розглядає їх в якості передумови функціональних структур особистості [183]. К.К. Платонов і Г.С. Костюк вважають обдарованість вродженим компонентом різнобічних здібностей [84; 85; 183]. Іншими словами, обдарованість виступає необхідним елементом розвитку здібностей і по суті ототожнюється із задатками, які виявляються в темпах засвоєння соціального досвіду. Натомість Б.М. Теплов вважає задатки передумовою розвитку здібностей, а обдарованість стає синонімічною здібностям на якісно вищому рівні прояву.

Близькі до поглядів К.К. Платонова положення, але з інших методологічних позицій, формулюють В.Д. Шадріков, який співвідносить здібності з відповідними психічними функціями, а ще раніше В. Штерн, що визначав обдарованість як загальну здібність індивіда налаштовувати своє мислення на нові вимоги [306; 310]. Отже, Г.С. Костюк, К.К. Платонов, В.Д. Шадріков і В. Штерн тлумачать поняття «обдарованості» у його прямому семантичному значенні – «дар природи», тоді як В.М. Дружинін, В.О. Моляко,

О.Л. Музыка, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов наголошують на тому, що обдарованість є результатом розвитку «дарованого» природою у формі багатозначних і багатовекторних задатків.

Розбіжності в оцінці вродженого і набутого у здібностях та обдарованості пов'язані з відмінностями у поглядах на структуру індивідуальності, на єдність, боротьбу та взаємодію біогенних і соціогенних чинників її розвитку. Б.Г. Ананьєв, О.Г. Ковальов, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов схильні виділяти здібності в якості окремої підструктури особистості. Натомість К.К. Платонов такої підструктури не виділяє, оскільки вважає, що здібності суть властивості особистості, які актуалізуються у конкретному виді діяльності і визначають якість останньої [183]. Зокрема, здібності можуть виділятися у тих підструктурах особистості, властивості яких можна тренувати, але які зазнають мінімального впливу з боку соціальних чинників. На близьких позиціях перебуває В.О. Моляко, який вважає, що структурні компоненти особистості в обдарованих і необдарованих суб'єктів збігаються, різняться вони за змістом цих компонентів. Він схильний говорити про ансамбль якостей, властивостей чи про здібності як про систему в системі особистості, яка взаємопов'язана з іншими системами [158; 160]. К.К. Платонов «розчиняє» здібності між чотирма підструктурами особистості, чітко відділяючи вроджені біологічні властивості, особливості психічних процесів та специфіку соціального досвіду [184]. В. Рибалка, не розглядаючи обдарованість як структурний елемент особистості, відносить її у ряді задатків, здібностей, таланту, геніальності та екстраздібностей до генетичного (розвивального) виміру особистості [192].

Таким чином, можна виокремити два протилежних підходи до проблеми обдарованості: 1) обдарованість є *основою розвитку здібностей* (Г.С. Костюк, К.К. Платонов, В. Штерн); 2) обдарованість є *результатом розвитку здібностей* (Б.М. Теплов, С.Л. Рубінштейн, В.О. Моляко, О.Л. Музыка, В. Рибалка). Щодо цієї методологічної проблеми влучно висловився М.П. Туров: «Є велика відмінність між двома положеннями: людина завдяки

своїй обдарованості має можливість успішно виконувати певні види діяльності та людина своєю обдарованістю схильна до певних видів діяльності. Обдарованість не є єдиним чинником, що робить вибір діяльності, як не є вона і єдиним чинником, що визначає успішність виконання діяльності» [291, с. 70]. При цьому вчені солідарні у тому, що здібності суть властивості, якості особистості: уміння і процеси, які стали властивостями особистості (Б.Г. Ананьєв, О.І. Кульчицька, О.Л. Музика, В. Рибалка, С.Л. Рубінштейн). Відповідно їх слід розглядати як ансамбль або синтез властивостей особистості, що відповідають вимогам діяльності і забезпечують високі досягнення в ній (О.Г. Ковальов); як індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну особу від іншої, але які не зводяться до знань, умінь і навичок і такі, що формуються в діяльності і складають основу її успішного виконання (Б.Г. Ананьєв, Б.М. Теплов). На загал відбувається ототожнення розвитку здібностей і виховання характеру (Б.Г. Ананьєв). Першочергове значення має формування здібностей у процесі цілеспрямованого навчання і виховання (Л.С. Виготський), хоча недрюгорядне місце займають задатки, що планомірно і невідворотно розгортаються у часі (Ж. Піаже).

1.2.2. Онтогенетичні чинники розвитку обдарованості

Вікові аспекти розвитку обдарованості перебувають у тісному зв'язку з ситуацією загального розвитку особистості, провідної діяльності і виникненням новоутворень (Л.С. Виготський). Виразно це представлено у феномені раннього прояву обдарованості та геніальності, надто серед математиків, музикантів та літераторів (В. Моцарт, В. Гюго, А. Грібоєдов, І.І. Мечніков) [32; 140; 165]. Феномен раннього прояву обдарованості аналізувався у працях А. Ланге, Ц. Ломброзо, А. Мніховського, Дж. Селлі, Т. Рібо, А.Ф. Чемберлена. Власне це один із аргументів на користь того, щоби вважати обдарованість вродженою якістю особистості. Можливо, саме тому чинники розвитку обдарованості

подекуди слабо рефлектуються обдарованими суб'єктами, адже вони не здатні встановити, коли й за яких обставин уперше виникло бажання творити [94].

Н.С. Лейтес вважає, що з точки зору передумов розвитку діти є навіть більш обдарованими, хоча й певен, що в дитячому віці доречніше говорити не про обдарованість і не про здібності як такі, а про схильність як тяжіння до певного виду діяльності, прагнення до дій [104; 106]. В.О. Моляко теж пише про зачатки обдарованості у дошкільному віці, а не про саму обдарованість [158]. Щодо раннього етапу розвитку здібностей дослідники наголошують на певних їх особливостях. Зокрема, О.Л. Музика вважає, що у дошкільному віці здебільшого формуються вміння, у молодшому шкільному віці – узагальнені способи розумових дій, у підлітковому – смислові і ціннісні чинники розвитку здібностей, а в юнацькому – особистісні якості [166]. М.О. Холодна метафорично зауважує, що в дошкільному віці діти є «мислителями», у молодшому шкільному віці – «художниками», у підлітковому – «діячами-експериментаторами», а в юнацькому – «поетами та письменниками» [299].

Натомість існують підходи, у відповідності з якими говорять про обдарованість у дошкільному віці [93]. І.І. Карабаєва до непрямих ознак обдарованості дошкільників відносить високу пізнавальну активність, прагнення до творчості у грі, випередження в пізнавальному розвитку, радість пізнання, емоційну чуйність [67]. У ранньому розвитку здібностей неуспіх зазвичай є результатом зникнення інтересу до діяльності, власне браку мотивації до розвитку своїх здібностей.

Розглядаючи вікові передумови розвитку здібностей (та обдарованості) і розуміючи під ними підвищені можливості розвитку в тих чи інших сферах діяльності, Н.С. Лейтес наголошує, що важливим фактором виступає період дитинства з огляду на те, яким чином воно використане [106; 108]. Він виділяє три групи здібностей: 1) високий загальний рівень інтелекту; 2) звичайний загальний розвиток і розвинуті спеціальні здібності до певних видів діяльності; 3) потенційна обдарованість (поки незапитовані здібності, тимчасова відсутність досягнень) [103]. При цьому здібностями слід вважати лише такі

властивості особистості, які, проявляючись у сензитивний період розвитку, не зникають при переході до нового вікового періоду. «Чим довше проявляються ті чи інші особливості і чим старший учень, тим більше підстав віднести риси, які спостерігаються, за рахунок його здібностей, що формуються» [108, с. 247].

Разом із тим, обдарованість може розвиватися у більш пізньому віці, після завершення професійного навчання, у процесі набуття вищого рівня компетентності [63; 161; 299]. М.О. Холодна називає цей феномен «ефектом інверсії» [299]. В.О. Моляко пояснює це тим, що обдарованість може маскуватися за низькими академічними досягненнями і пасивною поведінкою [158].

«Таємниця» дитячої обдарованості лежить у сфері сензитивності психічного розвитку (Н.С. Лейтес, В.В. Клименко, Н. Тализіна), яка пояснюється особливістю психофізіологічного дозрівання дітей, зокрема, слабкістю їх нервової системи [124]. З роками, відмічає Н.С. Лейтес, нервова система набуває більшої сили, а тому відбувається поліпшення емоційної та поведінкової саморегуляції. Водночас зникає безпосередність дитячого сприймання, відтак стає ймовірною втрата важливих особливостей дитячої психіки [104]. Це пояснює, чому в обдарованих дітей наявний підвищений рівень тривожності, сенсорної чутливості, а подекуди особистісних проблем [94; 124].

Н. Тализіна провідним фактором формування ранньої обдарованості вважає появу психічних новоутворень і провідної діяльності [281]. Дитяча психічна система є чутливою і відкритою до змін, до засвоєння значних об'ємів інформації, її творчої переробки, нестереотипного синтезу ідей. У зв'язку з цим Н.С. Лейтес зауважує, що здібності у дитячому віці є вкрай нестійкими, оскільки відбувається інтенсивний розвиток психіки, яка характеризується нерівномірністю [105; 106]. Відтак установка на формулу «чим раніше, тим краще», на його думку, не є достатньо обґрунтованою [105]. Це пояснюється нерівномірністю розвитку пізнавальних здібностей, відставанням у розвитку емоційної і вольової сфери від інтелектуальної, поступовим формуванням

мотиваційно-ціннісної сфери [213]. Надто нерівномірність психічного розвитку проявляється у творчо обдарованих дітей, які часто негативно ставляться до школи, оскільки не мають там змоги повноцінно проявляти оригінальність [155]. Тому пріоритетного значення у розвитку обдарованості набуває не спеціальне тренування здібностей, а збереження інтересу до успішно виконуваної діяльності, попри зовнішні перешкоди і дефіцит особистісних ресурсів.

Можна узагальнити, що вчені істотно різняться у поглядах на вікові особливості розвитку обдарованості. Дискусійним лишається питання щодо можливості визначати обдарованість у ранньому віці. Це обумовлюється тим, що в дитячому віці подекуди яскраво представлений розвиток окремих здібностей, який сприймають за прояв сформованої обдарованості. Водночас нестійкість розвитку здібностей пов'язується з нерівномірністю психічного розвитку дитини, надто з її інтересами і творчістю як визначальними складовими мотиваційно-ціннісної сфери особистості.

1.2.3. Основні структурні елементи обдарованості та механізми їх зв'язку

Сучасний підхід до проблеми обдарованості ґрунтується на положенні Б.М. Теплова, який визначав її як певну неарифметичну сукупність здібностей, які, маючи різний ступінь розвитку, поєднуються у певний ансамбль психічних якостей, компенсуючи й обмежуючи одна одну. Обдарованість виступає якісно іншим психічним утворенням, що є результатом неповторного взаємовпливу здібностей [284]. Високий рівень цілісності і системності здібностей забезпечує швидший розвиток обдарованості; і, навпаки, розвиток окремих так званих мінус-здібностей для певного виду діяльності гальмує чи навіть унеможливорює розвиток обдарованості у цій діяльності [183].

Визначення місця обдарованості у системі психічного розвитку особистості ускладнюється тим, що не до кінця вирішеним лишається питання змістової наповненості поняття «обдарованість». На наш погляд, доцільно досліджувати обдарованість на макро-, мезо- і мікрорівнях, що дозволить більш чітко визначити площину психологічного аналізу цього феномену, з'ясувати основні його властивості та ознаки, функції та структуру.

У нашому дослідженні ми виходитимемо з положення, у відповідності з яким *обдарованість* розглядається як *біопсихічне явище, що включає біологічні передумови, розвиток яких визначається психосоціальними факторами* [158; 202; 284]. В.О. Моляко до біопсихічних факторів обдарованості відносить реактивність нервової системи, особливу чутливість органів відчуттів, добре розвинуту психомоторику, спостережливість, гостру пам'ять, креативність мислення, здібність до узагальнень тощо. Він розглядає обдарованість як системне утворення особистості, що «є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяючи знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосуватися до світу, оточення, інших людей і до самої себе. Обдарованість – це свого роду міра генетично й досвідно визначених можливостей людини адаптуватися до життя» [152, с. 20-21]. По суті це визначення обдарованості на *макрорівні*, де обдарованість представлена як інтеграл психічного розвитку, основною функцією якого можна вважати специфічну адаптацію суб'єкта до світу, що полягає у нестандартному, оригінальному підході. Р. Фельдман, зокрема, пише про здатність до розуміння світу і про можливість використання цього знання для вирішення проблемних ситуацій [314]. Отже, на макрорівні обдарованість виконує у широкому сенсі адаптаційну функцію, яка може набувати творчого характеру. На цьому рівні обдарованість представлена як ціннісно-світоглядне явище [167; 192]. Основним механізмом її розвитку на макрорівні є виховання. Це відповідає найвищій підструктурі особистості (спрямованість), запропонованій К.К. Платоновим [184].

На *мезорівні* обдарованість представлена у площині особистісного розвитку. На взаємозв'язку здібностей та особистісних рис акцентували увагу К.А. Абульханова-Славська, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн. Розвиваючи це положення, О.Л. Музики припустив, що обдарованість становить «особистісне утворення людини, яке характеризується вищим рівнем розвитку творчих здібностей, загальною творчою спрямованістю особистості і високими досягненнями в певній галузі діяльності» [62, с. 38]. Відтак успішна форма адаптації призводить чи/ї є результатом розвитку окремих рис особистості, які визначають високий рівень досягнень у діяльності. О.Л. Музика наголошує, що обдарованість виступає для особистості системоутворюючою рисою.

На мезорівні обдарованість формується шляхом навчання (академічного, соціального). М.О. Холодна вважає, що на перший план у розвитку обдарованості виступає зміст шкільної освіти і методи навчання, що забезпечують зростання компетентності у певній предметній сфері [299]. Це відповідає психолого-педагогічному аналізу особистості у структурі особистості К.К. Платонова [184]. Останнім часом психолого-педагогічна робота з обдарованою молоддю зводиться саме до прискореного й особливого навчання (спеціалізовані навчальні заклади, диференціація навчання).

Мікрорівнем обдарованості можна вважати певні стратегії і тактики діяльності та мислення. Р. Фельдман вважає, що кристалізація обдарованості відбувається в результаті засвоєння знань, умінь та стратегій, які можуть застосовуватись у вирішенні проблемних ситуацій [314]. Стратегіальна організація свідомості, на думку, В.О. Моляко, дозволяє впорядковувати зміст свідомості, знаходити засоби впорядкування мислення, що спрямовується на вирішення нового завдання [152; 167]. По суті В.О. Моляко пропонує розглядати загальну проблему теорії поведінки людини за такою формулою: свідомість (творча свідомість) → багаторівнева і розгалужена диспозиційна система особистості → стратегії і тактики діяльності суб'єкта. Основою обдарованості виступає диспозиційна система, сформовані особистісні якості, які виступають творчим потенціалом людини. Причому В.О. Моляко, вочевидь,

поділяючи погляди К.К. Платонова, зауважує, що у талановитих осіб немає ніяких особливих особистісних сфер, проте їх вирізняє специфічний зміст [157].

На мікрорівні обдарованість формується шляхом вправлення і тренування. Це відповідає індивідуально-психологічному аналізу у структурі особистості К.К. Платонова [184]. Цей рівень реалізується шляхом здійснення спеціальної тренувальної роботи з розвитку окремих психічних процесів.

Взаємозв'язок трьох рівнів обдарованості, вочевидь, відбувається за принципами ієрархічності, інваріантності, координації та індивідуальної єдності. Специфіка концептуалізації проблеми обдарованості визначається субординацією основних компонентів обдарованості, їх взаємовпливом та компенсаторними можливостями.

1.3. Проблема індивідуальних відмінностей у психологічних концепціях кінця XIX – початку XX століття

1.3.1. Основні підходи у дослідженнях індивідуальних відмінностей

Наприкінці XIX – початку XX століття психологічна наука формувалася під потужним впливом механічно-сенсуалістичних концепцій І. Ньютона та Дж. Локка, що знайшло відображення в асоціативній психології Д. Гартлі й еволюційної теорії Г. Спенсера і Ч. Дарвіна. Позитивізм (О. Конт), ірраціоналізм (А. Шопенгауер), волюнтаристські погляди (В. Вундт, А. Бергсон, У. Джеймс) та вульгарно-матеріалістичні положення (Ф. Галль) про психічний розвиток людини зумовили вельми строкату картину психологічних концепцій, які були покликані з'ясувати основні механізми розвитку та функціонування особистості [83; 181; 186].

У докризовий період розвитку психологія, поступово звільняючись від умоглядно-метафізичних установок і водночас перебуваючи в межах біологічної парадигми, лише починала розробляти власну методологію, що

супроводжувалось формуванням таких мета-ідей: 1) психічне пояснювалося не з механістичних позицій, а з біологічних (еволюційних); 2) психічне ускладнюється в залежності від характеру відносин суб'єкта та середовища; 3) принцип системності у поясненні психічного; 4) психічне детермінується зовнішніми подразниками, а не є епіфеноменом фізіологічних процесів. М.Г. Ярошевський формулює ці процеси через зміну методологічних пріоритетів: біологія замість механіки, генетичний підхід замість статистичного, монізм замість дуалізму [313].

Відбувається стрімке накопичення концепцій особистості, що, втім, не здійснило якісного оновлення наукової методології. Радикалізація і контраверсійність окремих теоретичних положень, уточнення дефініцій не тільки сприяли розробці категоріального апарату психології, але й замикали факти та ідеї в межах окремих підходів поелементного аналізу особистості.

З одного боку, психологічна наука набувала національного характеру. У Німеччині досліджувались проблеми психофізіології, у Великій Британії розвивалась еволюційна теорія, у Франції провадились патопсихологічні дослідження, у Росії розроблялися проблеми об'єктивної психології та рефлексологія [212]. З іншого боку, полемічний діалог сприяв виробленню загальних основ психологічного аналізу проблеми особистості. Надто це простежувалось у протистоянні умоглядної та емпіричної психології [47; 293]. Їхнє поступове зникнення з наукового обігу пов'язані з неспроможністю досягти необхідного рівня теоретичної і методологічної інтеграції.

Психологія у цей період ще не виділилась з універсальної матриці філософії, хоча розпочала бурхливий процес теоретичного (у вирішенні проблеми структури особистості) й емпіричного (експериментальний метод у психології, результати етнопсихологічних досліджень) оформлення. На думку А.М. Ждан, головними завданнями були спроби подолати механістичний атомізм, антиісторизм, суб'єктивізм, інтелектуалізм старої психології і побудувати нову психологічну систему [60]. В результаті було виділено основні параметри оцінки особистості, утверджувались структуралістичний (В. Вундт)

та функціональний (Ф. Brentano) методологічні підходи у вивчення свідомості. Хоча при цьому не вдалося висунути принципово відмінні від асоціаністської і сенсуалістичної теорії психологічні положення.

Філософське поняття «душі» подекуди підміняло психологічні категорії, особливо в умоглядному напрямку науки (А.Ф. Голубинський, П. Загорський). Історико-генетичний аналіз показав, що психологія ніби вже не була «наукою про душу», втім, ще залишалась наукою про «душевні явища», «факти душевного життя», «переживання» (М. Владиславлев, І. Гобчанський, П. Загорський, К. Кавелін, Е. Кречмер, О.П. Нечаєв, Ш. Ріше, Г.І. Челпанов). Цьому періоду притаманне дискретне поєднання душі і тіла або їх цілковите ототожнення. К. Кавелін, наприклад, писав: «...душа й приписувані їй явища не що інше, як продовження тілесного організму, а духовне життя людини – подальший розвиток фізичного існування» [66, с. 25]. У. Джемс, навпаки, пропонував розглядати ієрархію особистостей, серед яких виокремлював фізичну, соціальну і духовну [58]. В. Вундт відмічав, що «...душа розуміється нами як суб'єкт, якому явища психічного життя приписуються в якості предиката» [34, с. 11]. Він визнавав її в якості субстанції, разом із тим попереджав про небезпеку існування метафізичних передумов розуміння душі. У цьому можна вбачати внутрішню боротьбу умоглядної та емпіричної психології. Хоча водночас існували спільні області дослідження, зокрема, вивчення внутрішнього почуття, для чого використовувався традиційний інтроспективний метод [47; 293]. Надто вони збігалися у вивченні індивідуальних відмінностей.

За оцінкою окремих учених, майже все у тогочасній науці опиралося збереженню і свободі розвитку індивідуальності [66; 171; 196]. Втім, проблема співвідношення конструктів вродженого-спадкового та соціального-набутого, зумовили появу теорій, що намагалися визначити основні детермінанти особистісного розвитку і встановити координати індивідуальних відмінностей. До таких належали: 1) *концепція психофізичного паралелізму*, який полягав у паралельності нервових і психічних явищ (Р. Авенаріус, А. Бергсон, В. Вундт,

Г. Еббінгауз, О.Ф. Лазурський); 2) *теорія взаємодії фізичних і психічних явищ* (А. Бен, О. Кюльпе, М. Лацарус, М.М. Ланге, К. Штумпф, Г.І. Челпанов), яка проголошувала тезу, що між фізіологічним і психічним рядами відбувається взаємодія, і що ці ряди взаємно обумовлюються; 3) *гіпотеза тотожності душі і тіла*, фізіологічного і психологічного (П.П. Вікторов, Е. Геккель, Г. Геффдінг, Б. Спіноза).

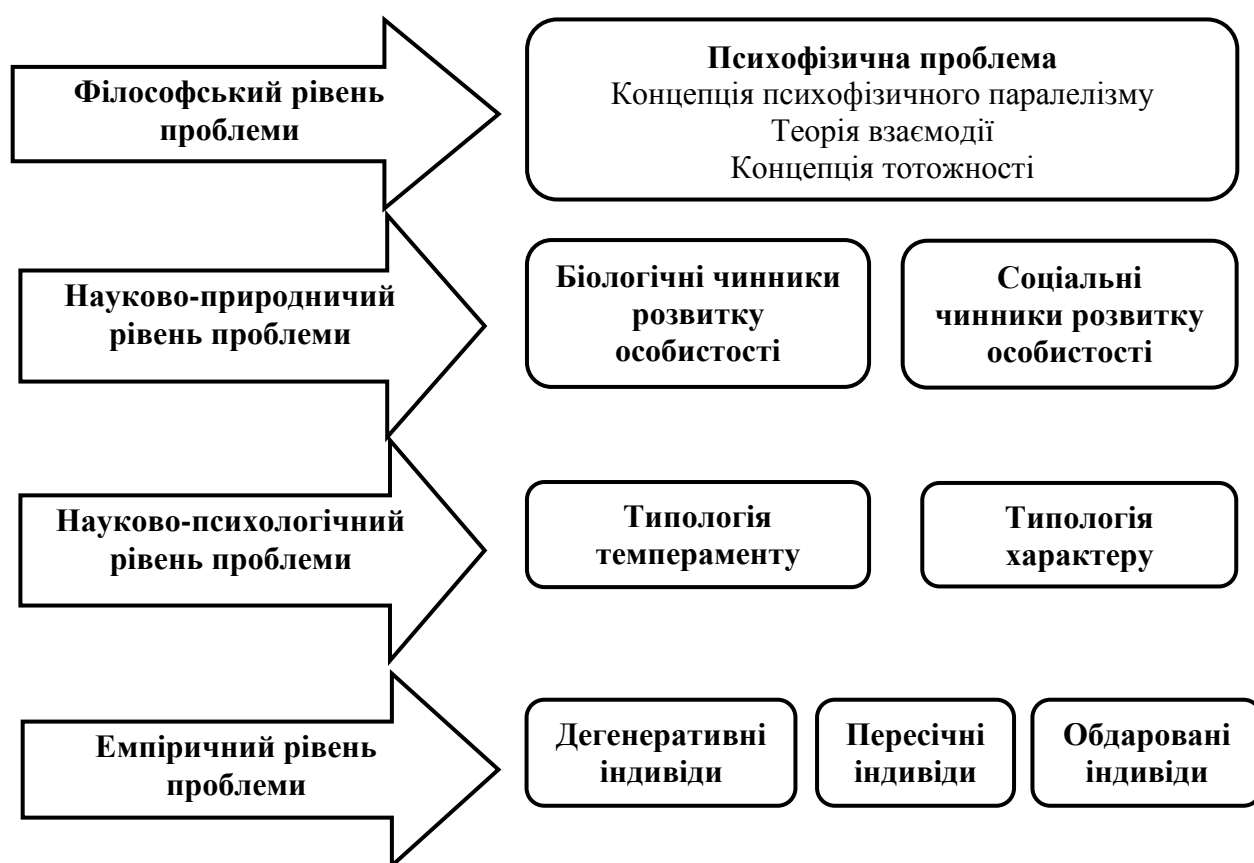

Схема 2. Методологічний підхід до вирішення проблеми індивідуальних відмінностей в кінці XIX – початку XX століття

Організмична підструктура індивідуальності була ще відокремлена від власне особистісної підструктури і тільки торувала шлях до концептуальної інтеграції. Встановлення взаємозв'язку духовної та матеріальної субстанцій, психологічного та фізіологічного рядів (душі і тіла) обумовлювало розуміння психологічної специфіки людини.

Відчутно ця тенденція представлена у проблемі індивідуальності, яка акумулювала генетично-спадкові та соціально-культурні чинники. Та оскільки методологічно наука ще не була готова визначити ступінь їхнього впливу та взаємодії, проблема індивідуальності вирішувалась шляхом філософських спекуляцій й узагальненнями недостатньо систематизованих емпіричних даних. Вирішення цієї проблеми Т. Рібо пов'язував з можливістю здійснення синтетичного пізнання, тоді коли домінуючим у психології ще лишався аналітичний спосіб пізнання [196].

Історико-функціональний аналіз дозволив зробити висновок, що методологічною основою дослідження індивідуально-психологічних відмінностей стало вирішення психофізичної проблеми (концепція психофізичного паралелізму, теорія взаємодії, концепція тотожності) і визначення на її основі домінуючого впливу на розвиток особистості спадкових чи соціальних чинників. Наступним кроком було вирішення проблеми співвідношення категорій темпераменту та характеру. Типології характерів були тотожними індивідуальності суб'єкта і визначали диференціацію індивідів, у тому числі за параметром обдарованості (обдаровані, пересічні, дегенерати).

1.3.2. Вирішення психофізичної проблеми у диференціально-психологічному підході

У першому систематизованому дослідженні індивідуальних відмінностей В. Штерн (1900) не передбачав виділення індивідуальної типології і зосереджувався на вивченні окремих сторін особистості [313]. У цей час диференціально-психологічний підхід формувався у працях Ф. Гальтона (значимість психологічних відмінностей на рівні генетичної спадковості), А. Біне, Д. Кеттелла, Т. Сімоне (статистичний підхід у вивченні індивідуальних

відмінностей, насамперед інтелектуального розвитку), О.Ф. Лазурського (наукова характерологія).

Генетично проблема індивідуальних відмінностей пов'язана зі спробою визначити загальні психологічні координати, закономірності та принципи розвитку особистості, що до початку XX століття перебувала у межах вирішення психофізичної (згодом психофізіологічної) проблеми [201].

Р. Декарт висловив ідею створення науки про людину, яка протистояла природничим наукам. З одного боку, він обґрунтовував учення про рефлекс (в подальшому розвинуто Ж. Ламетрі, І.М. Сеченовим, І.П. Павловим, В.М. Бехтеревим), з іншого, – припускав існування духовної субстанції, яку неможливо пояснити рефлекторною діяльністю організму, хоча та й локалізується в головному мозку в якості особливої залози. За Р. Декартом, рефлекторна робота можлива за умови невтручання психіки у процес реакції. Й. Прохазка одним із перших на початку XIX століття включив психічний компонент у систему причинних зв'язків між організмом та середовищем і зауважив, що рефлекс викликається не будь-яким зовнішнім подразником, а лише тим, який перетворюється на почуття [313]. Це була одна з перших спроб об'єднати душевні та фізіологічні акти в єдину систему. Вже І.П. Павлов, «коректуючи» вчення І.М. Сеченова, буде змушений ввести поняття другої сигнальної системи в якості нового рівня фізіології нервової діяльності людини, що здатна гальмувати першосигнальні (безумовнорефлекторні) реакції.

До відкриття І.П. Павлова у психології не зовсім продуктивно продовжувала вирішуватись проблема декартівського дуалізму. В. Вундт досліджував дві теоретично слабо пов'язані її гілки: психофізіологію (експериментальну психологію) і психологію народів [34]. Згодом, ввівши в науковий обіг категорію «другої сигнальної системи» як особливої прибавки до першої, І.П. Павлов по суті прийшов до тієї ж методологічної позиції.

К.М. Корнілов цей період розвитку психології оцінював так: «...дуалізм психічного та фізичного, це – основна передумова будь-якої, навіть так званої емпіричної психології, дуалізм, відкрито виявлений у старій метафізичній

психології і прихований, завуальований в емпіричній психології» [83, с. 6]. Він її назвав безпринципною й еклектичною. Власне кожен учений, який претендував на концептуальну самостійність та новизну, був змушений визначатися щодо теоретичних засад у цьому методологічному питанні, адже на той час «...кожна теорія спирається на певне вирішення філософських проблем психології» [20, с. 192]. Це стосувалось навіть тих науково-психологічних концепцій, які будувалися за принципами природничих наук.

Концепція *психофізичного паралелізму* виходила з положення, що між фізіологічним і психічним відсутній прямий зв'язок, а відтак вони не можуть бути причиною одне одного [35]. Е. Гартман, наприклад, розрізняв однобічний субординаційний паралелізм, взаємний координаційний паралелізм, коли кожен із рядів створює власну причину, хоча між собою вони не пов'язані [41]. У цьому проглядається спроба психології свідомості відстояти методологічні позиції, відповідно до яких достатнім є опис феноменів свідомості. В. Вундт, зокрема, обстоюючи думку, що «фізіологія і психологія... перебувають у постійній і різноманітній взаємодії» [34, с. 2] і що «наша свідомість не є якоюсь окремою від нашого тілесного і духовного єства сутність...» [33, с. 12], все ж наголошував, що шкідливо заповнювати психологію фізіологічним змістом і гіпотезами, оскільки це призводить до утвердження «матеріалістичної псевдонауки». Він розмежовував безпосередній досвід, суттю якого є психічні явища, й опосередкований досвід – фізичні явища [35]. На тих же позиціях перебував Г.І. Челпанов, який стверджував, що свідомість і думка докорінно відрізняються від всього фізичного: фізіологічний компонент є протяжною субстанцією, а психічний – непротяжною [301]. Фізичне може перетворитися лише на фізичне, а психічне – у психічне, відтак вони являють два замкнених кола [303].

Отже, не маючи реальних внутрішніх зв'язків, психічні явища лише супроводжують фізіологічні процеси і стають епіфеноменами дійсних фізичних явищ, а тому не є чимось реально існуючим (Т. Гекслі, Г. Маудслі, Т. Рібо).

Як відмічав Г.С. Костюк, у психофізичному паралелізмі фізіологічний і психологічний ряди функціонують за власними законами і не зумовлюють одне одного, лише відповідають одне одному [189]. Відтак дослідження психічного та фізичного (фізіологічного) повинно відбуватися автономно. Х. Інженєрос наголошував, що паралелізм здатен надавати лише вузько емпіричні результати, які втрачають гносеологічне значення [65]. Разом із тим, не варто перебільшувати значення теорії психофізичного паралелізму, адже вона здебільшого розглядалася в якості робочої гіпотези, яка вимагала емпіричного та експериментального підтвердження [12].

М.М. Ланге вважав, що «теорія паралелізму правильна, як правило, при застосуванні до початкових стадій психічного життя, теорія ж причинного впливу – як правило, до більш високих ступенів в її еволюції» [100, с. 122]. Він намагався експериментально довести, що фізіологічні процеси в організмі здатні детермінувати психічні явища, зокрема почуття і, навпаки, психічні процеси впливають на фізіологічне функціонування людини: наприклад, вольовими зусиллями можна впливати на ритм дихання тощо. Іншими словами, на початку XX століття альтернативно постулювалася ідея безпосереднього зв'язку фізичного і свідомо-психічного субстратів. Однак, на думку Г.С. Костюка, *теорія взаємодії* теж хибує на декартівський дуалізм, оскільки «відриває психічні процеси від їх матеріальної основи і їх зв'язок з фізіологічними процесами розглядає як зовнішню взаємодію» [189, с. 40]. Це виразно представлено у поглядах І.Ф. Гербарта, який, з одного боку, обстоював ідею залежності духу від тіла, а з іншого – демонстрував, що у психічно хворих людей відсутній зв'язок між нервовою системою і духом [43; 56].

Теорія взаємодії, хоч і ставила за мету встановити взаємодетермінуючий характер фізіологічних і психологічних процесів, не змогла показати їх складний багато-багатозначний зв'язок. Системний погляд на психічну природу людини ще не мав достатніх об'єктивних підстав оформитися у верифіковану теорію, адже експериментальна психологія лише накопичувала фактологічну

базу (моторна теорія уваги Т. Рібо та М.М. Ланге, теорія зв'язку емоцій і тілесних змін У. Джемса та К. Ланге).

Гіпотеза тотожності протиставлялася як концепції паралелізму, так і теорії взаємодії, хоча разом розвивалися на ґрунті еволюційної теорії Г. Спенсера. Розроблена Г. Геффдінгом, вона виходила з розуміння тілесної взаємодії між елементами мозку та нервової системи як зовнішньої форми внутрішньої ідеальної єдності свідомості [45]. Ще раніше вона була обґрунтована Е. Геккелем, який стверджував, що «субстанція душі» складається з психічної енергії та психічної матерії, за посередництва якої перша здатна реалізуватись [42]. Він виходив із думки, що психічну та фізичну енергію не можна порівнювати, адже ця енергія має єдину природу. Д.С. Міль щодо цього зауважив: «...духовні явища суть різні стани нашої свідомості – як ті, що неправильно називаються фізичними, так і ті, що носять спеціальне найменування психічних» [144, с. 688].

Ототожнення фізіологічного і психічного ряду, хоча й сприяло розумінню їх органічної єдності та регуляційної цілісності, проте нівелювало їх якісну своєрідність й автономність, а в окремих випадках наближало до берклівського соліпсизму. У зв'язку з цим П. Загорський зберігав таку методологічну позицію, за якої визнавався фізіологічний субстрат психічного, проте й утверджувалась автономність думки та волі [61].

На загал проблема індивідуальних відмінностей у цей період розвивалась під впливом еволюціонізму Г. Спенсера, який постулював, що психічний розвиток є послідовним зростанням інтеграції відчуттів на вищій щаблі, одночасно з яким відбувається зростання різноманітності та визначеності фізичних та психічних елементів [294]. Емпірично проблема індивідуальності вивчалася у психофізіологічних лабораторіях у межах експериментальної психології [123]. Зокрема, індивідуальні відмінності пояснювались як результат мутацій (перестановки спадкових ознак) та флуктуацій (результат зміни оточуючого середовища) [81].

Таким чином, у психології початку XX століття притаманним було розмежовування і протиставляння фізіологічно-рефлекторного і вищого свідомого психічного матеріалу. Спроби узгодити і скоординувати їхню діяльність у цілісну регуляторну систему призводили до утворення концепцій, які схилялися або до визнання їх цілковитої автономії, або взаємодії, або тотожності. При цьому більшість концепцій виходили з положень, що домінуючим механізмом, власне маркером індивідуальності є або біологічні (спадково-генетичні) детермінанти, або соціально-культурні фактори. Тому проблема структури особистості в класичній формі поступово затушовувалась, оскільки не існувало можливості демонструвати зв'язки між психічними і непсихічними підструктурами та елементами особистості.

1.3.3. Психобіологічні детермінанти розвитку індивідуальності

Розвиток емпіричної психології, розпочатий наприкінці XVIII – початку XIX століття у фізіологічних дослідженнях Г. Гельмгольца, К. Людвіга, І. Мюллера, Е. Пфлюгера, пізніше доповнений еволюційною теорією Ч. Дарвіна та Г. Спенсера, результатами патопсихологічних досліджень французьких фізіологів сприяв виникненню стихійно-матеріалістичних уявлень про функціонування людської психіки. Біологічні фактори набували ваги поряд із метафізично-ідеалістичними уявленнями про свідомо-вольові чинники поведінки людини. Поняття індивідуальності почало включати органічні елементи (В. Штерн). Біологічні фактори розумілися як первинні, а окремими вченими – як єдино істинні чинники людської активності (біологічний редукціонізм). Разом із тим психологія зберігала самостійність і «суб'єктивну унікальність» (Г. Спенсер). Повною мірою це проявилось у *френології* Ф.Й. Галля, який запропонував карту мозку з позначеними на ній центрами, що відповідають за розвиток окремих здібностей [313]. Однак його концепція залежності психічних функцій від певних ділянок кори головного мозку не

витримала експериментальних перевірок, критикувалася асоціаністами за те, що не враховувала всього спектру здібностей, нічого не зазначала про здібності щодо набуття знань і соціалізації особистості [23; 24]. Історична місія френології полягала у тому, що надала поштовх для досліджень мозку, зокрема для виникнення *локалізаційної теорії мозкової діяльності* (П. Флексіг), що претендувало на емпіричне встановлення залежності феноменів свідомості від діяльності головного мозку.

Більшого значення набували концепції, що намагалися встановити зв'язок між організмом і свідомістю та пояснювати на цій основі індивідуальні й групові відмінності. Ключова роль у поведінці відводилась фактору спадковості (Ф. Гальтон, Т. Рібо, Г. Спенсер). Продовжуючи витлумачувати механізм спадковості у положеннях Ж.-Б. Ламарка, більшість психологів до 30-х років XX століття вважали, що можуть успадковуватись набуті ознаки, що власне обґрунтовувало еволюційну теорію й утверджувало механізм встановлення і закріплення індивідуальних відмінностей [212]. Ідея «пришвидженої» еволюції дозволяла пояснювати проблему фізичного і психічного розвитку такими чинниками, які піддаються спостереженню впродовж кількох поколінь. Навіть Ч. Дарвін та Г. Спенсер, в окремих положеннях заперечуючи ламарківське вчення, вважали, що ознаки, набуті під впливом вправлення та умов життя, здатні успадковуватись (гіпотеза пангенезу) [81; 294]. Це стало науково-природничим підґрунтям для розуміння спадковості як потужного чинника психічного розвитку людини та її індивідуальних відмінностей. Відтепер пов'язувались особливості розвитку організму та його нервово-психічної системи. Втім, більшість учених збігалися на думці, що діти не становили повну копію батьків. Окремі дослідники писали про домінуюче значення соціального чинника у розвитку індивідуальності, були переконані, що передача характеру по спадковості є частковим випадком закону спадковості [71].

У першій чверті XX століття розуміння взаємозв'язку організму та свідомості набуло рис конституційного зв'язку (Е. Кречмер, У. Шелдон).

Конституційність розумілася як сума індивідуальних властивостей, що закладені генетично, спосіб визначення психічного за певними соматичними ознаками. Співвідношення будови тіла і темпераменту встановлювалося за допомогою діяльності ендокринних залоз [89; 90]. У тогочасних концепціях вплив генетичного набув системних ознак, а сам характер зв'язку почав розумітися як багато-багатозначний. М. Ліфшиц до таких особливостей відносив морфологічні, функціональні та біохімічні властивості організму [116; 117].

Поняття конституційності є психофізіологічним, відноситься як до тілесного, так і до психічного субстрату водночас. Зачатки таких уявлень представлені у працях О.Ф. Лазурського, який, визначаючи роль біологічного фактору у психічного розвитку, зосереджувався на «соціальній фізіonomії» особистості [97], а У. Джемс пропонував вивчати «фізичну особистість», яка включає тілесну організацію, несвідомі потяги та інстинкти [58]. Іншими словами, тогочасна термінологія була наповнена суперечливим змістом, який являв спробу поєднати доти не поєднувані елементи індивідуальності.

Дещо пізніше, відмежовуючись від патопсихологічного матеріалу, К. Леонгард спробував на основі трьохкомпонентної теорії індивідуальності (спрямованість інтересів та схильності; почуття та воля; інтелект) розробити таку класифікацію акцентованих особистостей, що інтегрувало би риси як характеру (психосоціального феномену), так і темпераменту (психофізіологічного феномену) з домінуванням одного з них [109].

Специфіка психобіологічного підходу полягала у тому, що істинною визнавалась спадкова, вроджена природа людини. Показовою є класифікація характерів, запропонована Т. Рібо, який вказував, що характер становить певну феноменологічну стійкість і єдність психічних елементів. Справжній характер, на його думку, є незмінним, оскільки є вродженим. Відповідно негативну роль відіграють елементи характеру, які формуються під впливом зовнішнього середовища. Зокрема, виділяв такий тип характеру як безформний, що є

результатом винятково набутого досвіду. В цьому характері немає нічого вродженого, а тому він надміру схильний до змін [196].

Ще одним прикладом є класифікація характерів, запропонована Б. Пересом, який закладав в якості системоутворюючого чиннику утворення характеру рухову сферу особистості. Відповідно виділяв рухливий, малорухливий і пристрасний типи, які здатні утворювати значну кількість комбінацій.

Отже, усвідомлюючи важливість первинних, психофізіологічних чинників індивідуальності (особливості будови мозку і тілобудови), вчені намагалися «прикріпити» їх спочатку до характерологічних відмінностей, а зтим визначати особливості особистості. Так постає проблема співвідношення темпераменту як спадкової психофізіологічної складової особистості і характеру як соціального компоненту особистості [125]. Загальноприйнятим стало розуміння темпераменту як первинної психічної організації та реакції особистості, а характеру – як похідної (А.С. Вареніус, П.П. Вікторов, І.Ф. Гербарт). Чимала кількість суто психологічних феноменів пов'язувалась з конкретними організмичними чинниками (теорія взаємодії), а подекуди ототожнювалась (гіпотеза тотожності).

Проте на початку XX століття на зміну біологічному редукціонізму приходить більш чітке розуміння системного зв'язку між фізіологічними і психічними елементами. Досить влучно цей взаємозв'язок резюмував В.М. Бехтерев: «...соціальна сфера особистості, розвиваючись на ґрунті органічної сфери, розширює її в залежності від соціальних умов життя до ступеня, коли органічні дії витісняються минулим досвідом соціальних відносин і соціальними взаємодіями» [13, с. 394]. Н. Оппенгейм додав, що спадковість створює лише певну схильність суб'єкта; це поєднання сил, для яких необхідний вплив середовища, що зможе спрямувати суб'єкта шляхом батьків [180].

1.3.4. Характерологічні й особистісні детермінанти розвитку індивідуальності

У зв'язку із з'ясуванням ролі спадковості і середовища у психічному розвитку особистості виникла необхідність чітко розрізняти поняття темпераменту та характеру [125]. Теорія еволюція надала підстави для виникнення психологічних концепцій розвитку особистості, в основі яких лежав біологічний редукціонізм. Разом із тим спостерігалися тенденції протилежного змісту: поняття темпераменту видавалося надлишковим для А. Бена та О.Ф. Лазурського, а С. Міль запропонував створити етологію – науку про характер. У вітчизняній науці проблему характерології розробляв О.Ф. Лазурський.

Визначення місця і ролі соціально-психологічних чинників розвитку особистості призвело до ототожнення характеру та особистості. Цей процес пов'язаний із тим, що поняття характеру було вперше представлене на рівні емпіричної класифікації Теофрастом (він виділяв 30 типів характеру) і своїм змістом мало моральні якості.

На зламі XIX-XX століть складаються три основних підходи до визначення характеру: ідеологічне (Е. Шпрангер), психоаналітичне (З. Фрейд) та конституційне (Е. Кречмер). Якщо перший підхід характеризувався визначенням характеру як продукту соціальних стосунків, то психоаналітичне і конституційне виходили з тісного зв'язку організму (інстинктів) і соціального розвитку суб'єкта. Зауважимо, що в класифікації Фур'є головну роль відіграють пристрасті (на загал 810 типів характеру), які можна визначити як особливості темпераменту [24].

Цей період позначився переходом від категоричних точок зору на обумовленість поведінки винятково спадковістю, вродженими чинниками і соціальними, набутими факторами до розуміння їх взаємообумовлюючого впливу. При цьому відбувалося виокремлення функціональних можливостей спадкових і набутих чинників поведінки.

Характер стає тим ментальним феноменом, що інтегрує психічне поле, на якому *спадковість розгортається у своїй соціальній специфіці*. Під характером розуміли природні риси людини, які є властивостями організму, що в процесі виховання укріплюються і розширюються [175]. Як вказував Ф. Полан: «Характер – ніщо інше як поєднання біологічних явищ для досягнення соціальної мети» [185, с. 8]. О.Ф. Лазурський це поєднання називав схильностями суб'єкта, можливістю прояву певної сторони душевного процесу, що має фізіологічне вираження [99]. Найвиразніше це представлено у концепціях характеру Ф. Кейри, Т. Рібо, С. Смайльса, С. Фульє, які інтегрували вроджені (конституційно-темпераментальні) і набуті (особистісні) елементи характеру, а також в окремих зауваженнях В. Вундта, який стверджував, що «...характер є частково продуктом життєвих умов, а частково первинним надбанням особистості», тобто «...індивідуум приносить з собою в життя зачаток свого характеру» [36, с. 116-117]. М. Штейнгауз більш категорично назвав темперамент «успадкованою основою характеру» [309, с. 71]. Можливо, тому темперамент, на відміну від його сучасного розуміння, часто трактувався не як незмінне, стабілізоване в ранньому онтогенезі психічне утворення (В.Д. Небиліцин), а як динамічний феномен, що набуває змін під впливом діяльності внутрішніх органів (Е. Кречмер, У. Шелдон). Дж.Т. Ледд навіть наголошував на віковій динаміці темпераменту [125]. На загал темперамент розумівся переважно як вроджений компонент характеру, що являє установку на прояв ефективності [47; 90].

Систематизація висловлювань учених на зламі XIX-XX століття показала, що тогочасна методологічна помилка пов'язана з намаганням обґрунтувати ламарківську гіпотезу про успадкованість набутих ознак: темперамент ніби передає нащадкам характерологічні особливості батьків. Механізм цього – зусилля та вправляння здібностей. М. Штейнгауз навіть зводив усі індивідуальні особливості до темпераменту [309]. Разом із тим, під темпераментом вже розуміли близькі до павлиських психічні властивості людини: ступінь швидкості, з якою «світ діє на душу людини і душа реагує на

світ» [47]. Зв'язок темпераменту і характеру визнавався *органічним*. Тому Ф. Кейра пропонував розглядати одним з елементів характеру звичку, що формується під впливом прикладу та виховання. Характер при цьому є консолідацією звичок довкола темпераменту [71].

У. Шелдон із соматотипів виводив типи темпераменту, а з них – характер особистості, з тим – закономірності розвитку особистості [10]. В його концепції темперамент ототожнювався з характером [188]. Однак В.С. Мерлін зазначає, що У. Шелдон не ототожнював властивості темпераменту з властивостями особистості, а лише вважав їх певним рівнем особистості [143]. Тенденція розглядати психодинамічні властивості як генотипне ядро властивостей особистості буде продовжене у працях Г. Айзенка, почасти у Р. Кеттелла [315; 317].

Долаючи лінію Платона – Г. Лейбніца, що несподівано знайшла розвиток в еволюційних поглядах Ф. Гальтона і Т. Рібо про те, що вроджені психічні аспекти розгортаються за будь-яких соціальних умов (ідея преформізму), інші вчені (П. Наторп, Н. Румянцев, М. Штейнгауз) обстоювали важливість впливу соціального оточення, а відтак значення характеру у розвитку особистості та індивідуальності [171; 207; 273; 309], а потім взагалі ототожнювали характер та особистість [195; 208]. Характер стає ніби соціально зумовленим каркасом особистості [183].

Розуміючи обмежуючий вплив спадковості на розвиток особистості і визначальну роль соціальних чинників, вчені були спрямовані на встановлення шляхів формування характеру й особистості загалом. Загальноприйнятим став підхід, за якого особистість вважалася результатом конвергенції біологічної спадковості та соціальних стосунків. На думку Х. Інжен'єросса, перша обумовлює нервову і духовну організацію, успадковану від попередніх поколінь, а друга є результатом різноманітних впливів соціального середовища [65].

Оскільки співвідношення спадкового і набутого, біологічного і соціального продовжувало бути невирішеним, вчені були схильні вивчати саме

структуру характеру і виявляти закономірності її функціонування (В. Вундт, У. Джеймс, Дж.Т. Ледд, П. Малапер, Е. Тітченер).

Основними елементами свідомості, яка ототожнювалась з характером, виступали почуття, розум і воля (А. Бен, В. Вундт, У. Джеймс, Дж.Т. Ледд, П. Малапер, Т. Рібо, Г. Спенсер, Г.І. Челпанов). Також розглядався вплив інстинктів, які по суті презентують особистість на рівні нижчого психічного життя: приналежності до нації і раси. Саме їх співвідношення лежало в основі концептуалізації проблеми індивідуальності.

У структурному і функціональному співвідношенні почуттів, розуму і волі виявляли емоційні, інтелектуальні і вольові характери, а також їх проміжні, змішані типи (М. Владиславлев, І. Гобчанський, О.Ф. Голубинський, П. Загорський). Насамперед такою класифікацією характерів представлена типологія С. Фульє.

Воля як структурний елемент характеру визначала сутність людської особистості. В. Вундт абсолютизував її значення для психічного розвитку людини, хоча не вважав єдиною реальною формою психічних явищ. Воля ніби зв'язує і впорядковує елементи характеру, а відтак визначає особливості поведінки суб'єкта, рівня його моральності [35; 54; 273]. «...багато рухів нашого тіла, – пише В. Вундт, – ми безпосередньо зводимо до нашої волі; її ж як таку ми можемо спостерігати лише в нашій свідомості» [34, с. 2]. Н.О. Лосський підсилює вундтівську тезу: «...вольові акти суть типова форма процесів свідомості» [123, с. 1]. М. Вайсфельд вважав, що вольові переживання, або прагнення, формують спрямованість особистості на певний об'єкт [27]. Відповідно зниження волі призводить до підвищення ролі несвідомих рефлексів у саморегуляції суб'єкта [200]. Разом із тим, підґрунтя волі лежить у біологічній площині особистості (А.І. Веденський, У. Джеймс, Т. Рібо). І. Гобчанський зводив психічну різноманітність людини до органічних прагнень суб'єкта. Він вирізняв не тільки нижчі інстинктивні прагнення як наслідування, а й вищі духовні прагнення, які теж мають інстинктивну природу (прагнення до пізнання, добра і краси) [47]. А.І. Веденський наголошував на

зв'язку вольової активності, прагнень й уваги, яка завжди супроводжується мускульними скороченнями як пристосуванням організму до найбільш чіткого сприймання об'єкту уваги [28]. А Т. Рібо вказував на імпульсивний характер волі, причому як у хворобливому, так і в нормальному стані. Разом із тим, воля виступає як стримуюча сила. Це пов'язувалось із тим, що воля найбільш виражено представлена у рухових актах, а не в абстрактних ідеях [193].

Вчені різнилися в акцентах щодо провідної ролі та функції елементів свідомості. М.М. Ланге, наприклад, зауважив, що початком психічного життя слід вважати не пізнавальні стани, а відчуття, що мають імпульсивний та органічний характер, а відповідно коріння психіки волюнтарне та емоційне [100]. А. Бен наголошував, що волю можна і необхідно виховувати, а процес виховання повинен бути підлеглим розуму [23]. Т. Рібо зазначав, що воля є причиною і наслідком Я. Він абсолютизував роль волі, відводячи їй навіть функції сприймання (здатності реагувати) і формування характеру (здатності звикати) [193]. У цих концептуальних положеннях воля виступала як підґрунтя і знаряддя активності і діяльності особистості.

На загал проблема індивідуальних відмінностей визначалася як результат співвідношення структурних компонентів характеру (воля, розум, почуття, пам'ять), який, втім, наповнений психофізіологічними елементами (відчуттями). С. Белі висував припущення, що ці елементи наявні у кожного індивіда, однак індивідуальність характеру визначається пропорцією їх поєднання. Зв'язок темпераментальних основ психічного (психодинамічних аспектів поведінки) з характерологічними (системою ставлень до навколишньої дійсності, спрямованістю й інтересами суб'єкта) лишався невизначеним. С. Белі та А. Бен пропонували вирізняти в характері фізіологічні властивості та якості організму, акти волі, розумові здібності, почуття [24]. Вже у 1920-х роках характер розглядався у всій своїй різноманітності – від мімічних реакцій до складних вчинків, пов'язаних із творчою та суспільною діяльністю [175].

До найбільш відомих тогочасних класифікацій характеру відносять типологію П.Ф. Лесгафта, М.О. Лосського, О.П. Нечаєва, Б. Переса, Ф. Полана,

Т. Рібо, С. Фульє. Наприклад, П.Ф. Лесгафт досліджував дитячі характери, серед яких виділяв такі типи: 1) лицемірний, 2) честолюбний, 3) добродушний, 4) сильно зацькований, 5) м'яко зацькований, 6) пригнічений. О.Ф. Лазурський відносив класифікації, подібні до класифікацій Феофраста, П.Ф. Лесгафта та Б. Переса, до числа емпіричних. На його думку, у цих концептуальних підходах не здійснювався власне психологічний аналіз характеру [98]. Це приклади феноменологічного, описового підходу.

Якісно інший характер мали класифікація С. Фульє, який виділяв інтелектуальні, емоційні та вольові характери, та класифікація Ф. Полана, в основі якої лежать прагнення. Взаємодіючи між собою, комбінуючись у відповідності з асоціативними законами, прагнення здатні утворювати всю багатоманітність характерів. Ф. Полан виділяв врівноважені та цільні натури, розсудливі натури й осіб, що володіють собою, натури нервові, схильні до суперечностей, імпульсивні, складні, істеричні натури. Фактично Ф. Полан пропонував концепцію, у відповідності з якою розвиток особистості полягає у можливості заміни чи компенсації одних прагнень іншими за певних життєвих обставин. Втім, О.Ф. Лазурський вважав, що ця класифікація характерів є не стільки групою характерів, скільки реєстром важливих якостей та особливостей, що відносяться до формального боку душевного життя і змісту почуттів [98].

Т. Рібо, навпаки, виходив із положення, що прагнення є неістинним проявом особистості, оскільки відбивають не стільки вроджену натуру суб'єкта, скільки запозичені ззовні реакції, які ніби збивають його зі шляху справжньої самореалізації. Ці прагнення не можуть бути пов'язані між собою й утворюють невпорядковану, нестійку єдність. Це надало Т. Рібо підстави виділяти безформні та нестійкі характери [196].

Близька до поланівської класифікація характерів концепція Ф. Кейри. Характер, на його думку, становить синтез різноманітних здібностей: вразливість, схильність до діяльності, розсудливість тощо. В основі характеру лежить одна із здібностей. На цій основі він виділяв так звані чисті типи

характерів, де домінуючою є певна здібність: вразливі, діяльнісні, розсудливі характери; з переважанням двох властивостей: діяльнісно-вразливі (пристрасні), діяльнісно-розсудливі (енергійні), розсудливо-вразливі (сентиментальні); з переважання трьох властивостей: аморфні, врівноважені, апатичні [71]. Розгалужена класифікація характерів Ф. Кейри дозволяє пояснювати поведінку суб'єктів у її хворобливих проявах і в плані високої професійної самореалізації. Що характерно, обдарованими можуть бути навіть особи з так званими неправильними характерами, подекуди з патологіями (іпохондрією, істерією та меланхолією), адже характер є складним динамічним утворенням.

В основу класифікації характерів Т. Рібо закладав домінування котрогось з психічних елементів почуттєвої чи діяльнісної сфери. Відповідно розрізняв 1) чуттєві характери, 2) діяльні, або активні, характери, 3) апатичні характери, де пониженими є як чуттєвий, так і діяльнісний компоненти, 4) врівноважені характери, де чуттєвий і діяльнісний компоненти представлені рівномірно, жоден із них не переважає [196]. При цьому Т. Рібо виключав із характеру компонент розуму, який протистоїть характеру і навіть призводить до його атрофії. Розум лише освітлює шлях, але не бере участі в утворенні характеру. Рух, поведінка, на його думку, корелює лише з емоцією.

Для тогочасної психології властиво протиставляти окремі підструктури особистості. До вчених, які не вважали розум структурним елементом характеру і відмовляли цьому поняттю в науковості, належав М. Вайсфельд. Він обґрунтовував це тим, що розум не збігається за змістом із волею. На його думку, тільки воля і почуття реально існують у житті людини [27].

Отже, проблема індивідуальності у психологічній науці кінця XIX – початку XX століття зводилася до проблеми формування характеру та особистості. Проблема обдарованості багатьма вченими пов'язувалася з проблемою розвитку характеру, становлення особистісних якостей, що згодом буде розвинуто у працях Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна та інших.

1.4. Проблема обдарованості у системі індивідуальних відмінностей у психологічних концепціях кінця XIX – початку XX століття

1.4.1. Обдарованість як критерій вимірювання індивідуальних відмінностей

В кінці XIX – на початку XX століття розуміння обдарованості вирізнялося суперечливістю, що пов'язано з неоднозначним вирішенням проблеми індивідуальності. Здебільшого виділялися окремі ознаки обдарованості, накопичувався фактологічний матеріал, здійснювались спроби його узагальнити і систематизувати. Утверджувалась думка про те, що розвиток обдарованості збігається з процесом психічного розвитку (Ф. Гальтон, В. Штерн).

Феномен обдарованості цікавив науковців як у межах *описової* психології (обдаровані мають виражені ознаки розвитку окремих пізнавальних процесів та якостей особистості), так і *пояснючої* (в обдарованих порівняно легко фіксувати зв'язок окремих структурних елементів свідомості). Закономірно, що згодом цікавість до цього феномену виникла у зв'язку з дослідженнями індивідуальних відмінностей. Т. Рібо був одним із перших, хто вказав на те, що видатні особи володіють вираженою індивідуальністю [197].

На яких традиційних уявленнях формувалися тогочасні концепції обдарованості? Філософи нерідко вбачали у геніальності ознаки фізичного і духовного виродження, почасти хвороби. Її рідкість пояснювали шкідливою спадковістю і несприятливим впливом середовища. Творчість як одну зі складових обдарованості пов'язували з процесами демонізму, сомнамбулізму або еманациї божественного [50]. Навіть згодом Е. Кречмер та Ц. Ломброзо обґрунтовували думку, що серед геніїв частіше зустрічаються психопатичні суб'єкти [88; 120].

В. Штерн висунув положення про існування тісного зв'язку між обдарованістю і розумом. Так він пояснював той факт, що жінки є менш здібними, оскільки мають меншу потребу у спонтанній інтелектуальності [310]. Проте В. Штерн не обмежився фіксацією зв'язку обдарованості та мислення і

показав її залежність від інших сторін особистості, для чого розробляв тести. Він розглядав обдарованість як загальну здібність психічного пристосовуватися до нових задач і умов життя [310].

«Адаптаційний» концептуальний напрямок вивчення обдарованості стане одним із провідних у психології початку XX століття. Відмінності в інтелектуальному розвитку стануть основними показниками рівня обдарованості, що згодом буде критикуватися саме за те, що в її основі лежать різні психічні ресурси [104; 281; 299].

Солідарним із В. Штерном був Е. Мейман, який говорив про цілісну душевну організацію обдарованої особистості й одну центральну здібність. Е. Клапаред зауважив, що обдарованість як загальна адаптаційна здібність проявляється там, де не працюють звички та інстинкти. Разом із тим В. Штерн та Е. Мейман розходилися у поглядах на співвідношення творчості та обдарованості. В. Штерн не вважав, що творчість неодмінно є показником обдарованості.

Кардинально іншої точки зору дотримувався Е. Кречмер. На його думку, пересічна особа нормальна саме тому, що здатна порівняно легко пристосовуватись до умов життя. Натомість обдаровані, надто генії, мають надчутливу нервову систему, а відтак не мають внутрішньої рівноваги, а тому окремі зовнішні стимули призводять до розвитку необхідних для геніальності акцентуацій. Пересічні особи є більш толерантними до зовнішніх впливів, відтак лишаються внутрішньо стабільними [88].

Т. Циген і Гопер не визнавали інтелектуальної винятковості у феномені обдарованості і загострювали увагу на тому, що обдарованість розчахується на багато задатків, які перебувають у складній взаємодії, комбінуються за законами асоціацій [310].

Закономірно, що розумовий недорозвиток теж увійшов у зміст родового поняття обдарованості, що засвідчило цілісність в уявленнях учених про природу інтелектуального розвитку. Так, на думку В. Штерна, обдарованість становить загальну здібність пристосовуватися, яка характерна у різних формах

життєдіяльності й умовах життя; натомість талант – це прояв здібностей в окремих областях діяльності [310]. Під талантом В. Штерн по суті розумів розвиток спеціальних здібностей.

Найбільш відома класифікація обдарованості початку XX століття належить В. Штерну. Він пропонував розрізняти такі типи обдарованості: 1) реактивна і спонтанна, 2) об'єктивна і суб'єктивна, 3) теоретична і практична. Реактивна обдарованість слугує завданням адаптації, пристосування. Він вважав, що за своєю суттю будь-яка обдарованість має реактивний елемент. На противагу реактивній обдарованості виділяв спонтанну, яка наближається до феномену творчості і для її прояву необхідна вільна самостійність суб'єкта [310]. При цьому, відповідно до методу Ф. Гальтона, розподіл обдарованих осіб відбувається за кривою Гауса: індивіди розподіляються рівномірно у напрямку від нормальної середньої величини до величин нижче і вище середнього.

1.4.2. Психобіологічні чинники розвитку обдарованості

Наприкінці XIX – початку XX століття психологія здебільшого розглядалася як наука про здібності, або «сили душі» [28]. Відповідно характер психічного розвитку визначався за ступенем розвитку здібностей. Обдарованість і творчість досліджували, виходячи не зі спекулятивних міркувань і відповідних метафізичних побудов, а суто в об'єктивних межах [49]. У такий спосіб відбувалося виокремлення психології з філософії і спроба подолати суб'єктивізм у науці, намагання звільнитися від містичних теорій творчості, які визначальними у творчому акті вважали несвідомі психічні процеси, зокрема інтуїцію (А. Бергсон). Основоположним ставало об'єктивне вивчення особистості, її індивідуальних відмінностей на основі психофізіологічних досліджень в їх рефлексологічній та реактологічній редакції (В.М. Бехтерев, К.М. Корнілов, І.П. Павлов).

У психіатрії обґрунтовувалась теза про спадковість психічних хвороб, а в психології робилися припущення, що весь психічний склад людини може визначатися генетично. Т. Рібо зазначав, що психічна спадковість настільки пов'язана з фізіологічною, що вчені переважно розглядають лише фізіологічний її аспект [194]. Незабаром, констатуючи тісний зв'язок тілесної організації і характеру людини, О.П. Нечаєв зазначив, що здатність до розумової роботи формується під впливом середовища, але ця здатність спроможна передаватися спадково. Позаяк розумова працездатність є одним із найбільш вагомих чинників обдарованості, дослідник робив висновок, що схильності, здібності та обдарованість значною мірою успадковуються [175]. Ще раніше це знайшло вираження у працях Ф. Гальтона, який статистично доводив ідею спадковості здібностей та обдарованості [39], а також у працях Е. Кречмера, який вважав, що з біологічної точки зору «...геній виникає на основі рідкісних й екстремальних варіантів поєднання людських родів» [88, с. 28].

У зв'язку з цим становлять цікавість міркування Т. Рібо щодо природи обдарованості і геніальності. На його думку, розум і характер протистоять одне одному. Геніїв вирізняє те, що у них розумові здібності значно переважають над іншими особистісними компонентами. Т. Рібо погоджувався з А. Шопенгауером, що геніальність певною мірою є потворством, однобічністю, яка виключає пристрасті [196]. Це демонструвалося у психологічному аналізі Е. Канта та І. Ньютона. Близьким до таких висновків був Н. Оппенгейм, який відмічав, що високообдарованих осіб вирізняє штучність або вродженість окремих потягів, які за певних умов призводять до однобічності психічного розвитку [180]. Н. Оппенгейм це аргументував характером розвитку вундеркіндів. Е. Кречмер теж трактував геніальність як свого роду біологічну неповноцінність. Зокрема, це проявляється через те, що генії часто лишаються неодруженими і не мають дітей, відтак схильні до виродження (Й. Гете, Дж. Байрон, Л. Бетховен, Й. Бах, Мікеланджело, Л. Фейєрбах) [88].

Разом із тим, припущення про спадковість психічного не носили загальноприйнятого характеру. Тексти науково-психологічних праць рясніють

винятками з цього «правила». На думку Е. Кречмера, геніальність безпосередньо не успадковується, а Т. Рібо вважав, що спадковість попри те, що володіє властивістю неодмінного біологічного закону, проявляється з деякими обмеженнями.

Із впровадженням у психологію статистичних методів сумніви щодо спадковості обдарованості наростатимуть. В. Штерн, спираючись на статистичний метод Ф. Гальтона, обґрунтовував положення, що немає чіткої залежності розвитку обдарованості від соціального класу дітей [310]. Найбільш повно положення про характер успадкування здібностей розроблялося у теоріях расових і національних відмінностей (Ш. Летурно, А.Ф. Чемберлен). Але й тут не було певності в абсолютності показників цих відмінностей. Ш. Летурно та В. Штерн відмічали, що у представників негроїдної раси відмічається слабкість зв'язку між навчанням і моральним розвитком, а А.Ф. Чемберлен вказував, що діти негрів за своїми здібностями не поступаються дітям європеїдної раси, але погоджувався з тими, що негри схильні до злочинності [114; 304].

До безпосередніх психобіологічних чинників розвитку обдарованості відносили спадкові, статево-вікові особливості, насамперед успадкований фізіологічний і психофізіологічний матеріал [310]. На думку Т. Рібо, це проявляється у тому, що обдаровані мають довершену координацію рухів [193]. І.Ф. Гербарт вказував на важливість у розвитку обдарованості природних задатків й обґрунтовував думку, що за рівнем цих задатків видатні особи відрізняються від пересічних [43]. Іншими словами, обдарованість вже розглядали не як прояв фізичного виродження роду, а як його **значний фізичний розвиток, що прямо корелює з психічними показниками.**

Розвиваючи тестологічний підхід, А. Біне і Т. Сімоне до спадкових чинників розвитку розумових здібностей та обдарованості відносили: вік батьків при народженні дітей, алкоголізм батьків, можливий вплив туберкульозу, невропатичні схильності, генетичну близькість між батьками, положення дитини у сім'ї за ліком, смертність серед братів і сестер, ненормальності у протіканні вагітності жінки [14]. Французькі вчені чималого

значення відводили особливостям анатомічного та фізіологічного розвитку організму. Н. Оппенгейм писав про важливість повноцінного харчування, що значною мірою впливає на фізичне і духовне виродження, яке позначається на збільшенні хвороб (особливо туберкульозу); також важливого значення набувають алкоголізм батьків та кровозмішення [180]. На загал Н. Оппенгейм вважав, що в основі як обдарованості, так і дегенерації лежить ступінь закінченості побудови і сформованості нервової тканини.

Під впливом еволюційної психології спадковість вважалася законом розвитку, а факти її порушення – винятком із правила. Власне психічна спадковість вважалася частковим випадком загальної біологічної спадковості [194]. Проте не меншого поширення набуло положення про те, що успадкований психічний матеріал перебуває у безпосередній залежності від процесу соціалізації особистості. М. Гюйо, зокрема, зазначав, що «виховання повинне допомогти спадковості, оскільки вона повинна прагнути до створення у надрах раси міцних покращень, і боротися з нею, оскільки вона прагне накопичити в індивідуумі властивості руйнівні, шкідливі для раси» [54, с. 6-7]. Тобто спадковість і виховання приймають рівноцінну участь у розвитку особистості та її здібностей, хоча ця взаємодія не завжди набуває єдиного вектору. Їх взаємодія забезпечується тим, що окремі моральні елементи поведінки вже закладені спадково [54; 194]. Ці елементи М. Гюйо назвав «моральним інстинктом», який не є статичним і здатен розвиватися або розпадатися, згасати. Власне у такий спосіб закладалася ідея цілісності, внутрішньої єдності особистості та її обдарованості. Постулювалося, що *здібності мають форму рис характеру, а ці соціально розвинуті риси мають спадкові задатки.*

Вчених цієї доби вирізняло намагання визначити пропорцію спадкового і набутого психічного матеріалу, закономірності їх діалектичної єдності і боротьби. Надто складно і неоднозначно це вирішувалось у питаннях розвитку обдарованості. Наприклад, Т. Рібо обґрунтовував тезу, відповідно до якої «...виховання ніколи не здійснює абсолютного впливу; воно здійснює

справжній вплив лише на середні натури» [194, с. 313]. Обдарованість, геніальність та інтелектуальна недорозвиненість більшою мірою залежать від фактору спадковості; у цих випадках виховання здійснює мінімальний вплив. Доказом цього Т. Рібо вважав успадковану музичну обдарованість родини Баха.

Цілісність спадкового і набутого розумілася вченими здебільшого механістично та вульгарно-матеріалістично. Наприклад, А. Бен, услід за френологами, вважав, що здібності людей залежать від величини мозку. З одного боку, цілком прогресивно зазначав, що властивості нервової системи мають безпосередній зв'язок з феноменами душі та здібностями. Такої ж думки дотримувався Е. Кречмер, стверджуючи, що саме чутливість, вразливість нервової системи обдарованих призводить до втрати внутрішньої рівноваги, що змушує їх кардинально змінювати умови життя [88]. З іншого боку, А. Бен вважав, що сильний, великий мозок має більше нервової енергії. Відтак суб'єкти з гарною нервовою системою можуть зробити більше, ніж люди з «посередньою» нервовою системою [24]. Лише за п'ятдесят років Б.М. Теплов зробить відкриття, що слабкий тип нервової системи теж має важливе значення для розвитку здібностей, оскільки забезпечує вищу чутливість до зовнішніх подразників, а відтак здатен краще встановлювати тимчасові нервові зв'язки [283]. Саме тому, на думку Н.С. Лейтеса, діти з притаманною їм слабкою нервовою системою є більш «обдарованими» за дорослих [103]. Щоправда, А. Бен теж наголошував на важливості чутливості для розвитку обдарованості та геніальності [24].

Отже, Й. Галль, Т. Рібо, Г. Спенсер, А. Шопенгауер вважали, що характер виховати неможливо. Т. Рібо і Г. Спенсер робили певну поступку виховним впливам, але вказували на їхню повільність й обмеженість. Відповідно обдарування здебільшого є продуктом спадковості, яка, звісно, може набувати певної динаміки та форми під впливом зовнішніх (соціальних) чинників.

1.4.3. Соціально-психологічні чинники розвитку обдарованості

До психологічних чинників обдарованості наприкінці XIX – початку XX століття вчені відносили розвиток окремих пізнавальних процесів (особливості мислення, пам'яті, уваги), а також певний набір особистісних якостей. Ф. Гальтон визначав обдарованість як поєднання вищого прояву розуму (таланту), особистісних та мотиваційних рис (характеру) і вольового компоненту (енергетичне забезпечення розвитку обдарованості) [16]. Під впливом В. Штерна провідним компонентом обдарованості у психології став інтелект, в процесі вимірювання якого визріла тестологія. В. Штерн чітко відділяв розумову обдарованість від емоційних та вольових компонентів характеру [310].

На цій методологічній основі відбувалася розробка проблеми творчості, як невід'ємної складової обдарованості. Формувалися інтелектуалістична, або раціоналістична концепція творчості, в основі якої лежить ідея про пріоритет інтелекту і досвіду (індивідуального або колективного) над почуттями та інтуїцією. Наприклад, С.О. Грузенберг показував, що у творчості М.В. Гоголя і І.С. Тургенєва переважаючими були «дедуктивні», раціоналістичні прийоми творчості [49].

Проте існували спроби продемонструвати цілісну природу як обдарованості, так і творчості, в єдності всіх чинників. С.О. Грузенберг обґрунтовував положення про конвергенцію інтелектуалістичних і містичних концепцій творчості, вважаючи їх внутрішньо несуперечливими, але стадіальними. Він вважав, що творчість являє собою «...два органічно спаяних і супутніх один одному складових елементи природи художника, який творить, дві різні фази творчого процесу, дві різні стадії діяльності художника, як синтез творчих енергій його духа» [49, с. 150]. До такої поміркованої позиції свого часу були близькими Т. Рібо та А. Шопенгауер.

Т. Рібо обґрунтовував положення про те, що характер розвитку пізнавальних процесів успадковується, хоча водночас вищі психічні функції особистості зазнають меншого впливу психічної спадковості [194]. Фактично

обґрунтовувалось положення про якісну унікальність розвитку обдарованості. У зв'язку з цим Т. Рібо наводив приклади різних характерів обдарованих осіб – чуттєві, активні, аморфні [195]. На його думку, обдарованість є відносно автономною у процесі розгортання спадкових процесів розвитку особистості.

С. Смайлс, як і В. Штерн, дотримувався протилежної точки зору: геніальність співвідноситься з рівнем інтелекту людини, але необов'язково корелює з характерологічними особливостями. Він посутньо зауважив: «Людина може звеличитись до вищого ступеня досконалості у мистецтві, літературі та науці, але ж у чесності, добропорядності, правдивості і почутті обов'язку стояти значно нижче бідного і неграмотного селянина» [273, с. 4]. Йдеться про те, що обдарованість не завжди корелює з особистісними, насамперед моральними якостями, а подекуди протистоїть їм. Разом із тим вчені відмічали, що певного значення набувають соціально-психологічні чинники розвитку обдарованості: 1) безпосереднє оточення суб'єкта, його сім'я, 2) національно-расові, культурно-традиційні фактори, 3) соціально-економічна та політична ситуація [194; 273].

В результаті аналізу особистісних концепцій, сформульованих наприкінці XIX – початку XX століття, можна виділити дві протилежні точки зору на проблему обдарованості. Відповідно до першої, яку можна назвати *психобіологічною*, обдарованість є вродженою якістю. Її вихідним положенням є теза про те, що риси національного характеру, психічні здібності народу є сталими, незмінними. С. Холл, наприклад, стверджував: «Геній лише виразник народного натхнення» [Цит. за: 304, с. 58]. Відповідно рівень обдарувань лишається константним, що майже не залежить від зміни економічної ситуації у державі [194]. У відповідності до другої точки зору – *психосоціальної*, – характер людини суттєво залежний від соціальних умов життя. Хоча ключовим фактором залишається приналежність до певної раси та нації, але вважалося, що національне життя може коригуватися в залежності від зміни соціальних умов. М. Гюйо зазначав, що коли певна нація веде надто напружене життя, це призводить до виснаження мозкової діяльності її представників [54]. До такої

думки приставав С. Смайльс, який вважав відсутність прояву народного характеру ознакою його загибелі [273]. На психосоціальний характер розвитку особистості й обдарованості вказував Н. Оппенгейм, коли стверджував, що інколи трапляються випадки відродження духовних елементів в осіб, які вироджуються. Щоправда, він пов'язував це з фізіологічними процесами: правильним харчуванням, дотриманням гігієнічних умов. На його думку, це повинно сприяти інтелектуальному розвитку [180].

Під здібностями розуміли основні структурні елементи психічного апарату: почуття, розум і воля. У. Джемс пропонував розглядати так звану духовну особистість, яка наділена певними душевними здібностями і властивостями [58]. Дж.Т. Ледд виділяв певні властивості свідомості: інтенсивність, широту, швидкість, характер [125]. Окремо співвідносились категорії свідомості та уваги, а саме умови її розподілу, посилення та послаблення, що, в свою чергу, пов'язано з процесами апперцепції, волі, що тлумачиться як самостійна психічна сила [28; 35; 36; 125]. Т. Рібо абсолютизував значення волі у характері особистості і показав, що послаблення волі призводить до нерішучості; натомість обдарованим притаманні такі ознаки волі як сила, постійність і єдність [193]. Відповідно мрійливість, невдалі спроби творчості корелюють зі слабкістю волі [197]. Іншими словами, довершені вольові здібності забезпечують умови того, що обдаровані обирають мету своєї діяльності, невтомно прагнуть її досягти, створюють для цього нові можливості. Це забезпечується завдяки тому, що їх характер не змінюється, є усталеним.

Здібності розглядалися у тісному зв'язку з особливостями *характеру* суб'єкта (його моральнісними та мотиваційними виявами). Одним із перших, хто звернув на це увагу, був Ф. Гальтон [39]. В подальшому майже всі дослідники, дарма що без спеціального наголошування, намагалися зберегти орієнтацію на кореляцію обдарованості та особистісних якостей, хоча почасти розходилися у думках щодо природи виникнення особистісних якостей.

Натомість більш потужно розвивалася інтелектуалістична концепція, що зводила обдарованість до коефіцієнта інтелекту [14; 310].

У класифікації характерів, запропонованій Ф. Поланом, прагнення взаємодіють між собою за асоціативними законами. Вчений виділяв у відповідності з законом систематичної асоціації так звані врівноважені та цільні натури. Для перших притаманна гармонія між основними прагненнями. Зазвичай такий тип характеру мають пересічні особи. Однак зустрічаються окремі видатні постаті (Леонардо да Вінчі, Ш. Монтеск'є, Й.В. Гьоте). Вони начебто досягли геніальності завдяки врівноваженості прагнень. До другої категорії належать особи, в яких надто виражене одне прагнення, натомість інші витісняються. Це забезпечує формування ранніх схильностей, їх розвитку (Б. Паскаль, Стюарт Дж. Міль, Б. Спіноза). Більш детально Ф. Полан аналізував постать Г. Флобера, який належав до так званих цільних натур, у яких найбільш розвинуте безкорисливе прагнення до прекрасного, до літератури [185].

Близьку типологію вчених запропонував О.П. Нечаєв. Він вирізняв учених, які йдуть второваною стежкою, тих, що спрямовують науку, ведуть за собою, і тих, що внаслідок своєї біологічної природи є малорухливими, проте легко збуджуваними. Останні часто стають критиками [175].

Ф. Кейра заклав в основу характеру поняття здібностей. Характер, на його думку, лежить в основі розвитку обдарувань суб'єкта. У відповідності з домінуванням і комбінуванням певних здібностей – вразливість, розсудливість, схильність до діяльності – він виводив розгалужену систему характерів [71]. Домінування певної здібності дозволяє найкраще розвинути обдарування. На так званих чистих типах характеру Ф. Кейра демонстрував розвиток обдарованості Г. Лейбніца, Е. Канта. При цьому не виключав розвитку певних обдарувань у так званих патологічних характерів (на прикладі Ж.-Ж. Руссо).

Головна ідея концепції Ф. Кейри полягала у тому, що коли в основі характеру лежать прагнення, то їх можна регулювати, відтак характер є свідомо змінюваним. С. Смайлс вважав, що в основі цієї регуляції повинен лежати розум. Разом із тим навіть розбещений розум можна регулювати за допомогою

фізичного самовдосконалення [273]. Тобто розвиток обдарувань можливий при здійсненні продуманої системи зовнішніх впливів.

Досить близькими до сучасних поглядів на розвиток обдарованості є положення, сформульовані Т. Рібо та А.Ф. Чемберленом. Дитячу обдарованість вони трактували у зв'язку з прискореним розвитком психічних і фізичних процесів. Тому, на їхню думку, необхідно здійснювати раннє навчання дітей [197; 304]. А. Ланге у дослідженні «Геніальність у дитинстві» вказував на важливість ранньої зрілості дитячих здібностей. Саме збереження дитячої геніальності призводить до формування дорослої геніальності. У зв'язку з цим Дж. Селлі акцентував увагу на процесі подовження дитинства і більш пізнім психічним розвитком дитини [304]. Показуючи зв'язок процесів творчості й обдарованості, А. Мніховський відмічав, що оригінальність з віком зменшується, натомість збільшується послідовність і постійність зв'язку елементів душевної організації суб'єкта [146]. У такий спосіб демонструвався зв'язок обдарованості і творчості як його постійної складової.

На близьких позиціях перебував Ц. Ломброзо, однак він це пов'язував із хворобливою, атавістичною рисою особистості, притаманною первісним людям [120]. З цим до певної міри погоджувався Н. Оппенгейм, який вказував на те, що у вундеркіндів часто трапляється однобічний розвиток духа і тіла [180].

Отже, вчені кінця XIX – початку XX століття відводили належне місце і значення вродженим аспектам розвитку обдарованості, проте більшість вважала, що ключовими повинні виступати зовнішні умови розвитку особистості. Зокрема, зовнішні умови забезпечують високий розвиток пізнавальних процесів і становлення необхідних особистісних якостей, з яких найбільшого значення набувають розум і воля. Розум відповідає за змістовні характеристики обдарованості, а воля є організаційно-динамічною психологічною силою, яка спонукає і спрямовує розвиток здібностей обдарованої особистості.

Висновки до першого розділу

1. Концептуалізація проблеми обдарованості безпосередньо пов'язана з вирішенням проблеми індивідуальності, яка, в свою чергу, визначається процесом розвитку особистості, що передбачає багато-багатозначну взаємодію генотипних і середовищних впливів. Виражаючи особливе в особистості, індивідуальність є інтегралом біопсихосоціальних властивостей, є результатом систематизації можливих джерел варіабельності поведінки і вказує на домінантні чинники й інтраіндивідуальні зв'язки та залежності, які лежать в основі інтеріндивідуальних відмінностей.

2. Індивідуальність проявляється у формуванні обдарованості, яку визначають як основу для розвитку здібностей, так і результат розвитку здібностей, що спричинює відмінності у поглядах учених на необхідність її діагностувати і можливість розвивати. Розвиток здібностей збігається з процесом розвитку психіки, а тому на ранніх етапах вирізняється нерівномірністю та нестійкістю. Обдарованість проявляється на макрорівні (спрямованість особистості), мезорівні (формування особистісних якостей), мікрорівні (формування стратегій і тактик діяльності та мислення). Взаємозв'язок трьох рівнів обдарованості здійснюється за принципами ієрархічності, інваріантності, координації та індивідуальної єдності.

3. Історико-генетичний аналіз показав, що наприкінці XIX – початку XX століття методологічною основою дослідження індивідуально-психологічних відмінностей було вирішення психофізичної проблеми (концепція психофізичного паралелізму, теорія взаємодії, концепція тотожності) і визначення на її основі домінуючого впливу на розвиток особистості спадкових чи середовищних чинників. Наступним кроком було вирішення проблеми співвідношення категорій темпераменту і характеру і побудова типології характерів. Ця типологія стала тотожною індивідуальності суб'єкта. Вона визначала диференціацію індивідів, у тому числі за параметром обдарованості (обдаровані, пересічні, дегенеративні). Більшість концепцій виходили з позиції, що домінуючим механізмом індивідуальності є або біологічні (спадково-

генетичні) детермінанти, або соціально-культурні фактори. Загальноприйнятим стало розуміння темпераменту як первинної психічної організації, а характеру – як похідної. Проблема індивідуальності зводилася до проблеми розвитку характеру та особистості. Відтак проблема формування обдарованості багатьма вченими пов'язувалася з проблемою розвитку характеру, становлення особистісних якостей.

4. На початку XX століття вирішенню проблеми обдарованості була притаманна методологічна суперечність. З одного боку, висувалося положення в межах еволюційної теорії про вроджений характер обдарованості, що пов'язувалось з незмінністю характеру (фіксувалася його залежність від національних і расових чинників). З іншого боку, постулювалася думка про те, що розвиток обдарованості корелює з розвитком особистісних рис, надто з формуванням вольових властивостей. Такі ж неоднозначні погляди існували на природу інтелекту, який вважався провідним психічним процесом у розвитку обдарованості. Положення про те, що індивідуальні відмінності у розвитку обдарованості мають вагомніше значення, ніж національно-расові чинники, лише починало обґрунтовуватись.

Розділ II. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У КОНЦЕПЦІЇ І.О. СІКОРСЬКОГО

2.1. Проблема індивідуальності у працях І.О. Сікорського

2.1.1. Особистість та індивідуальність у категоріальному аналізі І.О. Сікорського

Психологічні погляди Івана Олексійовича Сікорського (1842-1919), професора Київського університету св. Володимира, почали формуватися у петербурзькій психіатричній школі. У науку він увійшов як доктор медицини, що 1872 року захистив у Київському університеті св. Володимира дисертацію на тему: «Про лімфатичні судини легенів» [141]. З 1873 по 1880 рік І.О. Сікорський був відряджений до Санкт-Петербурга, де працював у клініці душевних та нервових хвороб при Імперській військово-медичній академії. Його наставниками були корифеї вітчизняної психіатрії: професори І.М. Балинський та І.П. Мержеєвський.

У «петербурзький» період відбувся поворот у діяльності І.О. Сікорського з проблем патологічної анатомії на проблеми психіатрії і надто психології, що знаменувалося появою у 1878 році статті «О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста» [174; 248]. Її переклад відбувся на французьку та англійську (1879, 1880). Виступ 1882 року на Міжнародному з'їзді гігієни у Женеві на тему «Про дітей, важких у виховному відношенні» сформував європейське визнання І.О. Сікорського. Його обрали членом-кореспондентом Бельгійського королівського медичного товариства і згодом членом-кореспондентом Паризького товариства громадської медицини та професійної гігієни [53].

В кінці XIX – на початку XX століття на території Російської імперії склалися три потужні психологічні течії, що мали відмінні погляди на сутність психологічних явищ і методи їх дослідження: 1) ідеалістична (здебільшого описова) психологія, представлена релігійно-філософськими поглядами

(Л.М. Лопатін, Н.О. Лосський, С.Ф. Франк), 2) емпірична (інтроспективна) психологія (М.І. Владиславлев, Н.Я. Грот, Г.І. Челпанов), 3) природничо-наукова (досвідна) психологія, представлена у зародках експериментальної психології (В.М. Бехтерев, П.П. Ковалевський, О.Ф. Лазурський, М.М. Ланге, І.М. Сеченов) [182; 186].

І.О. Сікорського можна вважати представником природничого-наукового напрямку психології, хоча у його працях наявні елементи емпіричної психології [182]. О.Т. Губко наголошує, що І.О. Сікорського цілком можна вважати фундатором експериментальної педагогічної психології [52]. Принаймні він був одним із зачинателів емпіричної психології в Росії. 1904 року у Києві ним засновано Лікувально-Педагогічний інститут для розумово відсталих і нервових дітей, більш відомий як Інститут дитячої психології. 1907 року І.О. Сікорський заснував Педагогічний Фребельський інститут [82]. Упродовж десяти років він редагував «Журнал нервно-психической медицины» (1896-1905), що був присвячений питанням психіатрії, нервової патології, фізіологічної психології, нервово-психічної гігієни, виховання. І.О. Сікорський є організатором II з'їзду психіатрів у Києві (1907) [290]. Разом із тим, він не залишив ані потужної психологічної школи, ані відомих учнів.

З-поміж іншого це пов'язано з тим, що І.О. Сікорський не належав до числа вчених, які наважились самотужки розробляти наукову програму побудови психології (на кшталт В. Вундта, Ф. Brentano та І.М. Сеченова), що передбачало зміну предмета і методів дослідження психологічних функцій, процесів, станів. Він намагався інтегрувати накопичений матеріал у галузях психології, фізіології та філософії у певну логіко-концептуальну систему. У дослідницькій парадигмі І.О. Сікорський виступає, радше, систематизатором знань, а не відкривачем, хоча помітною є спроба дати об'єктивну характеристику психічного розвитку дитини та її первинних особистісних утворень [18]. Результатом цього стали дві найбільш помітні його праці: «Всеобщая психология» (1905) та «Начатки психологии» (1909).

Окремої уваги заслуговують спроби узагальнити результати

психологічного дослідження особистості. Він частково забезпечив їх експериментальне підтвердження й уточнення, а також систематизував уявлення про індивідуальність [182], [230], [245], [251]. Запропонована ним концептуальна система координат індивідуальності є результатом аналізу робіт В.М. Бехтерева, В. Вундта, У. Джеймса, Т. Рібо, Г. Спенсера, узагальненнями власних теоретико-емпіричних та експериментальних досліджень.

І.О. Сікорський лишався у межах впливу пізнього асоціанізму, що фактично ототожнював елементарні психічні явища з суто фізіологічними явищами [286]. Такий підхід, за якого психічні процеси виводилися з фізіологічних, був притаманний психології кінця XIX – початку XX століття (А. Бен, М. Владиславлев, В. Вундт, І. Гобчанський, Т. Рібо). Втім, І.О. Сікорський **ототожнював поняття «особистість» та «індивідуальність»**. «Будь-яка особистість, – писав він, – є щось особливе і своєрідне, і це настільки безумовно, що Особистість стала синонімом Індивідуальності» [245, с. 126]. Таке ототожнення не в останню чергу пов'язане з тим, що навіть «в системі самого Вундта вчення про індивідуальну психологію було відсутнє, оскільки передбачалося, що будь-яка експериментальна психологія і є індивідуальною...» [313, с. 261]. Це було притаманно П. Малаперу, Ф. Полану. Н.О. Лосський зазначав: «...будь-який психічний стан є реакція людської індивідуальності» [123, с. 208]. Н.О. Лосський зводив характер до сукупності особливостей особистості, що відрізняє від інших особистостей, тобто ототожнював характер та індивідуальність. Пізніше С.Л. Рубінштейн запропонує розглянути властивості особистості ширше, ніж індивідуальні особливості, включаючи в них загальне, особливе й одиничне [206]. Тенденція ототожнювати особистість та індивідуальність буде зберігатися в подальшому [9].

І.О. Сікорський розумів особистість та індивідуальність як унікальну комбінацію різних сторін психізму (психічного апарату), а саме волі, розуму та почуттів, що розгортаються у вищих психічних актах. Така думка була поширеною у вітчизняній науці (М. Владиславлев, І. Гобчанський, П. Наторп).

П. Наторп писав, що індивідуальність є цілим індивідуального буття, формуючись і пов'язуючись за індивідуальним законом [171]. Вважаючи психізм біоісторичним явищем, яке не обмежується душею людини, І.О. Сікорський називав вище психічне життя тим місцем, де можна простежити всю «душу» з її вищими та нижчими проявами й функціями, до нервових включно. Це виявилось у фізіогномічній концепції, яка була оригінальною відповіддю у вирішенні більш широкої психофізіологічної проблеми. Найбільш точно положення про взаємозв'язок фізіологічного та психічного у його вищих формах прояву формулюється у тезі: «...вище духовне життя саме по собі стає для людства такою ж життєвою потребою, як і фізичне самозбереження... [...] всі переживання носять подвійний характер, а саме – вони об'єктивні і вузько специфічні – з одного боку, а з іншого – вони суб'єктивні, як живі реакції на весь організм» [230, с. 196-197].

І.О. Сікорський вважав душу продуктом діяльності нервової системи, головного мозку, при цьому предмет психології становить свідомість як така психічна система, що не має статусу автономної інстанції і має безпосередні зв'язки з фізіологічними процесами організму [245]. Він дотримувався прогресивних поглядів, оскільки не вважав свідомість особливою силою, а лише частковим випадком психіки, її формою, яка не впливає на розвиток окремих здібностей [47]. Пізніше Л.М. Векер називав це «вищим рівнем інтеграції всіх класів психологічної тріади» [29, с. 301].

У своїх теоретичних положеннях І.О. Сікорський частково відходив від догматів умоглядної психології. Зокрема, 1) не ототожнював психіку та свідомість (виділяв несвідому область психіки); 2) вирішуючи психофізичну проблему, не був прибічником лише одного способу співвідношення психічного та фізіологічного (еклектичне поєднання положень психофізичного паралелізму, теорії взаємодії та гіпотези тотожності); 3) не обмежувався результатами інтроспективного методу, а надавав перевагу експериментальним та емпіричним дослідженням психіки; 4) ще наявний сенсуалістичний атомізм і механіцизм намагався компенсувати встановленням системних відносин у

структурі особистості та багатозначних зв'язків між їхніми елементами.

2.1.2. Науково-методологічна позиція І.О. Сікорського у вирішенні психофізичної проблеми

Вирішення проблеми декартівського дуалізму визначало методологічні засади психологічних досліджень. Натомість І.О. Сікорський уникав прямої відповіді на питання про співвідношення «душі і тіла» [230]. На загал достатньо складно визначити методологічні засади, на яких він перебував. Як прихильник емпіричної психології був схильний пояснювати ціле (особистість) через частини (структурні компоненти), але як прихильник раціоналізму за допомогою поелементного аналізу особистості надавав психологічну характеристику таким феноменам як характер нації та раси.

Оскільки І.О. Сікорський дотримувався еkleктичної системи у поглядах на особистість, його психофізичний паралелізм не набув класичних ознак, на чому наголошує Д.С. Тимофєєв [286]. Адже тоді не зрозуміло, навіщо він так наполегливо шукав кореляційний зв'язок між «нервовим субстратом» і психічними явищами [226; 232; 234; 267]. Він не вважав свідомість епіфеноменом фізичних феноменів (оцінка психофізичного паралелізму М.М. Ланге) і на загал вдало уник проблеми «бездушного спілкування тіл» і «безтілесного спілкування душ» (оцінка психофізичного паралелізму К.М. Корніловим). І.О. Сікорський не загострював увагу на конфлікті фізіологічного та волюнтаристського підходів у психології. «На такому шляху, – зауважував він, – душевні явища могли би вивчатися з двох протилежних сторін – з боку їх близькості фізичному організму і з боку їхньої приналежності до області найвищого ідеального розвитку. Такий двоякий шлях, або така двояка спрямованість у вивченні психології здатна, насамперед, розширити рамки фактичного матеріалу і самих методів аналізу; але водночас подібний шлях, вірогідно, виведе психологію із замкнених меж умоглядного та

лабораторного аналізів на широке поле всебічного дослідження душевних явищ і всебічного висвітлення їх» [230, с. 2]. Не редукуючи об'єктивний чи суб'єктивний вимір психічного (що представлено у конфліктних поглядах І.М. Сеченова і К.Д. Кавеліна, Г.І. Челпанова і К.М. Корнілова), він намагався вийти на новий рівень оцінки індивідуальності. Цим рівнем вважав *гіпотезу тотожності* фізіологічного і психологічного, запропоновану Г. Гефдінгом, в окремих положеннях обґрунтовану Т. Рібо [45; 194]. У вітчизняній психології її найбільшим апологетом можна вважати П.П. Вікторова [30].

У Г. Гефдінга та І.О. Сікорського було чимало близьких ідей щодо природи індивідуальних відмінностей, в основі яких лежить співвідношення основних структурних елементів особистості, діалектичної взаємодії спадковості та життєвого досвіду суб'єкта. Для І.О. Сікорського провідними галузями психології були фізіологічна та еволюційна психологія, оскільки вони були спрямовані на встановлення онтогенетичної і навіть філогенетичної динаміки розвитку індивідуальності [290]. У зв'язку з цим І.О. Сікорський так визначав предмет психології: «психічні явища у зв'язку з фізіологією мозку» [230, с. 189]. Посилаючись на роботи Г. Спенсера, П. Грота, він вважав психічні процеси вищою формою фізіологічних процесів, хоча визнавав, що доказів цього бракує, а сам принцип в цілому не вивчений і не доведений прямим досвідом [230].

Нерозривний зв'язок й органічну тотожність психічного та фізичного І.О. Сікорський пояснював тим, що психічну та фізичну енергію не можна співвідносити і порівнювати, відповідно ця енергія має єдину природу, хоча різної феноменології (П.П. Вікторова, Г. Гефдінг, П. Грот, Д.С. Міль, Г. Спенсер, Т. Рібо). «...в організмі не існує розмежовано нервова і психічна робота, а є тільки органічна робота життя в цілому і в балансі будь-якої біологічної роботи... вона визначається природою як загальна витратна стаття енергії» [230, с. 189]. Іншими словами, психічне життя є не просто відображенням фізичного ряду, а становить з ним єдину сутність.

На відміну від І.М. Сеченова, який робив акцент на приматі фізіологічного над психологічним, розчленовуючи на рефлекси навіть вищі форми діяльності суб'єкта, Г. Гефдінг (а разом І.О. Сікорський) вважав душу і тіло неподільним буттям, а фізіологічну (мозкову, речовинну) сторону – зовнішнім, видимим проявом цього буття. Г. Гефдінг наголошував: «У психологічних і фізіологічних дослідженнях немає потреби класти в основу ту чи іншу спеціальну теорію» [45, с. 73]. І справді, жодна альтернативна внутрішньо узгоджена концепція – фізіологічна і/чи психологічна – фундаторами гіпотези тотожності не закладалася. Суттєвим недоліком гіпотези тотожності була її слабка емпірична обґрунтованість. Цим можна пояснити «забуття» гефдінгівського вчення, хоча не складно помітити, що воно закладало основи інтегрального вивчення особистості і перебувало чи не найближче до сучасного тлумачення взаємодії фізіологічного та психічного.

У зв'язку з цим вважаємо частково помилковим висновок Д.С. Тимофєєва про те, що І.О. Сікорський постулював нетотожність нервової системи і психіки, що нібито дозволило йому провести межу між психологічною та фізіологічною феноменологією [286]. І.О. Сікорський буквально не ототожнював нервову систему особистості з її психікою, проте межа психологічного та фізіологічного, на його думку, була умовною, оскільки організмичне і духовне ніби переходять одне в одне, перебуваючи у нерозривній єдності та взаємодії. І.О. Сікорський підходив до розвитку особистості як до ***розгортання вроджених властивостей у процесі соціалізації***.

Методологічну проблему дослідження індивідуальності І.О. Сікорський вирішував інтегрально, застосовуючи як фізіологічний, так і суто психологічний матеріал. Остаточно не пристаючи ані до положень фаталістичної дії рефлексу (І.М. Сеченов, І.П. Павлов) та об'єктивного методу загалом (В.М. Бехтерев, К.М. Корнілов), ані до суб'єктивно-інтроспективного підходу (Г.І. Челпанов), і взагалі, не зваживши на гостроту протистояння рефлекторної та рецепторної теорій психічного відображення дійсності (Н.К. Одуєва), він у традиціях конвергентних теорій (І. Гобчанський,

Н. Страхов) здійснював пошук корелятивів психічного та нервового, узгодженням середовищного та спадкового впливів на формування індивідуальності. І.О. Сікорський не стільки ототожнював фізіологічне та психічне, скільки, за майбутньою системою П.К. Анохіна, намагався збудувати «такий «концептуальний міст», який дозволив би співставляти поняття двох наук і бачити за психологічними феноменами фізіологічні механізми» [307, с. 37]. Зокрема, І.О. Сікорський писав: «Розум, почуття та воля – це ті ж залишки невичерпаних, негаслих станів, які ми бачимо у найпростішій формі у вигляді слідів фізико-хімічної енергії клітини, але тільки тут та ж програма розкрита і розширена до вищих меж» [230, с. 196]. Це тим більш важливо враховувати при вивченні поглядів І.О. Сікорського, щоби показати його дистанціювання від суб'єктивізму та відродження архаїчного суб'єктивного методу у психології [17]. Він обґрунтовував активність особистість, виходячи з принципу єдності біологічного та соціального, що в подальшому буде представлено у працях С.Д. Максименка [133].

Разом із тим переконливо продемонструвати вертикальні зв'язки фізіологічних і психологічних елементів І.О. Сікорський не мав змоги 1) без належно розробленої теорії властивостей нервової системи (І.П. Павлов, Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин, Е.О. Голубєва), використовуючи теорію асоціативних зв'язків психічних і фізіологічних елементів (А. Бен, В. Вундт, Г. Гефдінг, Дж.С. Міль, Т. Рібо) та локалізаційну теорію мозкової діяльності (Ф.Й. Галль, П. Брока, П. Флексіг), 2) без глибокого розуміння культурно-історичної еволюції вищих психічних функцій індивіда (Л.С. Виготський) і предметної концепції психічного (О.М. Леонтьєв), що підмінювалась концепцією расової, національної та індивідуальної спадковості (Ж.-Б. Ламарк, Ч. Дарвін, Г. Спенсер, Ф. Гальтон), 3) без врахування значення інтегральної системи селективних свідомих зв'язків особистості з об'єктивною реальністю (О.Г. Ковальов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн), що замінювалась морально-етичними апеляціями І.О. Сікорського. Відтак складається враження, що його концепція подекуди є відображенням як концепції паралелізму, так і теорії

взаємодії фізіологічного та психічного, які він намагається «завуалювати» системним підходом до вирішення вужчої проблеми детермінізму обдарованості (вершинного розвитку особистості) і дегенерації (особистісної деградації суб'єкта).

Досить близьку методологічно-суперечливу позицію обстоював А. Бен: «Можливо, що нижчі душевні функції певною мірою залежать від матеріальної організації, тоді як вищі функції абсолютно духовного характеру зовсім не залежать від фізичних умов» [23, с. 2]. Проте кількома абзацами нижче автор заявив про їхню взаємодію: «...ці дві різні природи перебуваючи у їх дійсному тісному поєднанні, не можуть бути незалежними одна від одної...» [23, с. 4]. А ще нижче знову зазначив: «Наше повсякденне фізичне життя йде паралельно духовному» [23, с. 11].

Власне така позиція, хоча й у межах іншого методологічного підходу (розмежування індивідних та особистісних рівнів функціонування людини) була дотримана окремими вченими радянської доби, які вивчали спрямованість особистості безвідносно до властивостей її темпераменту (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв) і нейродинамічні, біохімічні, антропологічні, статевовікові характеристики індивіда як фактори його психічного розвитку безвідносно до особистісної спрямованості (О.Р. Лурія, Н.Д. Небиліцин, Б.М. Теплов). Інтегральне міждисциплінарне дослідження особистості було здійснено у школі Б.Г. Ананьєва, продовжене у концепції інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна, а також представлене у працях О.Г. Асмолова, Е.О. Голубевої, О.Г. Ковальова, О.В. Лібіна, К.К. Платонова. Тобто свого часу І.О. Сікорський відстоював прогресивне бачення взаємодії фізіологічного та психічного. Зокрема, писав: «Всі психічні новоутворення приймають свою кінцеву форму тільки дотично до того середовища, яке оточує дитину... всі нервові властивості слугують інструментом, за допомогою якого дитина освоює світ, тим самим все набуте стає особистісними властивостями» [Цит. за: 286, с. 8]. Він демонстрував механізм утворення особистісних якостей з особливостей «нервового субстрату».

І.О. Сікорський на початку XX століття передбачав необхідність побудови методології, яка б інтегрувала тілесну і душевну субстанції в єдиний саморегульований механізм. «Ідеалізм та сенсуалізм, – писав він, – однаково страждають однобічністю: ідеалізм однобічний у тому, що не надає значення зовнішнім впливам і пов'язаному з ним спостереженню і досвіду, відносячи все до вродженості; та не менше грішить сенсуалізм своїм запереченням природжених властивостей нервово-психічної організації, які так яскраво проявляються у фактах і явищах спадковості...» [245, с. 5-6]. І.О. Сікорський розглядав ці два фактори розвитку особистості як такі, що діють разом і спільно.

2.1.3. Чинники розвитку індивідуальності

Проблема становлення індивідуальності у концепції І.О. Сікорського найповніше розкрита у працях «Воспитание в возрасте первого детства» (1884), «Всеобщая психология» (1905), «Начатки психологии» (1909), «Душа ребёнка» (1911). З-поміж того, що в них традиційно аналізувалися онтогенетичні аспекти розвитку особистості, він виокремлював основні чинники, механізми та закономірності процесу індивідуалізації.

І.О. Сікорський висловив важливу думку, яка лягла в основу концептуалізації проблеми обдарованості: ***розвиток обдарованості збігається із часом повного розкриття індивідуальності***. Зазвичай це відбувається в юнацькому віці [224]. І.О. Сікорський мало приділяв уваги процесу ранньої індивідуалізації, а відтак не розглядав випадки ранньої обдарованості. На його думку, період, що передує юнацькому віку, лише сприяє гармонійному, всебічному розвитку особистості.

У положеннях І.О. Сікорського, індивідуальність формується в ситуації боротьби двох рівносильних факторів – спадковості і середовища, або інстинктивної поведінки та її соціального нормування. Індивідуальність є не

тільки продуктом їхньої єдності і боротьби (яку І.О. Сікорський трактував як «нерозкладну єдність»), а й наслідком розвитку вищих психічних функцій індивіда. Крізь призму цього він визначав силу особистості: чи здатна вона опиратися «хворобливій спадковості» і/або «незадовільному середовищу». У зв'язку з розкриттям потенціалу для розвитку особистості спадковість і середовище в окремих тезах І.О. Сікорського набували «чорно-білого» забарвлення [224; 228; 238; 242; 254]. У такий спосіб він демонстрував найвиразніші випадки їх домінантного впливу.

«Науковий расизм» І.О. Сікорського спирався як на зовнішні об'єктивні характеристики індивіда (психофізіологічні, нейропсихологічні), так і на суто соціопсихічні чинники. Фізіологічні расові відмінності є ніби певними об'єктивними межами, в яких відбувається моральний та інтелектуальний розвиток особистості, проте це не зумовлює їх фаталістичного впливу. Сутність особистості полягає у спроможності індивіда долати свою расову «обмеженість» і приставати на бік культурно більш розвинутої раси [126]. Це стає одним із чинників обдарованості [224; 238]. Тому ми не згодні з категоричними висновками Д.С. Тимофєєва: «Особливості розвитку чи прояву цих властивостей задаються тими соціальними умовами, в яких розвивається особистість. Соціальне середовище, вважав він, може сприяти чи заважати розвитку вроджених задатків особистості, але навчити зверх того, що вже закладено в задатках, суспільство не може» [286, с. 9].

У працях І.О. Сікорського пафосно представлений протилежний процес, коли індивідуальність людини, власне її особистісна велич, вимірюється здатністю протистояти обмеженим соціальним можливостям завдяки розгортанню «позитивної спадковості» [224; 227; 238].

Дослідження І.О. Сікорського відбувалися за принципом порівняння нижчого психофізіологічного та вищого психічного функціонування обдарованих і душевнохворих та морально деградованих людей, осіб різних національностей і віку. Такий методологічний підхід притаманний психології досі [316], одним із постулатів якої є принцип: «Ключ до психології – в

патології...» [38, с. 293]. У такий спосіб І.О. Сікорський досліджував взаємозв'язок фізіологічного та психологічного рівнів особистості: «...у кожному переживанні відображається не тільки об'єктивність і суб'єктивність цієї хвилини, але й всі біоісторичні долі об'єктивних і суб'єктивних нашарувань і змін» [230, с. 197].

І.О. Сікорський прямо не протиставляв вплив спадкового і середовищного, вважаючи, що їм притаманна взаємна обмеженість і детермінація (теорія конвергенції). Водночас не можна сказати, що вченим завжди була дотримана достатня наукова обґрунтованість у поясненні цього взаємовпливу. Подекуди у текстах можна зустріти хибну тезу про успадкованість родинних чеснот [226; 286]. Але така позиція поділялася чи не всім науковим світом під впливом учення Ж.-Б. Ламарка, що знайшло відображення в ідеї преформізму Г. Лейбніца та Ф. Гальтона [126].

І.О. Сікорський слушно зазначав, що психічного успадкування у буквальному сенсі не існує, оскільки нащадки отримують від предків не готові думки, почуття, прагнення, вроджені ідеї, а лише організм, фізичну копію того, що мали пращури з усіма набутими ознаками, які внесені в тілесну організацію кожним із пращурів [245]. В окремих текстах він завважував, що біологічно успадковуються тільки окремі якості: як зовнішні форми тілесної організації у зв'язку з темпераментом, так і внутрішні глибинні якості (характер людини та її розумові обдарування) [224]. Та все ж такий «безапеляційний» на той час факт І.О. Сікорський сприймав з багатьма «але». Він вважав, що хворобливі риси не завжди успадковуються, що спадковість «норовлива» і залежить від багатьох факторів, а також, що не менш важливе місце у розвитку особистості посідає виховання [226]. Він виходив з положення, що хоча психіка людини значно обмежується спадковими схильностями національно-расової, статевовікової, соціально-статусної природи, втім, цілком здатна змінюватись під впливом середовища [271]. Власне цей педагогічний пафос вирізняв І.О. Сікорського і чи не найбільш приваблює сучасних учених у дослідженні його наукової спадщини.

Подібна дуалістичність уявлень простежується у працях І. Гобчанського та Е.Г. Конкліна. Останній, з одного боку, зазначав: «Психічні особливості, очевидно, успадковуються так само, як анатомічні та фізіологічні риси» [81, с. 72], але потім стверджував протилежне: «Спадкові риси не передаються від батьків до дітей безпосередньо, але передаються лише зародкові фактори або причини, і при відповідних умовах середовища вони перетворюються у розвинуті ознаки» [81, с. 219]. Під дещо іншим кутом ця теза проводилась А.М. Халецьким, для якого «...будь-яка найскладніша психічна функція має своє рудиментарне представництво на нижчих щаблях нервової діяльності» [296, с. 14], хоча при цьому нижчі рівні організації мозку не можуть вважатися провідними у психічній діяльності.

Отже, І.О. Сікорський сформулював положення, у відповідності з яким структурні елементи психіки не володіють властивостями стійкості і постійності, адже навіть спадкові механізми є достатньо гнучкими. Він не вважав ані середовище, ані спадковість винятковими факторами розвитку. Цінність його досліджень полягала у тому, що він будував концепцію, не залишаючи «психологію без свідомості», що, за оцінкою Л.С. Виготського, було представлено у працях представників об'єктивного підходу: «Виганяючи свідомість з психології, ми міцно і назавжди зачинаємось у колі біологічного безглуздя» [38, с. 81]. І.О. Сікорський не тільки «залишив» свідомість у психологічних дослідженнях, а й «надавав» їй достатньої сили, щоби протистояти біологічному, вродженому в людині. На загал поділяв гіпотезу Г. Спенсера про строге співвідношення тілесної організації, фізіологічних функцій і психічних здібностей [245]. У такий спосіб фактично утверджував основні принципи сучасного формального підходу до аналізу індивідуальності.

Разом із тим, необхідно зауважити на методологічній непослідовності концепції І.О. Сікорського, яка виражалась у тому, що, з одного боку, він абсолютизував значення спадковості, а з іншого – надавав великого значення процесу виховання та впливу середовища [229; 256]. І.О. Сікорський не вважав, що за всіма випадками психічної неадекватності стоїть патологічна спадковість,

проте наголошував, що подекуди інстинктивне життя, темперамент суб'єкта настільки сильно впливають на формування характеру, що їх не можуть здолати ані вольові зусилля, ані раціональні аргументи. Відповідно виховання часто-густо виявляється безсилим [245]. Зауважимо, що І.О. Сікорський не мав радикальної позиції щодо визначального впливу котрогось із двох факторів, але в окремих випадках наголошував на фаталістичній дії одного з них, що поділяється сучасними вченими [316].

Пояснити особливість такої наукової позиції можна тим, що життєвий досвід І.О. Сікорського був суперечливим. Він змінив профіль навчання (вчився у духовній семінарії, наслідуючи батька і діда, які були священиками), але став лікарем (закінчив медичний факультет Київського університету). Вочевидь, І.О. Сікорський повинен був відчувати внутрішній конфлікт між прагненням «рятувати душу» і «лікувати тіло» [129]. Зберігаючи чи принаймні відкрито не відкидаючи свою релігійність, що з усією очевидністю проявилася у його антисектанстських і націоналістичних поглядах, І.О. Сікорський прийняв еволюційну теорію Ч. Дарвіна і постійно посилався на Г. Спенсера, який обґрунтовував гіпотезу про еволюцію людського роду [242; 258; 260; 269; 271; 272].

2.2. Структура особистості у концептуальних положеннях

І.О. Сікорського

2.2.1. Структурні компоненти індивідуальності

Проблему особистості І.О. Сікорський вирішував як проблему свідомості, що є станом душі, яка безпосередньо пов'язана з діяльністю мозку. Проте усвідомленість не виступає особливою силою. Роль свідомості визначається тим, що за її посередництва розмежовується те, що відбувається у соціальному оточенні людини (інтерпсихічний рівень) і всередині людини (інтрапсихічний рівень). Її сутнісна властивість – єдність і заснована на ній цілісність душі

[245].

Особистість розглядалася як цілісне сполучення всіх елементів психічної системи: «...особистість і свідомість (як психологічне вираження і відображення особистості) є складним синтетичним продуктом, або складним психологічним цілим найбільшого об'єму, який тільки існує в психічному світі. Особистість – це об'єднаний психізм...» [230, с. 452]. По суті І.О. Сікорський зафіксував методологічний принцип, відповідно з яким особистість слід розглядати як кінцевий результат психічної інтеграції елементів на всіх рівнях горизонтальних і вертикальних зв'язків. Вивчення психіки в її нижчих (фізіологічних) і вищих (особистісних) вимірах, які між собою слабо корелюють, вочевидь, продиктована тим, що потенції психологічного розвитку охоплюють всі рівні людського розвитку, від генетичного до соціального [40]. І.О. Сікорський, як і більшість його сучасників, розумів необхідність вивчати індивідуальність цілісно, на всіх рівнях: генетичному, морфологічному, фізіологічному, психофізіологічному, психологічному та соціально-психологічному.

У вивченні свідомості він схильний вивчати її зміст і структуру, меншою мірою звертався до вивчення функцій, вважаючи, що описом функцій підміняють предмет психології [230; 245; 286]. Разом із тим його структуралізм не виключав функціонального розуміння психічної діяльності, функціональної специфіки індивідуальності. На загал це було властиво структуралізму. Навіть В. Вундт наголошував, що зміст психології складають процеси, а не постійні та незмінні об'єкти [35].

Запропонована І.О. Сікорським *структура особистості* містить детальний опис основних її елементів та механізмів розвитку особистості [128; 129; 130]. Поелементне, атомістичне розуміння психічного попередньо обґрунтовувалось Аристотелем, філософами Середньовіччя, пізніше – Г. Спенсером. У такий спосіб В. Вундт намагався пояснити утворення складних психічних процесів: «Психічні елементи, пов'язуючись один з одним, дають початок складним психічним утворенням, які виділяються як відносно

самостійні частини у постійному потоці психічних явищ» [35, с. 23]. Натомість І.О. Сікорський, як і більшість учених, вважав, що психічні елементи здатні комбінуватися за законами асоціацій. Індивідуальні відмінності є вираженням різного ступеня і характеру комбінацій психічних елементів.

Визначені І.О. Сікорським три основних компоненти (підструктури) психічної системи – почуття, розум і воля – запозичені з праць Е. Канта та Г. Гефдінга. Д.С. Тимофєєв чомусь виключає з цієї тріади розум, натомість акцентує увагу на такому автономному структурному елементі як самосвідомість, якого І.О. Сікорський майже не вживав [286].

Еволюційні рівні психіки		Групова належність суб'єкта	Структурні компоненти особистості	Структурні елементи особистості		Механізми розвитку суб'єкта
Вищий психізм	Свідоме	Професія Суспільно-політичні погляди Релігійна ідентичність	Характер	Самосвідомість		Творча активність
				Воля як поведінковий акт Воля як бажання		
				Розум	Почуття	
				Директиви	Вищі почуття	Виховання Навчання
				Вільні та складні уявлення	Душевні стани	
Нижчий психізм	Несвідоме	Вік Стать	Темперамент	Уявлення як розумовий образ	Фізичні почуття як емоційний образ	Генетична детермінація
				Відчуття	Чуттєві відчуття	
		Нація Раса		Інстинкти		Еволюційно-видові особливості
				Складні рефлекси		
				Рефлекси		
				Тропізми		

Табл. 1. Реконструкція структури індивідуальності у концептуальних положеннях І.О. Сікорського

Як Т. Рібо та І. Гобчанський, І.О. Сікорський розглядав ці підструктури як такі, що становлять цілісність, однак при розгляді кожної окремої підструктури схильний абстрагуватися від інших підструктур, що можна

пояснити виокремленням основних аспектів досліджуваного об'єкта й кристалізацією відповідної їм системи понять [29]. Однак, на відміну від І.Ф. Гербарта, І.О. Сікорський не був схильний поляризувати психічні елементи почуття і розуму [43; 56]. Якщо І.Ф. Гербарт вважав почуття і чуттєвість нижчими за розум, то І.О. Сікорський розглядав розум і почуття як рівнозначні прояви вищого психічного функціонування особистості. Тобто у його структурі особистості принцип ієрархічності будувався у тісному зв'язку з принципом координації, коли взаємодія психічних елементів, дарма що має визначений генетичний порядок, може набувати достатньої варіабельності для вільного розвитку особистості.

На думку І.О. Сікорського, структура особистості складається з компонентів, або підструктур (розум, воля, почуття), які мають властивості підсистеми більш загальної системи. Компоненти складаються з елементів (недиференційовані, неподільні психічні феномени (окремі емоції, думки)), які не мають властивостей системи, але перебувають в упорядкованій взаємозалежності у відповідності з законами асоціацій [128]. Таке положення поділялося І. Гобчанським та Е. Гартманом і на загал отримало цікаве застосування у багатьох концепціях особистості. Зокрема, В. Вундт вважав психічні елементи простими складовими частинами психічного ряду явищ, які далі не розкладаються. Їх виділення він пов'язував з науковою абстракцією, а не емпіричним фактом [35]. У зв'язку з визнанням автономності й одночасним взаємовпливом підструктур особистості Е. Мах очікував від розвитку інтелекту зростання морального почуття [138]. Є.О. Аркін взагалі називав волю абстрактним поняттям, оскільки вона є невід'ємним елементом розумових процесів [8]. При цьому взаємодія компонентів та їх елементів може відбуватися на різних рівнях психічної організації та усвідомлення.

І.О. Сікорський виділяв два найзагальніших, еволюційно визначених функціональних і разом із тим дихотомічних рівня психіки, в основі яких лежить принцип ієрархічності: 1) нижчий (нижчі психічні процеси) і вищий (вищі психічні процеси) психізм та 2) свідоме і несвідоме. На близьких

методологічних позиціях – безперервного зв'язку свідомого і несвідомого, психологічного та фізіологічного – перебував М.М. Ланге, який у функціональному аспекті виділяв так звану гедоністичну свідомість і передбачливу свідомість, або пам'ять [100]. Гедоністична свідомість, на його думку, відповідає за оцінку «організмом результатів рефлекторних рухів, що дозволяє або утримувати досягнутий результат, або, навпаки, нівелювати його» [274, с. 89]. Це фактично відповідало розумінню утворення асоціації (А. Бен) і формуванню умовного рефлексу (І.М. Сеченова, І. Павлов). Таке розуміння психічного поділяється сучасними дослідниками. Л.М. Векер, наприклад, вказує на те, що знайшла своє підтвердження гіпотеза про поетапний розвиток психіки – від елементарних процесів до складних суб'єктних [29].

Під *нижчим психізмом* І.О. Сікорський розумів суто фізіологічну область психіки, яка нерозривно пов'язана з організмом людини, її темпераментальними особливостями, які наприкінці XIX століття розроблялися П.П. Вікторовим, В. Вундтом, Г. Гефдінгом, І. Гобчанським, Т. Рібо, Е. Тітченером, С. Смайльсом, С. Фульє. Її складовими є тропізми, рефлекси, складні рефлекси та інстинкти. Останні мають подекуди протилежне функціональне призначення: рефлекторні реакції мають форму безпосереднього переходу від подразника до дії (відповідають на зовнішні подразники), натомість інстинктам притаманне «внутрішнє збудження, що виходить з суті нервової клітини, яка ніби переповнена зарядом» [245, с. 114]. На думку І.О. Сікорського, інстинкти стоять вище рефлексів. Услід за Г. Спенсером, він надавав їм характеристику «організованого розуму», оскільки ті є прототипом вольового і свідомого процесу, який виникає внаслідок внутрішнього збудження.

Вищий психізм включає свідомі, вольові, інтелектуальні, емоційні психічні акти, що є проявами суто людського функціонування та соціальної адаптації.

Вищий і нижчий психізм, хоча й перебувають в антагоністичних відносинах, однак здатні взаємодіяти у психічній діяльності. І.О. Сікорський

зауважив: «Навіть найвеличніша робота думки і почуття немислима без відповідної нижчої нервової роботи» [245, с. 116]. Така взаємодія носить характер взаємної обумовленості (принцип єдності та координації їх елементів). Однак різне їх співвідношення, баланс і сила зв'язку дозволяють здійснити найзагальнішу диференціацію індивідів. Краще розвинені ті індивіди, в яких відбувається більш інтенсивне та швидке взаємопроникнення вищого та нижчого психізму, і, навпаки, взаємна непроникність не дозволяє здійснювати повне сприймання і переробку подразників, що позначається на процесі адаптації, оптимізації взаємодії з середовищем, у компенсаторних можливостях і результативності у вирішенні життєвих та професійних проблем. Ця проблематика у той час тільки починала розроблятися А. Адлером та К. Юнгом.

Це також знайшло відображення у поглядах І.О. Сікорського на проблему *свідомого і несвідомого*. Він вказав, що до несвідомого не можна зараховувати винятково аспекти нижчого психічного життя. Між свідомим і несвідомим відсутні чіткі межі, вони безперервно переходять одне в одного. Свідомість відрізняється тим, що увага як її основний компонент, ігноруючи незначні життєві процеси, дозволяє суб'єкту бути зосередженим на більш важливих подіях. Все, що неважливо для індивіда, переміщується у сферу несвідомого, витісняється (З. Фройд).

Можна зробити висновки щодо здійснення І.О. Сікорським найзагальнішої диференціації індивідів: одні індивіди більш придатні до свідомого проникнення у психофізіологічну область нижчого психічного життя, інші – менш, що відповідає ступеню їх внутрішньої гармонії (принцип координації елементів вищого і нижчого психізму та інваріантності їх зв'язків) [128]. Останній висновок І.О. Сікорський окремо не формулює, однак це стає зрозумілим з результатів його аналізу основних чинників обдарованості: «Поет і талановитий актор переживають все зображуване ними не в уяві, а в дійсності...» [245, с. 117]. Талановитість актора визначається ступенем його здатності не лише уявляти роль (фантазувати на рівні вищого психізму), а й

відчувати її «шкірою», зміною дихання та серцебиття, що говорить за свідому доступність психологічного матеріалу нижчого психізму, який пересіченими особами зазвичай не усвідомлюється [232; 251].

2.2.2. Індивідуальні і групові відмінності на рівні нижчої психічної діяльності

Важливим структурним компонентом індивідуальності суб'єкта є *групова належність*. У працях І.О. Сікорського широко представлено вивчення відмінностей за національно-расовими, статевовіковими і професійними ознаками. На його думку, найбільш обмежуючий вплив на соціалізацію індивіда здійснюють ті групові ознаки, які найглибше вкорінені у структуру індивідуальності на рівні нижчого психізму, а саме антропологічна специфіка індивіда. Варто наголосити, що подібна позиція поділялася багатьма науковцями (І. Гобчанський, Ш. Летурно, Т. Рібо, Г. Спенсер). Т. Рібо взагалі вважав інстинкти, імпульси, бажання головними у формуванні характеру [195].

Разом із тим І.О. Сікорський не дотримувався концепції полігенії, у відповідності з якою людські раси становлять окремі види (за К. Фохтом). На його думку, раси скоріш еволюціонують одна в одну, ніж розвиваються окремо в біологічному аспекті [224]. Проблема національних особливостей не тільки психіки, а й тіла аналізувалася іншими вченими. Наприклад, І. Гобчанський вказував на фізіологічну своєрідність рас, що позначається на їх психічних особливостях [47]. М. Штейнгауз писав: «Місцевість обумовлює фізичну природу людини, рід її занять, її інтелектуальні особливості і її роль в історії людства» [309, с. 80]. Е.Г. Конклін зауважив: «...різні раси і види мають спадкові відмінності у своїх психічних особливостях» [81, с. 73]. П. Малапер наголошував, що вивчення індивідуального характеру стає можливим лише після вивчення етології статей, націй і рас [134]. А. Бен у дослідженні характеру

порівнював так звані кельтську і тевтонську раси, які різняться за рівнем емоційності [24].

Попри те, що І.О. Сікорському закидають расистські погляди, він зазначав, що вага мозку як одна з ключових ознак нейропсихологічного розвитку у представників різних рас не має особливих відмінностей, що мозок має більше індивідуальних відмінностей. Щоправда, іншим разом зауважив, що найбільшою вагою мозку й об'ємом черепу володіють представники європеїдної (білої) раси, а найменшого – негроїдної (чорної) [230]. Він робив висновок про те, що інтелектуальні здібності краще розвинуті саме у представників білої раси.

Грунтовніше ця проблема І.О. Сікорським аналізувалася у працях «Антропология и психологическое направление генеалогии Пушкина» (1912), «Всеобщая психология» (1912), «Современная всесветная война 1914 года» (1914) і «Что такое нация и другие формы этнической жизни?» (1915). Автором окреслювались психологічні характеристики націй та етносів, відповідно до яких німці схильні до територіальних збережень та накопичень і знищення слов'ян, французам притаманна ідеалістичність, тонкість думки, англійцям – практичність в оцінці ступеня зрілості замисленої справи, росіянам – поступливість і чесність [265]. Іншого разу І.О. Сікорський зазначав, що в англійців краще розвинута воля, а у французів – почуття і розум. Цим він пояснював вразливість французів, відмічаючи, що їхні почуття не тільки сильні, а й глибокі [230].

І.О. Сікорський не був схильний, як Ж. Ренан, ототожнювати расу і націю, оскільки нація, на його думку, може об'єднувати представників різних рас і віросповідань [242]. І.О. Сікорський виходив не стільки з біологічних чинників расових відмінностей, скільки з соціальних факторів. Таку соціально обумовлену форму «расизму» можна вважати близькою до позиції **культурного протиставлення рас**, що в той час здійснювалось І. Гобчанським, Ш. Летурно, А.Ф. Чемберленом. Наприклад, І. Гобчанський стверджував, що негроїдна раса здебільшого належить до числа фетишистів, а тому не є достатньо культурно

розвинутою; натомість європеїдна раса є найбільш духовно розвинутою внаслідок високого культурного розвитку [47]. Протилежної точки зору дотримувався Т. Рібо. Його позиція вирізнялася фаталістичністю, відповідно з якою національний характер лишається незмінним за будь-яких умов [194].

Вирішення цього питання спричинило суворий науковий остракізм І.О. Сікорського. Він вважав, що генетична підструктура особистості за умови підкріплення ментально-культурними національними особливостями соціалізації визначає її загальну спрямованість, інтереси, ідеали. Щоправда, за влучним зауваженням Д.С. Тимофєєва: «Фаталізм цього положення сповна компенсується тим, що вроджені задатки настільки широкі, що говорити про неможливість чомусь навчитися, з точки зору цього підходу, практично не варто» [286, с. 9]. Іншими словами, генетичні відмінності можуть бути значними, проте не визначають розвиток особистості, хоча можуть його присутньо скеровувати.

У здійсненні психологічного аналізу групової приналежності індивіда І.О. Сікорський дотримувався наступного ієрархічного принципу: *раса – нижча, елементарна форма народного життя, і ця форма може/повинна бути замінена на національну внаслідок штучного, педагогічного формування певних ідеалів* [271]. «Ідеалізація є необхідною умовою вищого удосконалення життя, – писав він. – Ми створюємо собі ідеали життя: релігійні, наукові, художні, суспільні, соціальні і, зрештою, особисті. Останні стосуються головним чином вдосконалення нашого психізму» [239, с. 4]. І.О. Сікорський, вочевидь, висловлював не лише свої думки, а настрої тогочасної російської інтелігенції, яка намагалася обґрунтувати винятковість російського народу та нації і необхідність інтеграції у російську культуру представників інших рас і народностей.

Намагаючись диференціювати людей за расово-національною ознакою, яка лежить в основі структури особистості, І.О. Сікорський перебував на слов'янофільських позиціях.

Відзначивши слабкість ідеалізму і посилення матеріалізму у представників єврейської нації, І.О. Сікорський відмовляв їм у національному житті. Так само намагався відмовити українцям не лише в їх національній самобутності, а й у самій назві «українець», вважаючи її невдалою і ненауковою [271]. Разом із тим, відзначаючи, що найслабшою стороною слов'ян є воля, І.О. Сікорський зауважував, що малороси (українці) найбільше зберегли природний слов'янський розум і почуття. «Таким чином, Малорус виявився більш ідеальним, Великорус більш діяльним, практичним, здатним до здійснення» [230, с. 94].

Патріотичні позиції у Російській імперії межували з антисемітизмом. У цій ситуації І.О. Сікорський намагався обґрунтувати винятковість слов'янської раси з моральної точки зору. Зокрема, слов'ян характеризує моральна витривалість, терпимість, самовладання, рефлексивність, пошук ідеалів, а всі страждання зумовлені нерішучістю та слабкістю характеру (волі) [269]. Причому страждання, національну скорботу слов'яни переживають не через песимізм та відчай, а через печаль [230].

І.О. Сікорський приязно відгукувався про чехів, які намагаються вибороти національну незалежність у боротьбі з Австрією, здійснював спроби реабілітувати поляків [238; 270]. Останнє можна пояснити як можливим походженням самого Івана Олексійовича, так і тим, що його наставники – І.М. Балинський та І.П. Мержеєвський – були поляками. Характерно, що він взагалі сильно опікувався долею малих народів, які вели боротьбу за незалежність і збереження національної ідентичності [228; 241; 254]. Водночас І.О. Сікорський відстоював шовіністичну позицію, відповідно до якої асиміляція росіянами малих народів позитивно позначається на їхній долі, запобігає їхньому виродженню [259].

Статевовікові детермінанти розвитку індивідуальності у працях І.О. Сікорського представлені недостатньо систематизовано, власне як і в більшості інших учених, що лише ілюстрували сутність або динаміку певних феноменів на прикладі статевих відмінностей. І. Гобчанський намагався

продемонструвати, що статеві відмінності проявляються як на рівні темпераменту (чоловікам більш властивий холеричний і флегматичний тип темпераменту), так і на рівні розвитку певних особистісних якостей (у жінок менш розвинуті вольові якості, натомість переважає імпульсивна поведінка), хоча й зауважив, що ці відмінності не є сутнісними [47]. А. Мніховський, навпаки, відмічав, що на нижчих ступенях розвитку статеві відмінності не проявляються, натомість виникають в результаті професійної спеціалізації і розвитку окремих якостей особистості [145]. І.Ф. Гербарт помітив, що дівчата розвиваються швидше за хлопців і що в них раніше розвиваються якості саморегуляції, відповідно й вольові якості [43]. Натомість І.О. Сікорський наголошував на статевих відмінностях у вазі головного мозку. Середня вага головного мозку жінки на 30 грамів менша за чоловічий, однак у співвідношенні з масою тіла головний мозок жінки більший за чоловічий [230]. Писав про морально великих жінок, які відіграють значну роль у становленні світових талантів (на прикладі Аріни Родіонівни у долі О.С. Пушкіна) [224].

Більш повно І.О. Сікорський розглядав вікову динаміку розвитку особистості у працях «Три возраста человеческой жизни» (1901), «Об умственном и нравственном развитии учащихся в связи с здравоохранением» (1901), «Психологические основы воспитания и обучения» (1909). Головна думка, яка ним проводилась: «Справжній духовний розвиток передбачає гармонійне зростання й удосконалення основних сторін душі, тобто розуму, почуття і волі з усіма деталями та варіантами» [256, с. 8]. Власне ця дисгармонія спричинює такі соціальні негаразди як самогубства серед молоді і жінок [255], алкоголізацію російського населення, надто жінок [244], що призводить до зростання злочинності [237; 252; 262; 264], душевних хвороб і зниження працездатності населення [217; 218; 223; 247], збільшення психопатичних епідемій релігійного змісту на прикладі секти Конрада Мальованого та сім'ї Ковальових [258; 272].

Власне на таких позиціях стояли інші вчені, які зауважували, що найбільша кількість зачатъ припадає на місяці найбільшого п'янства, а відтак

фіксували залежність моменту зачаття дітей і кількості народжених слабоумних дітей (М. Штейнгауз), що алкоголь та наркотичні речовини негативно впливають на діяльність мозку (Ш. Ріше). На особливостях взаємозв'язку характеру і злочинності згодом наголошував О.П. Нечаєв [175].

І.О. Сікорський вирізнявся тим, що найбільш послідовно вивчав проблему взаємодії нижчих та вищих психічних функцій. Не надаючи переваги жодній психічній підструктурі, він наголошував на системному, комплексному розвитку психіки, вказував на взаємообумовлюючий характер взаємодії нижчого та вищого психізму.

2.2.3. Індивідуальні відмінності на рівні вищої психічної діяльності

При вирішенні проблеми індивідуальності І.О. Сікорський не виводив специфіку психологічних характеристик, властивостей і закономірностей лише з динаміки мозкової діяльності чи певних соматичних показників. Він здійснив спробу поєднати фізичне і психічне, інтегрувати нижчий і вищий психізм у *фізіогномічній концепції* [230; 249; 267]. Розуміючи, що вищі рівні психічної саморегуляції неможливо пояснити за допомогою лише первинних психофізіологічних властивостей суб'єкта, І.О. Сікорський залишався прибічником гіпотези, відповідно до якої кожне психічне явище має своїм корелятом специфічну просторово-часову конфігурацію нервової активності (І. Гобчанський, С. Смайльс). Він не мав об'єктивної змоги теоретично обґрунтувати положення, що біохімічні реакції у нервових клітинах спрямовують суб'єкта до відповідної форми активності. Натомість відмічав, що у випадку дегенерації руйнуються всі кореляційні зв'язки організму і психіки: *душа і тіло руйнуються разом* [232].

На рівні вищих психічних процесів диференціація індивідів здійснювалась за параметром характеру як умовною сумою набутих

психологічних властивостей суб'єкта. Фізіологічну сторону характеру на рівні нижчих психічних процесів складав темперамент. На початку XX століття поєднання темпераментальних і характерологічних особливостей визначало індивідуальність суб'єкта.

І.О. Сікорський розрізняв три універсальні структурні компоненти характеру та свідомості – розум, почуття і волю («універсальні форми психізму») [230, с. 220]. Функції розуму, акти волі і відображення почуттів проявляються не однаковою мірою, проте становлять нерозривну цілісність. «...процеси мислення, – писав він, – завжди супроводжуються почуттям і волею; у свою чергу, почуття не є вільним повною мірою від розумового аналізу; і навіть воля – позитивна і міцна – не лишається вільною від впливу на неї думки і почуття» [245, с. 122]. Він відстоював загальну для структуралізму і волюнтаризму позицію: *перевага одних елементів над іншими проявляється у відповідних прагненнях* (В. Вундт, І. Гобчанський, Н. Лоський, Г.І. Челпанов). Наприклад, Ш. Ріше був схильний протиставляти діяльність почуттів і волю, оскільки воля повинна контролювати нижчі почуття [200], а С. Фульє, слідом за Г. Спенсером, вважав почуття інстинктивними рухами волі, що виникають під впливом насолоди чи страждання [294]. Переважання окремих структурних компонентів вищого психізму, на думку І.О. Сікорського, «накладає свій відбиток на складний душевний акт». Власне подібний методологічний принцип був започаткований В. Вундтом, який вважав, що специфічний характер психічного процесу забезпечується не властивостями елементів, а їх зв'язками, завдяки яким він здійснює складні психічні утворення [35].

І.О. Сікорський пов'язував індивідуальність з проблемою формування характеру, що є інтегральним компонентом особистості [230]. При цьому не ототожнював характер і особистість, оскільки ці конструкти не є вродженими і здатні розвиватися. Складність їхнього зв'язку пов'язана з тим, що особистість включає темперамент, який є вродженим.

Структурною одиницею розуму І.О. Сікорський вважав *відчуття*, що виникають в результаті сприймання зовнішніх подразників за допомогою

органів чуття [245]. За В. Вундтом, відчуття є об'єктивним змістом досвіду [35]. До таких концептуальних позицій був близький І. Гобчанський [47]. Е. Гартман навіть називав відчуття і почування єдиними елементарними явищами свідомості [41]. «...відчуття, – писав О.П. Нечаєв, – є найпростішим уявленням, що викликане подразненням чуттєвого нерва» [173, с. 35]. На сучасному етапі відчуття вважаються основним процесом, що надає поштовх для виникнення більш складних процесів [77]. Натомість у представників функціоналізму існувала принципово інша точка зору. У. Джемс, наприклад, вважав відчуття у чистому вигляді абстракцією, яка, втім, виступає здатністю до пізнання [58].

І.О. Сікорський наголошував, що вже в органах чуття зовнішні впливи піддаються перетворенню. Це залежить від властивостей організму (органів чуттів і нервових шляхів), що зумовлює процес початкової індивідуалізації. Проте відчуття не усвідомлюються. Вони доступні у формі фізіологічних реакцій на зовнішні впливи, які індивід відчуває, але не здатен проаналізувати [245]. Натомість деякі вчені вважали, що відчуття здатні усвідомлюватися: відчувати означає мати знання про щось [199]. Д.С. Міль навіть називав відчуття «духовним станом» [144, с. 687].

Усвідомленою одиницею розуму, на думку І.О. Сікорського, є *уявлення*. «Уявлення є розумовим образом, фігурою або моделлю, яку ми тримаємо в розумі і ніби ставимо її перед власним поглядом, перед нашим вухом тощо, звідси й саме слово уявлення» [245, с. 67]. У концептуальних поглядах на уявлення І.О. Сікорський принципово не відхилявся від положень І.Ф. Гербарта і погоджувався з визначеними ним асоціативними законами утворення уявлень і їх співвідношення [43]. Уявлення складаються з відчуттів; вони поділяються на одиничні, які відповідають відтвореним відчуттям («білий», «солодкий» тощо), та складові, якщо будуть утворюватися з різнорідних відчуттів (змішування зорових, смакових, нюхових відчуттів). І.О. Сікорський відмічав, що переважна більшість уявлень складові [245]. У цьому його погляди були тотожні з поглядами І. Гобчанського, С.Д. Міля, Ш. Ріше.

У функціональному аспекті уявлення можуть не залежати і не бути

пов'язаними з актуальними відчуттями. Такі вільні уявлення по суті близькі до розуміння умовних рефлексів (при цьому посилався на експерименти І.П. Павлова). «По мірі розумового розвитку суб'єкта кількість вільних уявлень стає більшою і більшою, і самі уявлення отримують самостійність і незалежність...» [245, с. 72]. Сполучаючись асоціативним зв'язком, вільні уявлення утворюють думки вербально-образного походження. Поєднуючись із почуттями, уявлення розширюють межі розуму, а їхній запас стає джерелом фантазії суб'єкта, його творчої інтеграції.

Водночас І.О. Сікорський відзначав, що «...безперервно йдуть дві абсолютно самостійні течії: сприйняття образів й утворення директив» [230, с. 327]. *Директиви* як найвища форма мислення є не стільки його процесуальною характеристикою, скільки готовим знанням. Вони існують у невербальній формі, не супроводжуються процесом асоціацій. Їхнє призначення полягає у спрямуванні мислення (це є близьким до їх розуміння як установок, смислів). І.О. Сікорський метафорично порівнював їх із магнітним полем, що організовує (притягує) процес мислення. Відповідно характер директив визначає відмінності у спрямованості особистості, на основі чого розробив оригінальну класифікацію особистостей [230].

Результатом дії безперервного потоку уявлень стає свідомість як стан душі, що охоплює лише невелику її частину. Така тенденція розглядати свідомість збереглася у працях К.М. Корнілова, який ототожнював свідомість і мислення, вважаючи їх внутрішніми реакціями мозкової діяльності [83].

Свідомість за своєю суттю градаційна. При цьому головна властивість свідомості, за І.О. Сікорським, – цілісність, яка лежить в основі унікальної єдності душевних актів (принцип єдності) [230].

Почуття, на відміну від думки, утворюється у відповідь на внутрішні процеси, які відбуваються в організмі та нервовій системі і є більш суб'єктивним інструментом дослідження. Найважливішою ознакою почуттів є те, наскільки вони прийнятні чи неприйнятні для життя [251]. На той час у психології почуття розглядалися у координатах страждання і насолоди (А. Бен,

М. Владіславлев, В. Вундт, І. Гобчанський, Г. Спенсер, Г.І. Челпанов). Їх конкуренцію А. Бен називав боротьбою мотивів, які визначають спрямованість особистості. І.О. Сікорський роз'яснював: «...найпростіші почуття стоять на сторожі фізичного життя, а вищі почуття, поступово розвиваючись, починають охороняти моральне життя і здатні заздалегідь попереджати про майбутню небезпеку, наприклад, душевна тривога» [245, с. 81-82].

При вивченні почуттів він аналізував спочатку їх фізіологічні аспекти, а затим розвиток до вищих форм [251]. Це близько до вундтівського розуміння почуттів: складні почуття – це інтенсивні стани, цільні за характером, в яких можна виокремлювати прості елементи почуття [35]. Фізіологічною основою почуттів є *чуттєві відчуття* (відповідають відчуттям у процесі пізнання). Вони не усвідомлюються. Сума чуттєвих відчуттів утворює фізичні почуття (еквівалент уявлень у пізнанні), які В. Вундт називав чуттєвим тоном відчуття [35]. До фізичних почуттів І.О. Сікорський відносив біль, голод, жагу, втому, бадьорість, сонливість, відчуття свободи, тощо.

Проміжне місце між фізичними і вищими почуттями займають *душевні стани*: гнів, страх, нудьга, радість, почуття «свого» і «чужого» (симпатія і антипатія). Вони мають такий психологічний придаток, який забезпечує їх перехід до вищих почуттів. Наприклад, страх містить елемент очікування, нудьга і печаль – почуття пригноблення, симпатія та антипатія – прагнення, радість – перспективу розширення життя. Формування вищих почуттів може відбуватися як у результаті об'єднання почуттів, так і шляхом співвідношення почуттів з актами пізнання [245]. Характер такої інтеграції зумовив основні інтраіндивідуальні відмінності у концепції І.О. Сікорського.

Поєднання розуму і почуттів становить єдність свідомості як душевного стану, хоча деякі вчені наголошували на антагоністичності почуттів і розуму (Т. Рібо). Кінцевим і найвищим етапом душевного руху (процесу саморегуляції) є *воля*. Воля проявляється або як певний рух (дія, поведінка), або залишається як напруження, бажання. На думку Т. Рібо, воля співвідноситься з рухами, діями, як уява з розумом [197]. За оцінкою В. Рахманової, мірилом розвитку

волі у працях І.О. Сікорського на фізіологічному рівні є здатність керувати м'язами сечового міхура [191]. У цьому він максимально близький до А.І. Веденського та У. Джемса, які вважали, що увага як важливий компонент волі неодмінно супроводжується мускульними скороченнями, які дозволяють найкраще пристосуватися до процесу сприймання об'єкта [28; 58]. «Сутність волі полягає в колосальному накопиченні енергії, що чекає незначного додавання чи сигнальних поштовхів для переходу в кінетичний стан» [245, с. 100]. Воля є найбільш складним психічним утворенням, оскільки асоціативно поєднана з почуттями і розумом. На думку І.О. Сікорського, *найбільш тісний зв'язок волі простежується з вільними уявленнями і директивами* [230].

В. Вундт фактично ототожнював вольовий процес з афектом. Він вважав, що вольові дії – це зміни загального стану уявлень та почуттів, що готуються певним афектом [35]. Н.О. Лосський підсилив цю думку: всі процеси свідомості суть не стани, а вольові акти, які містять прагнення, відчуття активності і зміну, пов'язану з відчуттям задоволення або незадоволення [123]. Ш. Ріше вважав першоелементом волі вже відчуття, яке називав апперцепцією [199].

І.О. Сікорський належав до числа волюнтаристів. На його думку, почуття і розум є підготовчими актами до дії, а воля – виконавчим. Тому у його концепції індивідуальності воля займає провідне місце в структурі характеру і в процесі індивідуалізації. У цьому він близький до А. Бена, В. Вундта, І. Гобчанського, М. Лацаруса.

Від розвитку волі безпосередньо залежить розвиток характеру. Її слабкість тогочасними вченими розглядалася як певне психологічне, загалом особистісне відхилення, що вимагало компетентного педагогічного втручання [26]. «Істинна велич людини, – писав І.О. Сікорський, – вимірюється волею більше, ніж розумом і почуттям; за посередництва волі здійснюється все, що здобує почуттям і пізнанням...» [245, с. 100]. Відтак воля більше за інші структурні компоненти лежить в основі характеру людини і є чи не головним чинником диференціації, принаймні при аналізі обдарованості.

Згодом проблема волі у психології трансформувалася у проблему

мотивації, установки. Д.М. Узнадзе зазначатиме, що вольовий акт фактично полягає у створенні суб'єктом установки [292], а О.М. Леонтьєв писатиме, що «вузли» особистості створюватимуть ієрархічні зв'язки мотивів і власне зміна цієї ієрархії (зсув мотивів) породжуватиме нові мотиви [113]. Це відповідало поглядам І.О. Сікорського, який наголошував на важливості усвідомленої діяльності, на необхідності здійснення «боротьби мотивів», які стихійно складаються і мають вплив як з боку виховання, так і з боку вроджених потягів [229; 256]. Попередником І.О. Сікорського у цьому питанні можна вважати А. Бена, який писав про «боротьбу мотивів», розуміючи під нею конкуренцію між емоційними станами насолоди і незадоволення [25].

2.2.4. Особливості функціонування цілісної системи індивідуальності

На сучасному етапі психології притаманний підхід, за якого «...природа психічного може бути зрозуміла тільки на основі системного підходу, тобто вивчення психічного у тій багатоманітності зовнішніх і внутрішніх відносин, в яких воно існує як цілісна система» [121, с. 7]. З точки зору історико-системного підходу, історичний розвиток науки слід розуміти як рух до більш високих рівнів системності [76]. Відтак ключовим в історичній оцінці концепції є питання щодо її відповідності сучасним поглядам на цілісність і характер взаємозв'язку елементів і підструктур.

Запропонована І.О. Сікорським структура особистості ще до виникнення теорії систем відповідала основним принципам формального підходу до вивчення індивідуальності: ієрархічності, інваріантності, координації взаємодії та єдності [115]. І.О. Сікорський демонстрував взаємозв'язок не лише між елементами та підструктурами особистості, а й з цілісною організацією суб'єкта [230; 232; 245]. І.О. Сікорський виходив із цілісної картини особистості як біологічної істоти, так і соціального суб'єкта. Його «системні»

погляди, очевидно, виникають «як реакція на винятково бурхливий ріст аналітичних підходів у науці, що все більше й більше віддаляло творчу думку від того, що тривалий час називалося проблемою цілісного організму» [6, с. 54]. Подібна тенденція системного вивчення психіки була притаманна П. Малаперу, який будував своє вчення на ідеї комбінування основних елементів характеру, що визначають їх типологію, і Т. Рібо, який вважав, що характеру та індивідуальності притаманні єдність і стійкість [134; 195].

Вивчення індивідуальності у концепції І.О. Сікорського набуло інтегрального, дарма що незавершеного характеру. Це знайшло вираження у складній системі антропологічних, психофізіологічних, психодинамічних, особистісних, соціально-психологічних, певною мірою нейродинамічних властивостей індивіда [224; 227; 232; 234]. Це робить його концепцію індивідуальності цінною навіть на сучасному етапі, надто у побудові системи різнорівневих зв'язків у структурі особистості. І.О. Сікорський визначав вертикальні і горизонтальні зв'язки підструктур та елементів, фактично втілюючи принципи системно-структурного підходу. Щоправда, подібна «системність» простежується також у працях інших учених. Так, наприклад, А. Бен зафіксував, що розлади кровообігу призводять до послаблення психічної діяльності [23].

В основі структури індивідуальності І.О. Сікорського лежить складна взаємодія біологічних і соціальних рівнів особистості, ієрархічне співвідношення їх компонентів та нелінійна координація факторів, що зумовлюють внутрішню збалансовану єдність психологічних конструктів. І.О. Сікорський виходив із положень пізнього асоціонізму, гіпотези тотожності, почасти психофізичного паралелізму. Це був період інтенсивних методологічних змін психології, які носили характер еволюційних переходів. Наприклад, І.П. Павлов співвідносив відкритий ним психофізіологічний механізм часового зв'язку зі старим психологічним поняттям асоціації.

Д.С. Тимофєєв вказує на те, що хоча І.О. Сікорський систематизував психологічний матеріал в межах асоціативної теорії, однак його погляди

посутньо відрізнялися від класичного асоціанізму у працях В. Вундта, Дж. Мілля, Дж.Ст. Мілля. Цей незбіг проявляється у тому, що він не ототожнював цілісну психіку з інтроспективно проінтерпретованою свідомістю і, хоча оперував категорією образу, втім, не розглядав почуття і мислення як атрибут відчуттів та уявлень [286]. З такою оцінкою поглядів І.О. Сікорського можна погодитися лише частково. Справді, І.О. Сікорський не користувався інтроспективним методом як провідним. Проте закони утворення асоціацій він трактував класично. Сам Д.С. Тимофєєв далі стверджує: «У поясненні складних психічних явищ він спирається на принципи взаємовпливу і взаємодії психічного змісту в асоціативних центрах» [286, с. 4-5]. У сучасних І.О. Сікорському концепціях лише окремі вчені стверджували, що відчуття можуть стати атрибутом свідомості, мислення і почуття (Дж.Ст. Міль, Ш. Ріше). Як і більшість асоціаністів, він вважав мислення результатом асоціації відчуттів, які інтегруються в уявленнях, що за певними законами поєднуються в ідеї. «...асоціація ідей, – писав І.О. Сікорський, – є окремий випадок асоціації нервових актів загалом і давно носить назву зчеплення уявлень...» [245, с. 62]. При цьому посилався на експериментальні дослідження І.П. Павлова. Мозок називав асоціативним апаратом. На думку І.О. Сікорського, асоціативному закону підпорядкована вся психіка, зокрема, процес мовлення та спогадів [245; 256].

Структура індивідуальності, окреслена у працях І.О. Сікорського, не в усьому відповідає сучасному диференційно-психологічному аналізу індивідуальності. Втім, учений комплексно вивчав психофізіологічні і психологічні аспекти проблеми індивідуальності. На психофізіологічному рівні аналізував її як проблему нейродинамічних відмінностей, особливостей кровообігу і дихання, а також особливостей уваги людини, а на психологічному рівні – як співвідношення основних елементів структури особистості. При цьому основними механізмами індивідуалізації стають спадковість (фізіологічна, расово-національна, батьківських психічних якостей) і виховання (формування директив, переважання певних елементів структури особистості).

І.О. Сікорський здійснював соціально-психологічну, психофізіологічну, культурно-антропологічну диференціацію людей, вивчав онтогенетичні аспекти їх індивідуалізації, розкривав її умови, механізми і принципи. Це дозволяло здійснювати психологічну диференціацію індивідів на рівні достатньому для валідної інтерпретації відмінностей у поведінці, а відтак у визначенні ключових чинників обдарованості видатних осіб.

2.3. Методологічні засади диференціально-психологічних досліджень

І.О. Сікорського

2.3.1. Методологічні особливості емпіричних та експериментальних психологічних досліджень в кінці XIX – на початку XX століття

Складність вивчення обдарованості, поготів у контексті розвитку творчих здібностей, обумовлена тим, що вчені визначали відмінні фактори обдарованості. Наприклад, Ф. Гальтон і Дж. Кеттелл досліджували особливості сенсорного розвитку, А. Біне, Е. Клаперед, В. Штерн – когнітивну складність інтелекту. Разом із тим, розроблені психодіагностичні методи були не здатні врахувати всіх видів творчості (математичної, художньої, музичної, технічної тощо) [176]. Відтак великого значення набувають неекспериментальні методи дослідження. Це спонукає приділити пильнішу увагу дослідженням обдарованості в докризовий період, які переважним чином носили емпіричний характер.

Найпоширенішою методологією досліджень наприкінці XIX – початку XX століття вважалася *інтроспективна*, яка була примана навіть антогоністичним напрямкам психології – умоглядній та емпіричній психології [28; 125; 302; 301]. Інтроспективна методологія обґрунтовувала положення, що людина як суб'єкт пізнання не здатна вивчати інше життя, як у суто духовному розумінні, так і у зв'язку взаємодії тілесних і душевних проявів. Відкритим є

тільки власне життя [47]. Відповідно в якості основного утверджувався метод самопізнання (А.І. Веденський, М. Владиславлев, У. Джемс, К. Коффка, Е. Тітченер, Г.І. Челпанов).

О.П. Нечаєв виділив кілька етапів розвитку методології психологічного дослідження особистості: 1) самопізнання як уміння спостерігати за собою, порівнювати внутрішні переживання і вміти себе ставити на місце іншої особи; 2) пізнання психічних конституцій як порівняно вищий етап пізнання власної поведінки на основі порівняння почуттів, поведінкових актів, які характеризують нашу особистість; 3) розуміння біологічних і соціальних основ психічних конституцій – уміння помічати й інтерпретувати внутрішній зв'язок між окремими почуттями, думками, бажаннями, що розкривається у здатності здогадуватись про переживання іншої особи, порівнювати тілесну і психічну організацію людини [175].

Самоспостереження як провідний психологічний метод окреслив сучасні наукові уявлення про закономірності психічної діяльності і сприяв розробці інших методів. Поширення набував *об'єктивний* підхід, зокрема спостереження і тестова діагностика особистості [13; 14; 83]. Проте ряд учених вказували на те, що за допомогою спостереження важко досліджувати акти творчості, в яких найвиразніше проявляється обдарованість (Е. Гартман), що акт «творчого підйому творця» є невловимим (Т. Рібо). Зокрема, С.О. Грузенберг виділяв такі методи дослідження творчості: 1) автобіографічний і біографічний матеріал, 2) самовикриття, 3) мемуари, 4) твори мистецтва [50]. Здатність до творчості С.О. Грузенберг пропонував вимірювати за допомогою розробленого ним методу анкети [49].

У другій половині XIX століття почався тестологічний етап розвитку психодіагностики. А. Біне, Т. Сімонє запропонували методи дослідження розумової обдарованості, зокрема метричну шкалу розумових здібностей. Французькі дослідники дотримувались синтетичного підходу: пропонували використовувати не лише *психологічний* метод, який полягав у спостереженні та вимірюванні розумових здібностей, а й *медичний* метод (визначення

анатомічних, фізіологічних і патологічних ознак різних форм недорозвитку) та *педагогічний* метод (виявлення розумових здібностей за сумою набутих знань) [14]. Щоправда, В. Штерн зазначав, що набуті знання ще не є ознакою обдарованості; знання є лише засобом, який полегшує розвиток обдарованості [310]. Він пропонував здійснювати психодіагностику і психотехніку розумових здібностей (тести, статистичний метод). Тільки психологічний метод дає достовірні ознаки розумової відсталості; педагогічний метод виявляє лише *ймовірнісні* ознаки відсталості, а медичний метод – *можливі* ознаки.

Дослідження так званих ненормальних дорослих представлено у працях М.О. Бернштейна, Е. Крепеліна, Г.І. Россолімо, Т. Цигена, підлітків – у працях А. Біне, Е. Меймана, Т. Сімоні. За результатами досліджень з'ясувалося, що навіть так звані нормальні діти сильно різняться не тільки від «ненормальних», а й одне від одного, що власне стало початком дослідження здібностей та обдарованості. Е. Клаперед запропонував розмежовувати тести обдарованості і тести розвитку [310]. В. Штерн, пропонуючи досліджувати обдарованість за допомогою тестів, статистичного методу, експерименту, ввів індекс обдарованості. Вимірювання індексу обдарованості відбувається в процесі вивчення окремих сторін особистості, її функції: 1) знання, 2) спостережливість (пам'ять та мислення), 3) здібності до просторових уявлень, 4) розуміння фізико-технічних відношень, 5) виконання технічних задач (для вивчення практичної обдарованості), 6) тести уваги і концентрації уваги, 7) навіюваність, 8) дослідження «володіння мовою», 9) асоціації, 10) розгляд картин, 11) тести впізнавання, 12) реагування на уявні ситуації, 13) здібності критичних суджень, 14) здатність здійснювати дефініції, 15) здатність здійснювати умовисновки, 16) тести сприймання, 17) метод трьох або двох слів, 18) знаходження істотного, 19) здійснення порівнянь, 20) тести розподілення [310].

Отже, на початку ХХ століття закладалися основні принципи і методи оцінки обдарованості. Тестовий підхід був спрямований на вивчення окремих сторін особистості, розвитку її психічних функцій, вже набутих знань і вмінь. Проте І.О. Сікорський більшою мірою зосереджувався не на визначенні шляхів

виявлення обдарованості (вона здавалася йому очевидною, оскільки трактувалася у контексті високих досягнень у діяльності), а на встановленні внутрішньо психологічних чинників її розвитку. Відтак підходив до проблеми обдарованості з позиції встановлення індивідуальних відмінностей, які простежуються у психічному, особистісному, моральному розвитку суб'єкта.

2.3.2. Експериментально-емпіричні дослідження індивідуальних відмінностей у працях І.О. Сікорського

І.О. Сікорський у дослідженнях індивідуальних відмінностей поєднував емпіричні й експериментальні методи. Для вивчення нейропсихологічних і психофізіологічних відмінностей використовував *лабораторний експеримент* та *аналіз емпіричних даних* (вивчення будови і ваги мозку, особливості серцебиття і дихання) [230; 232; 234; 245; 248]. І.О. Сікорському вдавалося поєднувати метафоричні прийоми аналізу індивідуально-психологічних особливостей з об'єктивним *статистичним методом* (офіційними статистичними звітами), надто при аналізі таких соціальних феноменів як алкоголізм, злочинність, при вирішенні гострих для свого часу демографічних та національних питань [223; 237; 242; 247; 252; 253; 262].

У вивченні соціально- і культурно-психологічних відмінностей І.О. Сікорський використовував *описовий метод* і *метод спостереження*. Причому висував до цих методів такі ж високі вимоги як до експерименту [230; 245]. Особливо наполягав на проведенні спостереження за розвитком дітей, що дає можливість прогнозувати їх психічний і моральний розвиток, здійснювати вікові зрізи. Кондуїтні журнали, які велися в гімназіях, зауважував він, не дозволяли це зробити. І.О. Сікорський пропонував на високому фаховому рівні складати психологічні характеристики учнів. «...тільки психологічна характеристика дає можливість встановити індивідуальність дитини, що є однією з важливих вимог школи» [256, с. 86]. У такий спосіб планував

визначати: 1) розумові здібності і ступінь розвитку уваги (в якому напрямку увага розвинута); особливо важливими є відомості щодо розумової винахідливості; 2) фіксувати прояви волі, але не поривання; також важливо збирати інформацію про нерішучість, коливання та інші прояви недорозвинутої волі; 3) фіксувати розвиток естетичних, інтелектуальних і моральних почуттів; описувати ступінь розвитку так званих первинних почуттів (страху, гніву, печалі та їх похідних – боязливості, роздратування, сльозливості). Особливу увагу приділяв розвитку такого почуття як сором і його похідних (конфузливості, сором'язливості) [256].

У вивченні обдарованості І.О. Сікорський використовував ці методи комплексно. Це частково відповідало вимогам системного аналізу розвитку особистості.

1978 року І.О. Сікорський провів психологічний експеримент щодо вивчення втомлюваності дітей: досліджував помилки до і після навчального дня, намагався їх класифікувати [174]. Проте окремими дослідниками ця праця була названа «випадковою» і такою, що «не мала наслідувачів» і більше напружувалась лікарями-гігієністами [207]. Натомість був очевидним її інноваційний характер, суто психологічний зміст, що здійснювало хвилю подібних досліджень у Західній Європі [52]. І.О. Сікорський по суті прокладав методологічний «місток» між тілесним і душевним, фізіологічним і психічним.

Закономірним результатом такого підходу до взаємодії фізіологічного та психологічного процесів стала реставрація *фізіогномічного вчення*. Хоча окремими дослідниками робиться вказівка на застарілість й антинауковість цього методу, все ж варто враховувати, що І.О. Сікорський використовував його з метою ознайомлення з морфологією та зовнішнім виглядом внутрішніх станів, що, безумовно, відповідає потребам здійснювати цілісний підхід до вивчення психологічних феноменів [230; 249]. А. Бен, зокрема, теж вважав важливою проблему зовнішнього вираження емоцій, називаючи їх симптомами душевних процесів [23]. Він аналізував середньовічний живопис божественного через тілесне вираження.

Фізіогномічний метод, метод співставлення об'єктивних фізіологічних показників й особистісних якостей були спрямовані на пошук і встановлення кореляційних зв'язків душі і тіла. Фізіогномічний метод як інтегральна форма вивчення індивідуальності у редакції І.О. Сікорського емпірично обґрунтовував гіпотезу тотожності, якої дотримувався, доводячи, що в енергетичному аспекті фізіологічне дорівнює психічному, а їхня спайка є нерозривною [45]. Власне тому визначав психологію як науку про психічні процеси, які досліджуються вже не умоглядно, у філософському аспекті, а емпірично і лише пояснюються самопочуттями [230]. В.А. Роменець вважав, що фізіогномічна концепція І.О. Сікорського свідчить про екзистенційний характер його психології загалом [201].

Поняття «фізіогномії» на той час було широко представлене у науці. П. Малапер, прагнучи встановити зв'язок психофізіологічних і соціопсихічних феноменів у структурі характеру, називав характер «моральною фізіогномією» [134]. В.М. Бехтерев вивчав мімічні рухи, здійснював їхню класифікацію, встановлював біологічні корені міміки, її фізіологічні основи. Намагався виявити супутні міміці так звані внутрішні рухи. Результати своїх досліджень частково порівнював із дослідженнями Ч. Дарвіна [13; 55]. Вочевидь, В.М. Бехтерев стояв на близьких до І.О. Сікорського позиціях: виділяв такі виразники особистості, які об'єктивно презентуватимуть її. Проте, коли В.М. Бехтерев вважав такими показниками так звані особисті рефлекси (по суті дії та вчинки), І.О. Сікорський, не відкидаючи важливості аналізу вчинків, специфічним методом вважав вивчення фізіогномічних особливостей особистості.

О.П. Нечаєв пояснював особливість фізіогномічного методу тим, що чим частіше ми переживаємо певне почуття, тим частіше на обличчі з'являється відповідний вираз. Зрештою цей вираз стає звичайним [175]. Так пояснювався зв'язок виразу обличчя та характеру. Визнаючи важливість такого емпіричного матеріалу, О.П. Нечаєв наголошував, що існують потайливі особи, які здатні керувати своїми емоціями. Відтак не можна все вчення про характер,

індивідуальність, будувати винятково на фізіогномічному методі; необхідно мати повну інформацію про різноманітні прояви особистості [175].

І.О. Сікорський демонстрував характер залежності психічного та фізіологічного. Багато матеріалу, зокрема ілюстрованого (твори живопису, фотодокументи), у нього накопичилося щодо аналізу характерологічних й особистісних змін осіб, що страждають на алкоголізм і розумову відсталість [249; 267]. Фізіогноміка, на його думку, це відображення внутрішнього стану у його зовнішніх проявах. Власне тому вона має діагностичну цінність [230]. На фізіогномічному рівні він фіксував такі зміни як розслаблення кругових м'язів рота, верхньої орбітального м'язу та розслаблення зорової уваги. Він пов'язував це з тим, що у суб'єктів послаблюються вольові здібності, складні почуття, а згодом відбувається зниження всіх душевних сил. У плані особистісних змін це позначається на тому, що на першому етапі відбувається ніби моральне засинання, в'ялість індивіда, а на другому – огрубілість і фанатизм.

І.О. Сікорський доводив тезу, що генетичне, попри свою потужну роль у розвитку особистості, не здатне повністю визначати зміст особистості, спрямовувати її. Пафос його праць полягав у тому, що впливати на вроджені особливості не тільки можна, а й потрібно [256]. З цією метою ним був заснований Педагогічний Фребельський інститут (1907).

Тотожність фізіологічного і психічного не є механічною, а перебуває у стані мінливості в залежності від впливу фізіології на психіку (наприклад, через алкогольну і тютюнову залежність, втому, недоїдання, недотримання гігієнічних умов праці) [217; 223; 247; 248], так і в залежності від впливу психічного на фізіологію суб'єкта (наприклад, через вплив родинного оточення, потрапляння під вплив релігійних сектантів тощо) [226; 258; 272]. Для І.О. Сікорського проблема розвитку особистості – проблема комплексного впливу психічного і фізіологічного, між якими існує не лінійний, а багатозначний зв'язок. На той час це було нагальною проблемою. А. Біне і Т. Сімоне, зокрема, обґрунтовували положення, що алкоголізм батьків серйозно впливає на розвиток розумових здібностей дітей [14].

І.О. Сікорський не замикався на структуралізмі, що реалізувався через елементаризм психічної системи, компоненти якої зв'язуються за асоціативним принципом. Його вирізняло те, що він майже не користувався інтроспективним методом дослідження індивідуальності, хоча й віддавав йому належне, і таким чином уникав вундівського квазідетермінізму, що полягав у поясненні психічного через психічне. Структуру свідомості І.О. Сікорський намагався інтегрувати через функціональні біосоціальні і психоісторичні зв'язки, для яких однаково важливими є досвідно-асоціативні відношення елементів та їх спадкова специфіка. Варто наголосити, що справжня природа цих зв'язків для І.О. Сікорського лишалася невивченою. Його інтерпретаційні схеми носили переважно гіпотетичний характер, він часто користувався метафорами, інколи вдавався до громадянсько-педагогічного пафосу і подекуди художнього стилю викладення матеріалу.

2.3.3. Методи дослідження обдарованості у працях

І.О. Сікорського

У концептуальних поглядах І.О. Сікорського специфіка проблеми обдарованості полягає у тому, що вона має не до кінця з'ясовану питому вагу генетичних і соціальних чинників її виникнення, особливості їхньої взаємодії. Відтак дослідження обдарованості потребує застосування комплексного підходу, системного вивчення її розвитку на всіх рівнях.

І.О. Сікорський користувався методами, які демонстрували відмінності обдарованих осіб на нейропсихологічному рівні (порівняння будови і ваги мозку) [234], на рівні фізіологічних відмінностей [232; 251], особистісного розвитку [224; 225; 240; 243; 257]. Він віддавав перевагу біографічному методу, оскільки той дозволяє отримати інтегральні знання про спадкові і набуті чинники обдарованості.

В кінці XIX – на початку XX століття проблема обдарованості розглядалася у зв'язку зі спроможністю суб'єкта долати зовнішні перешкоди (соціальні перепони). Вважалося, що коли усунути ці перепони (брак освіти, виховання), обдарованість буде розгортатися із необхідності. І.О. Сікорський щодо цього займав неоднозначну позицію. З одного боку, абсолютизував роль та місце виховання у розвитку характеру та обдарованості, приділяв багато уваги дослідженням несприятливих для розвитку обдарованості соціально-психологічних факторів. Подібні погляди висловлював Р. Овен. В окремих положеннях абсолютизував значення виховання у формуванні характеру. При цьому теж дотримувався ідеї запровадження психогігієнічних заходів, спрямованих на попередження алкоголізму і злочинності [178]. З іншого боку, І.О. Сікорський вважав, що велике значення має вольовий фактор обдарованості. Його прояв можливий саме за несприятливих спадкових і соціальних умов розвитку [221; 224; 238]. Біографічний метод дозволяв дослідити життєві колізії суб'єкта, єдність та боротьбу спадкових і соціальних чинників його розвитку, «соціальну фізіогномію» суб'єкта.

Обов'язковим проявом обдарованості є об'єктивні результати діяльності. В якості *аналізу продуктів діяльності* І.О. Сікорський використовував картини, вірші, прозові твори, в яких інтерпретував індивідуально-психологічні відмінності їх видатних авторів. Показовим є аналіз вірша М.Ю. Лермонтова «Ветка Палестины», в якому І.О. Сікорський проаналізував зміст та об'єм асоціацій поета, які дозволяють йому творити на високохудожньому рівні [245]. Також здійснив всебічний психологічний аналіз осіб, що деградують від алкогольної залежності, що відображені на світлинах і картинах [249; 267]; інтерпретував фізіогномічні особливості зовнішньої та внутрішньої уваги на картинах, наприклад, на картині Леонардо да Вінчі «Таємна вечеря» [232].

Фундаментальною є праця «Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов» (1912), в якій І.О. Сікорський у традиціях, започаткованих В. Вундтом з відкриттям лейпцігської лабораторії, за допомогою пневмографа вимірював

особливості дихання суб'єктів різного ступеня обдарованості. Він обґрунтовував положення про те, що обдарованим властива гармонійність і довершеність фізіологічного та психологічного функціонування.

2.4. Формування обдарованості на нижчому психічному рівні особистості у працях І.О. Сікорського

2.4.1. Відмінності у розвитку обдарованості за критерієм групової приналежності

Вирішуючи проблему психологічних відмінностей, І.О. Сікорський вивчав індивідуальність в її протилежних проявах: як особистісну дегенерацію і як прояв обдарованості. «Риси з психології видатних людей можуть слугувати невичерпним джерелом для вивчення індивідуальної психології, й водночас вони надзвичайно повчальні для психіатра, як матеріал, на основі якого він може навчитися відрізняти величне й оригінальне від хворобливого і дегенеративного...» [225, с. 131]. Він досліджував обдарованість як певну грань індивідуальності, що найкраще пояснює її психологічний зміст і форму.

І.О. Сікорський схильний розглядати обдарованість як комплексне утворення, що має не лише відмінні форми прояву, а й системні ознаки, що мають як виражений індивідуальний характер, так і певні групові особливості. Груповий фактор обдарованості пов'язувався з дією генетичних чинників (фізіологічна і психологічна спадковість). Примітно, що І.О. Сікорський не спирався на дослідження Ф. Гальтона і Т. Рібо щодо спадкового характеру обдарованості, а за основу взяв дослідження французьких антропологів, які доводили, що впродовж століть окремі родини «давали лише сіреньких нащадків без будь-яких слідів «іскри Божої», тобто талановитості чи обдарованості. Та інші сімейні групи давали, час від часу, обдарованих і талановитих представників, після чого творча сила роду знижувалась до нового підйому» [224, с. 5]. І.О. Сікорський поділяв поширену на той час думку, що

обдарованості властиві генетичні ознаки, які регулюються шляхом накопичення і витрачання енергії. Ця думка згодом обґрунтовувалась Е. Кречмером [88].

Визнаючи спадковість фізіологічних ознак, І.О. Сікорський, втім, обережно ставився до спадковості психічних елементів [226; 230]. Хоча разом із тим, за оцінкою Д.С. Тимофєєва, основним способом розвитку нервової системи І.О. Сікорський вважав *трансформацію під впливом соціального досвіду нижчих психічних властивостей у вищі етичні якості*. Умова, яка забезпечує цей процес, – так звана моральна спадковість, що проявляється у готовності нервової системи сприймати певні враження та їх переробляти [286]. Т. Рібо під цим розумів «національний характер» [194], Е. Кречмер – расові особливості [88], а С. Смайльс зазначав, що «народний характер» у певній частині є вродженим, проте вимагає свого прояву; коли прояв народного характеру не здійснюється, народ гине, зникають його особливості, здібності [273].

Виходячи з гіпотези тотожності, І.О. Сікорський демонстрував специфічний вплив фізіологічного на розвиток психіки людини, особливо на формування її моральної свідомості. У цьому він близький до Н. Оппенгейма, який вказував на важливість дотримання умов гігієни праці і повноцінного харчування [180]. Пізніше близьким до цього буде Л.М. Архангельський: «Наголошуючи на незалежності морального розвитку людства від генетичної програми, не варто разом із тим заперечувати важливості природного походження людини для морального розвитку людської індивідуальності» [9, с. 33]. Л.М. Архангельський по суті озвучує позицію І.О. Сікорського: «Біологічний і моральний розвиток людини, безумовно, пов'язані як у філогенезі, так і в онтогенезі, хоча неприпустимо виводити моральне з біологічного» [9, с. 34].

Інколи буквально дотримуючись радикальних позицій еволюціонізму, представленого у працях Ф. Гальтона, І.О. Сікорський оцінював людство як неоднорідне за психічним складом. Насамперед вбачав нерівність у фізичній будові і духовному складі рас [230]. Саме антропологічні особливості

накладають обмеження на розвиток окремих здібностей, обдарованості. І.О. Сікорський вважав, що антропологічна специфіка людини задає загальний напрям інтересів, схильностей людей певної раси і нації.

У вирішенні цієї проблеми в І.О. Сікорського були видатні попередники. А. Біне, Ф. Гальтон, Ш. Летурно, Ц. Ломброзо, Т. Рібо, Т. Сімоні збігалися у тому, що обдарованість є результатом успадкованих здібностей. Якщо Ф. Гальтон наголошував на вродженому характері здібностей (обдарованості) на основі приналежності суб'єкта до батьків певної професії [39], то Ц. Ломброзо писав про расово-національну специфіку обдарованості: «...майже всі геніальні люди єврейського походження виявляють схильність до створення нових систем, до зміни соціального устрою суспільства; у політичних науках вони були революціонерами, у теології – засновниками нових віровчень...» [120, с. 49]. При цьому останній заважив, що у розвитку геніальності (як і божевілля) найбільшого значення набуває спадковий вплив, що полягає у расовій приналежності індивіда, тоді як від виховання це майже не залежить. Такої ж думки дотримувались інші дослідники, зауважуючи, що «...євреї мало здібні до всього, що стосується наукової культури» [194, с. 122] і виявляють слабкість наукового духу і близькість до релігійності [114]. На відміну від Ц. Ломброзо, Г. Маудслі і Моро де Тура, Т. Рібо, І.О. Сікорський ***заперечував феноменологічну близькість геніальності і божевілля.***

Негроїдна раса, на думку І.О. Сікорського, належить до найменш обдарованих, оскільки є найдавнішою і найближче стоїть до класу приматів. Він пояснював це тим, що, відповідно до антропологічних досліджень, об'єм черепа і вага мозку у них порівняно менша. Найслабше розвинутий розум та увага. Відмічав фізіогномічну специфіку: міміка начебто має сліди неповного фізіогномічного диференціювання.

Монголоїдна раса вирізняється недостатнім інтелектуальним розвитком, оскільки, на думку І.О. Сікорського, про це свідчить переважання лобних м'язів над орбітальними. Попри розвинуту зовнішню увагу, не виробилась звичка до

напруженої розумової праці. Воля у них поєднується не з розумом, а з пристрастями. Тому вони легко стають фанатиками.

Найкраще поєднання здібностей зустрічається у представників європеїдної раси. І.О. Сікорський писав про симетричний розвиток розуму, почуттів і волі. Відповідно лише представники європеїдної раси схильні до всебічного розвитку, а тому й створили науки і мистецтво [230].

У цьому психологічному аналізі рас його результати близькі до результатів дослідження І. Гобчанського, Ш. Летурно, Т. Рібо.

І.О. Сікорський наважився вирішити складну проблему пояснення причин геніальності О.С. Пушкіна. Якщо у статті 1898 року він констатував, що негроїдна раса пояснює запальність характеру поета, його імпульсивність, гнівливість і неконтрольований еротичний потяг [222], то у брошурі обґрунтовував думку, що геніальність має багато антропологічних факторів: «...у створенні її беруть участь багато іноді надзвичайно віддалених біологічних чинників» [224, с. 6]. Він висунув несподіване припущення: «Тонкі перемички між основними стовбурами людства (біла, жовта і чорна раса) не позбавлені здатності слугувати біологічним підґрунтям для найвеличніших створінь природи. Може бути, вони навіть сприяють тій універсальності духа, яка є відмінною рисою геніальних людей» [224, с. 6]. І.О. Сікорський навіть засумнівався, чи не було у поета домішки монголоїдної раси, бо це краще пояснювало би його геніальність. Як і Н. Оппенгейм, він був схильний говорити, що «чистих» рас не існує, що всі раси змішані [180; 271].

Аби не залишати О.С. Пушкіна винятком із правила, І.О. Сікорський зазначив, що М.Ю. Лермонтову притаманні риси шотландського характеру, у Л.М. Толстого існує родинний зв'язок із татарським князем Мамаєм.

Водночас у концептуальних положеннях І.О. Сікорського у розвитку особистості ключовою була генетично-еволюційна перевага певної раси. Детально проаналізувавши родовід Пушкіних, він показав, що біла раса «перемогла» чорну, попри те, що сам поет мав виражені антропологічні негритянські ознаки. Ці ознаки на психологічному рівні визначали

імпульсивність, легковажність, залицяння, перешкоджали розвитку його обдарованості. Разом із тим, окремі «негритянські» якості сприяли розвитку його гострої спостережливості, виражалися у «психорефлекторній гостроті органічних реакцій, що робили поета невтомним ходоком, плавцем, завзятим кавалеристом, гімнастом та фехтувальником» [224, с. 13]. У цих теоретичних положеннях І.О. Сікорський стояв близько до Т.Рібо який вважав, що обдарованість проявляється навіть на фізіологічному рівні. Зокрема, це позначається на довершеній координації рухів [193].

Отже, І.О. Сікорський висував припущення про те, що у розвитку обдарованості расова чистота не є обов'язковою умовою. Можливо, змішування рас навіть сприяє розвитку обдарованості. При цьому не відкидав генетичного характеру геніальності. Зокрема, зазначав, що геніальності О.С. Пушкіна передувала двохсотрічна обдарованість роду Пушкіних. Саме в питаннях геніальності, на думку І.О. Сікорського, на перший план виходять антропологічні чинники, а не психологічні, хоча вони не носять фатального характеру. Змішування рас забезпечує наявність окремих, часто суперечливих, задатків, нахилів, сили інстинктів, що складає широку психологічну платформу для розвитку здібностей та обдарованості.

Проте диференціація у розвитку обдарованості за національним критерієм лише поглиблює прірву між расами і визначає психологічну нерівність всередині рас. Основна увага І.О. Сікорського була звернута на антропологічну рельєфність всередині європеїдної раси. Не в останню чергу це пов'язано з тим, що Російська імперія на той час проводила складну зовнішню і внутрішню політику, час від часу перебувала у стані війни. Розглядаючи війну як атавістичне повернення до людського здичавіння, він сподівався, що саме вершинні людські якості дозволять досягти миру.

У статті «Характеристика трех основных человеческих рас – черной, желтой белой, в связи с вопросами Русско-Японской войны» (1904) він обґрунтував психологічні переваги росіян у порівнянні з японцями, з якими розпочалася війна 1905 року. Це протистояння він назвав «расовою боротьбою»

і «крупною біологічною подією». Безперечно талановитість японців пояснював тим, що вони мають якості трьох рас і саме біла раса її забезпечує [224].

Після початку Першої світової війни І.О. Сікорський запропонував характеристику народам, які брали в ній участь [265]. Він констатував, що у німців, попри їх обдарованість і гарну адаптацію до життя, домінують інстинкти расових територіальних збережень і накопичень, а тому вони постійно паразитували на слов'янах. Але саме специфічна обдарованість народів Франції, Англії та Росії забезпечать успішність колективної роботи і подальшу перемогу.

І.О. Сікорський високо оцінював рівень обдарованості слов'ян. На прикладі А. Міцкевича він зауважив, що «його устами у багатьох творах говорив не польський народ, але людство» [221, с. 329]. Його прихильність до польського народу виявилась у посмертному слові про свого вчителя – професора І.М. Балинський. На його думку, той є тонкою художньою натурою, яка «зіткана з найвеличніших, найбільш ніжних якостей польського племені» [238, с. V]. І.О. Сікорський ніби намагався реабілітувати польську націю в очах росіян, хоча й зазначив, що І.М. Балинському вдалося перерости в собі поляка, асимілюватися і по суті стати росіянином. У цьому положенні висновки І.О. Сікорського різняться з висновками Т. Рібо, який вважав, що національні ознаки характеру є незмінними [194].

На думку І.О. Сікорського, приналежність до російської нації є ознакою, що сприяла розвитку обдарованості. Зокрема, такі тези висловлювалися ним при аналізі постатей О.С. Пушкіна та С.П. Боткіна. В особистості С.П. Боткіна йому імпонувало, що той не був космополітом, вірив у російську науку і підтримував думку щодо самостійності російської медицини [263].

2.4.2. Нейропсихологічні та фізіологічні чинники розвитку обдарованості

Вивчаючи проблему обдарованості, І.О. Сікорський намагався виявити фізіологічне підґрунтя для встановлення психологічних відмінностей. В його концепції закономірності відношень психічних процесів визначаються архітектонікою головного мозку і центральної нервовою системою (пізніше до таких висновків прийшов А.Н. Бернштейн) [18]. Здійснюючи психологічний аналіз особистості Р. Вірхова, він зауважив на особливості будови його черепа, зокрема, на тому, що метолічний шов не заростав, що повинно відбутися в юнацькому віці. При цьому зазначив, що справжній його *антропологічний дар* полягав в особистісних якостях, у винятковій моральності [246].

І.О. Сікорський не повністю погоджувався з вченням френологів Ф.Й. Галля та К. Шпурцейма, які намагалися встановити залежність між анатомічним розвитком мозку та якістю психічних властивостей індивіда. На той час стають відомими дослідження П. Флуранса, який експериментально доводив, що основні психічні процеси продукуються не окремими ділянками мозку, а мозком як цілісним органом. Окремий напрямок становили дослідження, в яких пов'язували обдарованість з певними аномаліями мозку. Ц. Ломброзо пов'язував обдарованість із водянкою шлуночків мозку у Ж.-Ж. Руссо, гіпертрофією мозку у Ж.Л. Кювє, менінгітом у Т. Гроссі та Р. Шумана [120].

І.О. Сікорський перебував під впливом теоретичних положень Й. Прохазки, Ч. Белла, Й. Мюллера, які обґрунтовували думку про спеціалізовані ділянки мозку, що відповідають за функціональну діяльність рецепторів. Ідея *досконалого функціонування окремих рецепторів та їх провідних шляхів* буде покладена І.О. Сікорським в основу фізіологічного підґрунтя феномену обдарованості [230; 232].

І.О. Сікорський позитивно відгукувався про результати дослідження П. Брока і П. Флексіга. Останній проводив дослідження взаємозв'язків окремих відділів центральної нервової системи. «Вчення Флексіга про три асоціативних

центри повинно бути з повним правом віднесене до числа найвеличніших відкриттів...» [234, с. 1]. Під цими центрами П. Флексіг розумів центри пам'яті і переробки інформації, які ще називалися вищими духовними центрами, асоціативними центрами і центрами духовної діяльності [230].

На цій теоретико-методологічній базі І.О. Сікорський здійснював вивчення *нейропсихологічних відмінностей* обдарованих людей. Та оскільки на початку ХХ століття ще було недоступним вивчення мікроструктури нервової клітини, біохімії мозку на молекулярному рівні [315], вивчення мозку відбувалося за макропоказниками. І.О. Сікорський зазначав, що у видатних людей порівняно більшою є *вага мозку*. Такий аналіз був тоді загальноприйнятий [24]. Це демонструвалося на прикладах Ф. Шиллера, І.С. Тургенєва, Дж. Байрона, О. Кромвеля [230]. У статті «Душа и мозг великих людей – Гамбетты, Тургенева и Гельмгольца» (1900) І.О. Сікорський зробив порівняльний аналіз будови їх головного мозку, який мав на меті показати перевагу мозку І.С. Тургенєва у порівнянні з мозком Л. Гамбетти та Г. Гельмгольца. Разом із тим, І.О. Сікорський підбирав суперечливі приклади і в такий спосіб віднаходив окремі нейропсихологічні чинники обдарованості. Зокрема, констатував, що мозок І.С. Тургенєва значно важчий (2012 грамів), ніж середній (1360 грамів), що, на думку І.О. Сікорського, має велике значення, оскільки кожна частинка мозку є джерелом нервової сили. Велика кількість звивин забезпечує збереження великої кількості вражень, а також бере участь у диференціюванні вражень у вторинних і третинних звивинах. З цього І.О. Сікорський зробив висновок: «маса звивин у мозку Тургенєва є анатомічною умовою поетичної творчості, що вимагає нових, оригінальних, тонких прийомів для розпізнавання вражень. Таким чином, сама будова мозку пояснює нам силу художнього чуття – тонкого, всепроникного, недоступного звичайній людині, що володіє лише незначною кількістю вторинних і третинних звивинок мозку» [234, с. 7].

Мозок французького політичного діяча Л. Гамбетти є значно легшим (1246 грамів), що підтверджує факт, що вага мозку не має кореляції з рівнем

розвитку здібностей. Цю суперечність І.О. Сікорський пояснив так: «...але його [мозку] будова відрізнялася незвичайною правильністю і належним розвитком всіх його частин...» [234, с. 4]. Надзвичайний розвиток ораторських здібностей Л. Гамбетти обґрунтовувався розвитком асоціативних центрів мовлення, що, на думку І.О. Сікорського, підтверджувало тезу про те, що має значення величина окремих частин мозку. Іншими словами, поділяючи деякі помилкові погляди френологів, він зауважував на макроструктурній специфіці мозку у випадку обдарованості.

І.О. Сікорський зробив інше, більш вагоме відкриття: «На мозку Гамбетти вдалося встановити одне з важливих наукових положень, а саме значення вправлення у справі вдосконалення душевних дарувань і талантів» [234, с. 4]. Саме центри мовлення були високо розвинуті, а мозок в цілому залишався «звичайним». Фактично І.О. Сікорський на нейропсихологічному матеріалі дійшов висновку, що *здібності розвиваються*, а саме цей розвиток можливий в результаті тренування.

І.О. Сікорський припустив, що «висока досконалість, з якою побудовано центр мовлення у мозку Гамбетти, у Тургенєва поширюється на весь мозок. Надзвичайний розвиток центру мовлення у Гамбетти є лише частиною того великого плану, за яким побудовано весь мозок Тургенєва. Гамбетта володів знаряддям влучного гострого слова, здатного вражати і захоплювати; у Тургенєва слово стало великим знаряддям художнього аналізу і відтворення вражень... В одного потенційна енергія легко і швидко переходила у кінетичну, у другого все, що потрапляло в душу, піддавалося багатогранній обробці і складному процесу диференціювання, і таким чином в тихій, безшумній душі Тургенєва назрівало безмежне поетичне чуття і художній талант, що звеличував його у ступінь світового генія» [234, с. 8].

Мозок Г. Гельмгольца (1440 грамів), на думку І.О. Сікорського, вирізняло те, що він не мав помітних вікових змін (до 73 років). Ті ж вікові особливості відмічав у В. Гладстона [225].

Досліджуючи мозок Г. Гельмгольца, І.О. Сікорський зауважив: «...незвичайний розвиток помічається у тих частинах мозку, де знаходиться великий асоціативний центр Флексіга» [234, с. 10]. Надзвичайний розвиток асоціативних центрів дозволяв гарно зберігати і переробляти враження, хоча при цьому центри розвитку почуттів залишалися у нормі. «Гельмгольц, володіючи на рівні з іншими людьми нижчим апаратом пізнання й уваги, переважав інших своїми вищими мислительними центрами» [234, с. 10].

І.О. Сікорський дійшов висновку: «Очевидно, що не лише маса мозку, але найбільше гармонійна будова його з переважним розвитком у ньому всіх відділів асоціативного апарату, вирішує питання про геніальність і талановитість» [234, с. 10]. При цьому зауважив, що ці суб'єкти стали обдарованими не лише в результаті природних дарувань, а завдяки безперервній, напруженій праці (на прикладі Г. Гельмгольца і В. Гладстона). Ця завзятість була продиктована боязню втрати гостроти своїх обдарувань, сумнівами, пошуком джерел натхнення. По суті І.О. Сікорський *обґрунтовував ідею розвитку здібностей, значення вправлень, цілеспрямованого самовдосконалення навіть за не досить сприятливої спадковості індивіда.*

Важливим чинником відмінностей за нейропсихологічними показниками, а відтак і психофізіологічним фактором формування обдарованості є *розвиток окремих ділянок мозку*, що впливають на розумові здібності суб'єкта. І.О. Сікорський виділяв такі типи перцепції та засвоєння соціального досвіду як зоровий, слуховий, тактильний, руховий та багатосторонній. Д.С. Тимофеев вважає, що така класифікація має велике дидактичне значення, адже дозволяє розвивати процес мислення, задіюючи якомога більшу кількість способів сприймання і переробки досвіду [286].

Високу експериментальну цінність становлять дослідження обдарованості І.О. Сікорського, спрямовані на вимірюванні окремих фізіологічних показників. У праці «Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов» (1912) він висунув ряд важливих положень. По-перше, у порівнянні з

пересічними особами обдаровані (вчені, артисти, художники, морально величні особи) мають чіткий і визначений пульс. Це пов'язано з тим, що надто для розумової роботи необхідний ідеальний кровообіг (врівноважена іннервація, що сприяє напруженій увазі, і рухливість судинної іннервації, що властива стенічним почуттям). По-друге, всі криві дихання на пневмограмі є рівної величини. Дихання є чутливим щодо емоційних коливань, втім, досить легко стабілізується. «...дихання у талановитих людей, перебуваючи у строгому підпорядкуванню дихальному центру (що забезпечує правильність газообміну), вельми чутливе до емоцій...» [232, с. 13-14]. Стійкістю пульсу і дихання І.О. Сікорським пояснювалась мімічна стриманість талановитих людей, а відтак здатність встановлювати стійку внутрішню увагу, необхідну для зосередженості. Ці фізіологічні показники в обдарованих настільки стійкі, що навіть у випадку психозу ритм дихання не одразу стає патологічним, а чергується з нормальним.

У зв'язку з цим важливого значення набуває *вчення про зовнішню і внутрішню увагу*. І.О. Сікорський показав їх антагоністичність: зовнішня увага є процесом сприймання зовнішніх вражень, а внутрішня – думки. Проте роздуми, самозаглиблення зосередженість мають чітке зовнішнє вираження. «Чим глибша дума, тим погляд глибше занурений...» [232, с. 24]. Сила внутрішньої уваги складає помітну рису видатних людей. Але «...увага є не стільки природним даром, скільки даром культурним, тобто результатом особистих вправ» [232, с. 27]. І.О. Сікорський показав, що окремі властивості уваги розвиваються в процесі еволюції. Вищому психізму притаманне самовладання і довільна увага.

Внутрішня увага полягає у затримці зовнішньої уваги, в її відхиленні. Обдарованим властиво зосереджуватись на внутрішній роботі, не відволікатися, бути наполегливими у реалізації замисленого. І.О. Сікорський вказав на те, що цю якість можна розвивати, виховувати. На загал І.О. Сікорський зазначав, що обдаровані і талановиті є стенічними, диспозиційними щодо своїх індивідуальних рис: особистісних якостей та фізіологічних особливостей.

2.4.3. Психофізіологічні і темпераментальні чинники розвитку обдарованості

Одне з ключових концептуальних положень І.О. Сікорського полягає у тому, що психічна діяльність перебуває у тісному зв'язку зі станом її фізіологічного субстрату, під яким розумів нервову систему [286]. Перебуваючи на еволюційних позиціях, він пов'язував обдарованість із тривалістю існування певного роду, що, на його думку, є надійним показником здоров'я нервової системи. І.О. Сікорський демонстрував це на прикладі О.С. Пушкіна: «...рід Пушкіних із віддалених часів... вирізнявся особистими і суспільними чеснотами своїх членів, і це стало біологічною традицією, що була записана у крові та нервах» [224, с. 15]. Наголошував на тому, що ця «традиція» зумовлена тим, що фізичні і моральні чинники, які могли негативним чином вплинути на життєдіяльність когось із родини Пушкіних, не могли зруйнувати «тверезу програму життя». «Ця програма, якої суворо дотримувались, передавалась з покоління в покоління впродовж семи століть, стала, зрештою, успадкованою сімейно-традиційною практикою і тим отримала свою біологічну міцність – ту міцність і стійкість, яка є прародительським даром. Таким даром наділені росіяни та англійці, і це надає їм стійкість аж до неприборканості» [224, с. 16-17].

Оскільки він виходив із гіпотези тотожності Г. Гефдінга, тому такий зв'язок вважав безпосереднім. Звідси припущення, що психічне здатне коригувати фізіологічне, а фізіологічне – психічне. І.О. Сікорський виступав за одночасне удосконалення як фізіологічної природи людини (намагався протидіяти алкоголізму і тютюнопалінню), так і психічної (психогігієна праці) [217; 223; 233; 236]. І те, й інше перебувають під потужним впливом соціальних чинників. Саме процес цілеспрямованого впливу на вдосконалення фізичної і психічної природи (з боку суспільства, нації, народу, держави) і вольових зусиль суб'єкта (інтрапсихічний чинник) лежать в основі розвитку (розгортання, кристалізації) обдарованості. На зв'язок фізіологічних елементів із вищими психічними компонентами вказували А. Бен та А.І. Веденський, які

обґрунтовували рефлекторну природу волі за посередництва м'язів [25; 28], а також Т. Рібо, який стверджував, що перехід від нижчих проявів волі (прагнень) до вищих відбувається непомітно [193].

І.О. Сікорський, як і більшість учених кінця XIX століття (А. Бен, П. Малапер, Фр. Полан, Т. Рібо, А. Фульє), вважав, що темперамент, хоч і є вродженою підструктурою особистості, однак в онтогенезі здатен змінюватись, що забезпечує формування характеру. Момент переходу темпераментальних рис у характерологічні він вважав одним із ключових у формуванні обдарованості. «Оцінити значення психічних новинок і відстояти їх, поки вони ще слабкі і неміцні, – це ознака талановитості роду і передрікає можливість появи геніальної людини в надрах такого людського покоління» [224, с. 17].

У відповіді на питання щодо ступеня варіабельності вродженого у взаємодії з набутиим полягає сутність його поглядів на проблеми розвитку обдарованості. І.О. Сікорський припускав, що обдарованість вирізняє *здатність до міцного «утримання» вроджених позитивних якостей, несприйнятливість негативних впливів і набуття необхідних позитивних якостей та їх подальшого закріплення в наступних поколіннях*. Це виразно продемонстровано на прикладі О.С. Пушкіна. «В ідеальній, художній душі великого поета у дуже пом'якшених формах мешкав, подібно до паразиту, цей самий кольоровий інстинкт, який навіть у найкращу зрілу пору життя не полишав його, затьмарюючи його душу Отеловськими ревнощами, що, ймовірно, зіграло свою злодійську роль і в подіях, що викликали рокову дуель...» [224, с. 12]. І.О. Сікорський відмічав той негативний вплив, який здійснював його темперамент («африканське начало»), проте це сприяло гостроті його психофізіологічних реакцій. «На цю типову африканську дичку був насаджений здоровий живець тонкої білої культурної душі старовинного дворянського роду Пушкіних» [224, с. 13]. У боротьбі біопсихічного і соціокультурного визріла творча геніальна натура.

І.О. Сікорський вважав, що первинним в обдарованості О.С. Пушкіна був типовий негроїдний темперамент. Однак кристалізація обдарованості змогла

відбутися внаслідок набуття корисних соціокультурних чинників. У цьому питанні І.О. Сікорський певною мірою протистояв І.Ф. Гербарту та Дж.Т. Ледду, які відмічали відмінності між расами, статями і віковими категоріями на темпераментальному рівні [43; 125]. І.О. Сікорський не вважав ці відмінності виразними і стійкими. На його думку, темперамент є достатньо динамічною підструктурою, яка фатально не визначає долю особистості. Суб'єкт може «брати» з темпераменту найкраще для розвитку здібностей у певних соціальних умовах. По суті він упритул підійшов до проблеми *розвитку задатків*, їх принципової *незведеності до здібностей та обдарованості*. Якщо І.Ф. Гербарт обстоював думку, що обдарованих осіб неодмінно вирізняє значно вищий рівень розвитку задатків [43], то І.О. Сікорський, хоч і визнавав потужний вплив задатків, однак не вважав їх фатальною передумовою розвитку таланту [219; 230]. Повна наявність задатків, яку І.О. Сікорський розумів як «загальнолюдський психізм», забезпечує найкращий розвиток обдарованості. «Велика натура поета не вкладається в рамки однієї національності... Його найближче національне начало вплетене у сіть загальнолюдського психізму. По руслу його душі та її шляхів російський народний геній звеличується до загальнолюдських ідеалів й, у свою чергу, через його душу людство залучається до російської душі, як до одного з багаточисленних коренів. Великі люди, подібні Пушкіну, створюють міжнародний або загальнолюдський психізм, рівноцінний для всіх учасників. Але для цього необхідно володіти тією універсальністю духу, яка робить людину близькою до всього великого і до всього істинно людського» [224, с. 17].

За уявленнями І.О. Сікорського, на психофізіологічному рівні суб'єкт повинен володіти певними передумовами для розвитку обдарованості. Психофізіологічна специфіка індивіда повністю не визначає характер обдарувань, проте без неї стає неможливою. На психофізіологічному рівні, який є динамічним психічним утворенням, можуть відбуватися численні варіації, що забезпечують широку психологічну платформу для самореалізації особистості.

2.5. Формування обдарованості на вищому психічному рівні особистості у працях І.О. Сікорського

2.5.1. Функціональне співвідношення структурних елементів обдарованих особистостей

Вирішуючи проблему вершинного розвитку особистості, І.О. Сікорський диференціював людей на геніальних, талановитих й обдарованих («люди з Божою іскрою»). *Геніальні* мають всебічно і надзвичайно розвинуті здібності, що поєднуються зі схильністю до узагальнень і творчою діяльністю. Найбільш помітну роль відіграють розміри та сила розумових здібностей, а також сила волі, що забезпечує реалізацію замисленого. *Талант* є властивістю геніальності у певній області духовної і фізичної діяльності.

На близьких теоретичних позиціях перебували В. Штерн та І. Гобчанський. А. Бен вирізняв талант як уміння добре робити те, що вже робили інші [24]. Іншими словами, талановиті вирізняються не творчими здібностями, а здібностями до відтворення. І.О. Сікорський теж дотримувався думки, що «менша творча самобутність і відсутність всебічності відрізняє талановитість від геніальності» [230, с. 18]. Тобто критерієм обдарованості є феномен творчості у діяльності, що згодом стане загальноприйнятим науковим положенням.

Обдарованість вирізняє порівняно слабший розвиток здібностей. Вона виступає тим рівнем особистісного розвитку, який досяжний для переважної більшості людей, які не мають серйозних вроджених психічних дисфункцій і фізичної патології [230].

Ключовим механізмом розвитку обдарованості є високий розвиток окремих пізнавальних процесів й особистісних якостей, що проявляються у виконанні діяльності. Найбільш важливого значення набувають окремі структурні елементи особистості, які перебувають у нерозривному зв'язку «нервового субстрату» і складних психічних явищ. Наприклад, для роботи вченого – розум, для політичного діяча – воля, для митця – почуття. Хоча І.О. Сікорський вказував на їхню єдність та гармонійність, проте саме

домінування окремих із них визначає зміст обдарованості. Для імператора Олександра I, зокрема, фатальним став недорозвиток вольових здібностей [227]. Ще одним прикладом такого психологічного аналізу може бути аналіз А. Беном особистості О. Кромвеля: його геній забезпечувався не стільки особливостями розуму, а моральністю [24].

Вирішення проблеми обдарованості лежить у площині встановлення основних чинників і механізмів її формування. Наприкінці XIX – початку XX століття вирішення теоретичних проблем у психології було пов'язано з вирішенням психофізичної проблеми та проблемою домінуючого впливу окремих елементів свідомості (розум, почуття, воля, пам'ять). Щодо першої проблеми І.О. Сікорському був притаманний *емпіричний еклектизм*. Здебільшого він перебував на позиціях гіпотези тотожності психічного і фізичного. Щодо другої проблеми І.О. Сікорський належав до *волютаристів*: головним, хоч не єдиним, критерієм індивідуальної диференціації людей виступає вольовий компонент свідомості [25; 193; 273]. Обдарованість й особливо геніальність тлумачилась ним як високий рівень розвитку вольових якостей особистості: це забезпечує високий рівень продуктивності трудової діяльності та її завершений цикл [230].

І.О. Сікорський виходив із положення, що всі елементи свідомості перебувають у нерозривній єдності, а відтак *воля може бути представлена лише у синтезі з визначеним комплексом почуттів і директив*. Директиви забезпечують найоптимальніший шлях досягнення результатів діяльності, а почуття, надто моральні, – відповідність суспільній моралі та цінностям.

І.О. Сікорський перебував під впливом філософів-волютаристів, які обґрунтували концепції невидимої світової сили та надлюдини, що визначають світовий порядок і долю окремих людей. Однак, на відміну від Ф. Ніцше, який, аналізуючи обдарованість Р. Вагнера, писав: «У глибині його душі кипить пристрасна воля, що жадає влади...» [177, с. 135], І.О. Сікорський робив акцент на тому, що воля повинна спрямовуватись на самовладання, на концентрацію сил задля досягнення мети, а не на задоволення вузькоegoїстичних намірів.

Відмінність І.О. Сікорського від Ф. Ніцше полягала й у тому, що, за влучним висловом Г. Ріккєрта, Ф. Ніцше залишався романтиком і любив великого одного (генія) [198]; натомість І.О. Сікорський виводив геніальність із національних особливостей суб'єкта. У Ф. Ніцше геній протистоїть людству, є його антиподом, а в І.О. Сікорського геній виходить із народу і служить йому. Таке положення зближувало його з поглядами С. Смайльса на природу народного характеру [273]. Це відмічаємо при аналізі постаті А. Міцкевича, про якого І.О. Сікорський написав: «Подібно до всіх видатних людей, Міцкевич із надзвичайною силою і яскравістю відобразив в собі народні риси» [221, с. 329]. У подібному взаємозв'язку він розглядав діяльність С.П. Боткіна та Р. Вірхова [246; 263]. В оцінці індивідуальної та суспільної спрямованості людини І.О. Сікорський стояв близько до філософа Б. Бауха, який вважав, що «...особистість найкраще захищає свої власні інтереси, працюючи в інтересах свого суспільства» [11, с. 120].

Можемо констатувати, що, перебуваючи на позиціях емпіричного еkleктизму і волюнтаризму, І.О. Сікорський вбачав розвиток обдарованості в особливостях вольових здібностей особистості, здатності виходити насамперед із суспільних інтересів, високого розвитку моральності.

2.5.2. Відмінності у розвитку пізнавальних процесів як передумова розвитку обдарованості

Ключова науково-психологічна помилка І.О. Сікорського, за яку його критикували, полягала у дотриманні расистських, націоналістичних поглядів. Він нібито ототожнював інтелектуальні, художні, мистецькі досягнення народу з досконалістю його психічного розвитку. Натомість така позиція на той час була поширеною (Ф. Гальтон, Т. Рібо, С. Смайльс). Вона сформувалася внаслідок помітних культурних відмінностей між етнічними та національними групами наприкінці XIX – початок XX століття. Проте висновок

І.О. Сікорського та інших учених було непрямо підтверджено з інших методологічних положень. С.Л. Рубінштейн, зокрема, писав: «Розвиток людини, на відміну від накопичення «досвіду», оволодіння знаннями, вміннями, навичками, – це і є розвиток її здібностей, а розвиток здібностей людини – це те, що являє собою розвиток як такий, на відміну від накопичення знань та вмінь» [204, с. 59]. Таке положення раніше висував В. Штерн [310]. Обдарованість безпосередньо визначалася такими чинниками як рівень освіченості, культурного розвитку.

Проте І.О. Сікорський вбачав у цьому не лише результат дії соціальних чинників, а насамперед генетичну схильність до певного способу життя, розвитку обдарувань до певних видів діяльності [271]. Це можна пояснити тим, що характер обдарувань і стиль життя нації чи навіть раси були настільки усталеними, що більшості вчених початку ХХ століття під впливом досягнень еволюційної методології здавалося, що вони продиктовані не психосоціальними, а більш тривкими психобіологічними чинниками (національними схильностями).

У концепції І.О. Сікорського всі чинники розвитку індивідуальності водночас є чинниками розвитку обдарованості і дегенерації (у цьому питанні він поділяв методологічну позицію В. Штерна). Обдарованість він розглядав як інтегральну характеристику індивідуальності, ***систему біологічних і соціальних елементів і впливів, що сприяють розвитку її здібностей***. У цьому питанні І.О. Сікорський протистояв тим ученим, які намагалися підходити до феномену обдарованості, талановитості чи геніальності як до уніфакторного явища, наприклад, тому ж В. Штерну.

Для І.О. Сікорського обдарованість – ***поліфакторний психологічний феномен, який виражається у гармонійному розвитку всіх психічних функцій***. У цьому положенні він близький до положень Т. Цигена і Гопера [310]. При цьому пізнавальні процеси, хоча й вирізняються ступенем свого розвитку, проте не повинні надто випереджати розвиток почуттів і волі. Як і В. Штерн, він вважав, що розвиток обдарованості залежить від чіткої

послідовності розгортання певних процесів діяльності. Проте, якщо В. Штерн вважав, що зростання обдарованості не пов'язано з рівномірним підвищенням усіх психічних функцій, то І.О. Сікорський відстоював ідею гармонійного розвитку всіх структурних елементів при подальшому домінуванні одного з них [230; 234; 245].

Щодо розвитку пізнавальних процесів І.О. Сікорський поділяв думку А. Біне і виділяв чотири типи дітей із домінуючим типом розвитку здібностей.

1. *Описовий тип*. У дітей цього типу розвинута здібність зупинятися на об'єктивних сторонах предметів, не заглиблюючись у сутність їхнього значення.

2. *Спостережливий тип*. У цих дітей найбільше розвинута здібність встановлювати смисл предметів і явищ зовнішнього світу.

3. *Емоційний тип*. Цьому типу дітей властива суб'єктивність в оцінці зовнішнього світу, ліризм душі, переживання емоційного збудження.

4. *Формальний тип*. Цьому типу притаманне захоплення словесними асоціаціями щодо отримуваної ззовні інформації [216; 286].

А. Бен вважав характерною особливістю геніальних людей у розумовому аспекті знаходити спільне і встановлювати тотожність між окремими речами, процесами, феноменами [24].

Натомість В. Штерн відстоював думку, що дівчата мають менше здібностей, оскільки у них менш вираженою є спонтанна інтелектуальність. Відповідно їхня інтелектуальність загалом нижча, ніж у хлопців [310]. І.О. Сікорський, навпаки, відстоював думку, що інтелектуальність хоч і є однією з ключових у розвитку обдарованості, але необхідно, щоби вона не випереджала розвиток інших структурних елементів свідомості (волі і почуттів), оскільки сприятиме однобічному психічному розвитку особистості, а це неодмінно завадить реалізації досягнень [250].

У концептуальних положеннях І.О. Сікорського фундаментальна відмінність обдарованості криється у розвитку їхнього сприймання. «Причому не м'язова чи фізична робота відіграє тут роль, а психо-рефлекторна і душевна»

[224, с. 13]. Обдарованість визначається не тільки ідеальною будовою аналізаторів, а наголошувалось на їх зв'язку з психічною діяльністю загалом. Аналізуючи фактори геніальності О.С. Пушкіна, він зазначав: «...з антропологічної точки зору у Пушкіна вражає найбільший орган думки, що вкладений у незграбний і некрасивий африканський футляр» [224, с. 17].

І.О. Сікорський доводив, що роль сприймання набуває навіть більшої ваги, ніж розумові процеси, що, вочевидь, пов'язано з його прагненням показати системні відмінності обдарованих осіб. Гострота сприймання, поєднана з гарно розвинутою пам'яттю, позначається на властивості легко відтворювати досвід. І.О. Сікорський показував, що здатність до спогадів у людей може істотно різнитися [224]. Відповідно, чим краще ця психічна властивість розвинута, тим більш обдарованим може виявитись суб'єкт. Але це повинно поєднуватись із здатністю суб'єкта до концентрації уваги (її «чистота та сила»), яка, на думку І.О. Сікорського, є не стільки природним даром, скільки культурним (результатом особистого вправлення). Увага взагалі оцінюється як показник психічного прогресу [232].

Не менш важливим компонентом обдарованості І.О. Сікорський вважав здатність оперувати уявленнями. Він вказував на те, що пересічні особи одночасно оперують одним-двома уявленнями, натомість обдаровані здатні задіяти до шести *вільних* уявлень [245]. Це показано на прикладі вірша Ю. Лермонтова «Ветка Палестини», в якому представлені зорові, дотикові, слухові асоціації поета. Він показав їх зв'язок із великою кількістю почуттів. «Всьому віршу властивий величний характер і, водночас, весь його склад і вся послідовність його образів абсолютно точно відповідає канві мозкових локалізацій: поет послідовно й у строгому порядку взяв акорди на струнах майже всіх анатомічних центрів свого незрівнянного нервово-психічного органу – і висока художність його твору стоїть у повній гармонії з ідеальною діяльністю фізіологічної роботи його мозку» [245, с. 75-76].

«Так звана «образність», «картинність», пластичність» його мови показує, – продовжив І.О. Сікорський, – яким матеріалом користалася людина під час

своїї думки. Зазвичай хід думки – це чергування зв'язаних і вільних уявлень, і чим тонше і глибше людина за своїм духовним розвитком, тим більш її думка сповнена вільних уявлень, що б'ють ключем у її розумі. У свою чергу, художня думка надміру наповнена уявленнями, запозиченими зі сфери сприймання. Думка, що користується таким матеріалом, зазвичай буває ясною, пластичною, наочною, тобто вона заснована на яскравих відтвореннях слухових («ясна»), дотикових («пластична»), зорових («наочна»)» [245, с. 76].

Таким чином, І.О. Сікорський ілюстрував положення про те, що обдаровані суб'єкти у плані розвитку окремих психічних функцій, надто пам'яті та уваги, стоять вище за пересічних, вони переважають їх за спроможністю до синтетичної психічної діяльності.

2.5.3. Зв'язок моральних і вольових якостей у розвитку обдарованої особистості

Для І.О. Сікорського воля є важливим чинником формування моралі. У цьому простежується його зв'язок з асоціативною психологією у редакції А. Бена, який писав про існування моральних здібностей, а також з А.І. Веденським, що з-поміж моральних явищ виокремлював моральний обов'язок [25; 28]. Педагогічний пафос І.О. Сікорського похідний від того, що він вважав росіян титульною нацією Російської імперії, яка культурно об'єднала значну кількість слабовольних народів, яких належало навіювати шляхом збудження почуттів, що мають у них порівняно вищий рівень розвитку [259]. У психологічному аналізі видатних осіб І.О. Сікорський подекуди не зосереджувався на розкритті інтелектуальних компонентів розвитку обдарованості, проте зауважував щодо розвитку моральності суб'єкта. У його концепції соціальний фактор розвитку особистості і її обдарованість однаково перебувають під впливом культурних чинників. «Мораль як культурний феномен розглядалась ним [І.О. Сікорським] як щось, що не належить від

початку і необхідне для засвоєння за посередництва асиміляції соціального досвіду, зафіксованого у знаках. Сікорський наводить цікаве міркування про те, що мораль є не просто системою принципів, якими керується людина, але й новим джерелом мотивів...» [286, с. 6].

Мораль у концептуальних положеннях І.О. Сікорського історично обумовлена. Народ є носієм того психологічного ресурсу, який дозволяє індивіду вистояти у боротьбі з «потокм життя». Оponentами для І.О. Сікорського були імморалісти та релятивісти Ф. Ніцше, М. Штірнер, К. Каутський. Ними визнавався пріоритет особистої моралі перед суспільною (К. Каутський), індивідуальної волі перед груповою, національною (Ф. Ніцше). Вони протистояли співпереживанню (Ф. Ніцше), пропагували ідеали егоїзму, індивідуалізму та суб'єктивізму (М. Штірнер) [298].

І.О. Сікорський виходив з ідеї моралі як суспільного продукту, а не індивідуального; особистість розумілася як моральна істота. Суспільна мораль реалізується через зусилля індивідуальної волі. У цьому він близький до С. Смайльса, який вважав, що характер – це індивідуальна воля, що діє під впливом релігії, моралі і розуму [273]. Але ця воля не має нічого спільного з вченням про надлюдину Ф. Ніцше. «Надлюдина» І.О. Сікорського звеличується не за рахунок влади, а за рахунок обдарувань, результатів суспільно-корисної діяльності.

У питанні про моральний розвиток І.О. Сікорський не збігався у поглядах із Н. Оппенгеймом, на думку якого не існувало шляхетних і всебічно розвинутих геніїв [180]. Натомість І.О. Сікорський не тільки наполягав на існуванні гармонійності розвитку обдарованих осіб, а й стверджував, що поза гармонійним особистісним розвитком, досягненням високого розвитку моральності геніїв не існує [221; 225; 238; 243; 257].

І.О. Сікорський не прагнув обмежити право суверенної особистості на вільне і глибоко індивідуальне моральне законодавство, утвердження її самоповаги, сили і винятковості, але передбачав, що вільна особистість здійснить розумний вибір. Це можна простежити на прикладі доктора

медицини і директора в'язниці Ф.П. Гааза (Фридрих Йосип), який був байдужим до матеріального збагачення, лікував ув'язнених, навчав грамоті, залучав до діяльності у майстернях. Його філантропізм, ідеалізм, моральну чистоту І.О. Сікорський пов'язував із моральною спільністю з російським народом [240]. С. Смайльс теж завважував, що важливою характеристикою обдарованих осіб виступає стійкість їхнього характеру, вміння протистояти труднощам і перепонам [273].

З іншого боку, вольові здібності мають виняткове значення для самообмеження, що здатне вберегти таланти від згубного впливу негативних соціальних чи внутрішніх чинників. У цьому положенні І.О. Сікорський чи не найближче стояв до Т. Рібо та В. Штерна, які вважали, що обдарованим притаманна єдність мети, невтомне прагнення до її реалізації, вміння пристосовуватись і змінювати обставини [193; 310]. На прикладі О.С. Пушкіна І.О. Сікорський показав негативний вплив оточення, зокрема, вплив чуток і чвар (соціальні перепони розвитку обдарованості), а також вміння протистояти своїм негативним расовим схильностям та інстинктам (спадкові перепони розвитку обдарованості). «...поет мав достатні сили, щоби підтримувати і захищати себе від самого себе, виконати перший вищий обов'язок великої людини – обов'язок художнього самозбереження» [224, с. 31]. Це певною мірою узгоджується з його поглядами на значення внутрішньої уваги у творчості обдарованих осіб.

В кінці XIX століття – на початку XX століття проблема самовдосконалення часто розглядалася у психолого-педагогічній літературі. Відбувалася екстраполяція гуманістичних принципів у педагогічну практику. Зокрема, І. Гобчанський обстоював думку, що геній, попри високий рівень розвитку своїх здібностей і навіть гармонійність у розвитку своєї особистості загалом, повинен прагнути до подальшого самовдосконалення [47]. І.О. Сікорський писав: «Людське життя у своїх вищих формах є безперервне психічне перетворення» [266, с. 241]. Далі зауважував, що ці перетворення є

моральним удосконаленням суб'єкта. На таких же позиціях пізніше перебуватимуть Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн.

Головне питання, яке ставилося наукою і філософією в кінці XIX століття: наскільки цей зв'язок є міцним і чи взагалі є можливим самовдосконалення суб'єкта? І.О. Сікорський обґрунтовував положення, що бути обдарованим, але не бути морально досконалим неможливо. У моральному вдосконаленні полягає смисл життя: «Всі прагнення старечої душі звернулися в один суцільний моральний обов'язок» [266, с. 249].

Подібна позиція була притаманна багатьом ученим. Ф. Кейра стверджував, що розвиток моральності цілком можливий, що, втім, заперечувалось чи применшувалось багатьма еволюціоністами (Г. Спенсер, Т. Рібо) [71]. Ф. Кейра зазначав, що головний напрямок самовдосконалення – робота зі своїми прагненнями, які лежать в основі характеру, які можна свідомо регулювати. С. Смайлс вважав, що в основі цієї саморегуляції лежить розум, який може залежати від фізіологічних чинників [273]. У такій системі поглядів відбивалася концептуалізація обдарованості, запропонована І.О. Сікорським, який вказував на *тісний кореляційний зв'язок нижчих психічних факторів, по суті психофізіологічних, і вищих психічних чинників* [226]. За І.О. Сікорським, розум не може нормально розвиватися при невідповідних психофізіологічних показниках. Відтак проблема обдарованості не може вирішуватись лише на рівні вдосконалення вищих психічних функцій. Вона вимагає комплексного підходу, що розвиватиме особистість на всіх рівнях, що вимагає застосування продуманої системи освітніх і виховних впливів. Пізніше Б.Г. Ананьєв стверджуватиме, що талант неодмінно становить великий характер [4]. І.О. Сікорський стояв на позиціях, що навчання неодмінно повинне органічно пов'язуватись із вихованням [250]. Відтак важливого значення набуває релігійне і правове виховання. І.О. Сікорський, як і Ф. Кейра, Ф. Полан, демонстрував це не лише на теоретичному рівні, а й потужною громадською діяльністю.

На думку І.О. Сікорського, спрямованість особистості є інтегральним показником її обдарованості, що включає єдність почуттєвої, інтелектуальної і вольової сфери, а також належних психофізіологічних умов їхньої діяльності та високих моральних принципів.

2.5.4. Особистісні риси як професійно важливі якості обдарованості

У психологічному аналізі обдарованих осіб І.О. Сікорський відштовхувався від їхніх антиподів – осіб, яких називали «дегенератами». Це пов'язано з тим, що за освітою та професією він був лікарем, що мав справу з фізичною і психічною патологією. На його думку, величне й оригінальне найкраще можна вивчати, досліджуючи хворобливе й дегенеративне [225]. Дегенерати ніби є типом людей, що вироджуються, становлять еволюційний тупик. З-поміж расових і національних ознак І.О. Сікорський виділяв особистісні риси, які свідчать про дегенеративність того чи іншого індивіда [230]. В основному йшлося про некомпенсований недорозвиток окремих здібностей – розуму, волі чи почуттів. Так само природа обдарованості пояснювалась І.О. Сікорським у зв'язку з розвитком особистісних рис. Геніальність О.С. Пушкіна розкрилась в період виявлення індивідуальних рис характеру. «Пушкін-поет і Пушкін-людина рівноцінні і рівнозначні, – переконаний І.О. Сікорський. – Обрана професія літературної поезії висвітлила геніальну індивідуальність поета з художньо-літературного боку, залишивши менш висвітленою або в тіні його особистість з психологічного боку» [224, с. 24].

До особистісних рис, які демонструють обдаровані особи, І.О. Сікорський відносив *суспільну спрямованість*. У цьому він протистояв багатьом волюнтаристам і був солідарний із В.М. Бехтеревим, який зазначив: «Де немає

суспільної діяльності, там не може бути і повного розвитку особистості» [290, с. 45].

На близьких позиціях перебували Н. Лосський та О.П. Нечаєв. Н. Лосський будував класифікацію характерів, де з-поміж трьох основних типів – чуттєвий, егоцентричний і зверхособистий – останній вирізняє діяльність не на основі особистих мотивів, а на основі так званої світової волі. До цієї категорії людей належать обдаровані особи у сфері науки, релігії, суспільної діяльності [123].

На прикладі О.С. Пушкіна І.О. Сікорський показав, що унікальність його особистості як на функціональному, так і на структурному рівнях визначають його геніальність. «...Пушкін – дивовижна психічна модель... [...] поет сміливо бере в руки громіздкі й небезпечні об'єкти думки, почуття і волі, що часом здається, ось-ось зачепить, заб'є, штовхне, зав'яже – і неймовірно: він легко і вільно йде, нікого не зачіпаючи, а, навпаки, всіх дивуючи своїм мистецтвом» [224, с. 21]. «Дивовижність» психічної моделі, на думку І.О. Сікорського, полягає у тому, що його елементарним і складним психологічним станам властива здатність до постійного комбінування (принцип координації психічних елементів), в результаті чого вибудовуються такі «психічні піраміди», які недоступні для пересічних осіб. Проте для ефективного комбінування психічних станів суб'єкт повинен бути всебічно розвинутим. У цьому аспекті І.О. Сікорський лишався опозиційним до Н. Оппенгейма, який стверджував, що генії майже ніколи не є людьми шляхетними і всебічно розвинутими, не позбавленими недоліків [180].

Особистісні відмінності обдарованих осіб найповніше він описав у статті «Біографії видатних людей» (1897). Зокрема, представив психологічні портрети В. Гладстона, Катерини II, І.Є. Рєпіна, Т. Карлейля, А. Майкова, Фрідріха II. На прикладі англійського історика Т. Карлейля показав, що йому притаманне лихоманливе хвилювання, різкі переходи від надії до відчаю [225]. Щоправда, у цьому питанні І.О. Сікорський погоджувався з Т. Рібо, який вказував, що ненормальні характери вирізняє однобічність розвитку і надмірна періодичність

у настроях, схильність до суперечностей [220]. Але у такий спосіб І.О. Сікорський наголошував, що обдарованість, хоч і має якісні відмінності від невротичного розвитку особистості, проте є продуктивною. Він зазначив, що Т. Карлейль потребував допомоги з боку дружини, але саме вразливість є характерною рисою обдарованих (І.Є. Репін, А. Майков, Т. Карлейль, Р. Вірхов).

На прикладі імператора Олександра І він продемонстрував, що слабо розвинуті окремі структурні елементи призводять до формування таких рис характеру, які є несприятливими для виконання професійних обов'язків. Недорозвинута воля сприяла розвитку нерішучості, конфузливості, мрійливості, образливості імператора, що не могло бути компенсованим розвинутою почуттєвою сферою [227].

Професійні особливості І.О. Сікорський розглядав на прикладі власної професії лікаря. Він чи не одним із перших представив цілісне порівняльне дослідження причин самогубства лікарів. Серед таких причин виділив фізіологічну небезпечність, психічну перевтому, матеріальну бідність і несправедливе ставлення до лікарів з боку преси [290].

І.О. Сікорським здійснено комплексний підхід до проблеми самогубства – враховані зовнішньо-психологічні і соціально-психологічні фактори [87]. Цю проблему він звів до пригнічення інстинкту самозбереження і моральної боротьби лікарів [261]. Відповідно обдарованість формується в ситуації забезпечення відповідних зовнішніх умов для розвитку професіонала. Хоча І.О. Сікорський наводив приклади розвитку обдарованості лікаря, яка виникає всупереч несприятливим зовнішнім факторам. У випадку Ф.П. Гааза та Р. Вірхова саме їх моральні риси стають тим внутрішньо-психологічним ресурсом, що здатен передужати зовнішні чинники [240; 246].

У концептуальних поглядах І.О. Сікорського особистісні риси виступають умовою і регулятором розвитку обдарованості суб'єкта. На численних прикладах він показував, що обдаровані особи здатні долати внутрішні і зовнішні перепони. У відповідності зі сформованими директивами,

які визначають відмінності у спрямованості особистості, він запропонував класифікацію особистостей. На основі якості та кількості директив учений виділяв такі типи особистостей: 1) нікчемна людина, 2) ница, 3) стрімко прогресуюча, 4) невтомна, 5) гармонійна, 6) досконала, 7) шляхетна, 8) гідна, 9) видатна [230]. Для цієї класифікації характерним є те, що І.О. Сікорський не прагнув показувати силу нижчого психізму при формуванні директив, а слабкість вищого психізму. На цьому він наголосив при аналізі нікчемної особистості. На загал ця класифікація має виражений ієрархічний характер, де кожний наступний тип особистості має більш потужно розвинуті директиви вищого психізму, що корелюють з рівнем морального розвитку суб'єкта.

На вершині цієї особистісної ієрархії перебуває «видатна людина», яку характеризує те, що «робота совісті» та «чутливість до обов'язку» у неї надзвичайно висока. Наявність так званих діяльнісних директив спонукає до виконання найскладніших життєвих задач, що передбачають наявність почуття найвищого обов'язку.

2.5.5. Виховання і навчання як соціально-психологічний фактор розвитку обдарованості

Проблема обдарованості здебільшого розроблялася у сфері діагностики, а не її формування, контролю і моніторингу. Проте останнім часом утверджується думка, що необхідно навчитися виявляти обдарованих людей, створювати спеціальні програми їх розвитку, а не розбиратися у тому, що лишається незбагненим (О.І. Кульчицька, Дж. Рензулі) [94]. Втім, ідея дослідити суть обдарованості, навчитися її розвивати була представлена ще у докризовий період розвитку психології. Вона виразно представлена у працях М. Гюйо, який визначав задачу виховання як «пошук засобів – виростити якомога більшу кількість індивідуумів цілком здорових, обдарованих, з якомога

краще розвинутими фізичними і моральними здібностями, а через це придатних до прогресу людства» [54, с. 7].

На початку ХХ століття не існувало однозначної думки щодо можливостей виховання. Психобіологічні чинники розвитку особистості багатьма вченими вважалися визначальними. На відмінних від М. Гюйо позиціях стояв І. Гобчанський, який, визнаючи місце і роль виховання у процесі соціалізації особистості, стверджував, що генія неможливо виховати, позаяк геніальність не корелює з моральним розвитком особистості [47]. Такої ж думки дотримувався Н. Оппенгейм, який доводив, що спеціальне виховання вундеркіндів не має позитивних наслідків; навпаки, це може мати наслідки протилежного змісту – однобічність психічного і фізичного розвитку [180]. Небезпеку цього відмічав І.О. Сікорський, який обстоював пріоритетність всебічного розвитку особистості [256]. Концептуальні положення І.О. Сікорського збігалися з положеннями Н. Оппенгейма у питаннях про те, що дотримання вимог гігієни і повноцінного харчування може суттєво покращити інтелектуальний розвиток навіть у тих націй, які стоять на шляху так званого виродження [180].

Ідеал всебічно розвинутої особистості зберігся дотепер, надто у сфері педагогічної науки, і фактично втілюється у формулі: «духовне багатство, моральна чистота, фізична досконалість» [9, с. 188]. Людина повинна виявляти обдарованість на всіх рівнях: фізіологічному, етичному, інтелектуально-емоційному. У цьому питанні І.О. Сікорський перебував чи не найближче до М. Гюйо, І. Гобчанського, Ш. Летурно, які обстоювали ідею всебічного розвитку особистості, що полягає у гармонійному розвитку всіх здібностей. У зв'язку з цим передбачається зупинка розвитку інстинктів і природних схильностей, які можуть порушити цю рівновагу [54].

Відсутність обдарованості трактувалася з позиції втрати рівноваги між здібностями. Ш. Летурно, зокрема, емпірично доводив, що в африканських негрів відсутній тісний зв'язок між розумовим розвитком і моральним характером [114]. По суті це відбивало погляди І.О. Сікорського, який відмічав

значний рівень кореляції між розумовим і моральним розвитком, що відігравав значну роль у формуванні обдарованості. Такої ж думки дотримувався А.Ф. Чемберлен, який показував, що соціальна «прогалина» у розвитку націй та рас формує «прогалину» розумову, хоча природної відмінності у здібностях між представниками різних рас не існує [304].

І. Гобчанський та Ф. Полан поділяли думку, що певні здібності можуть і навіть повинні бути розвинуті краще за інші [47; 185]. Натомість І.О. Сікорський наполягав на тому, що *здібності повинні розвиватися симетрично*. Принаймні попереджав проти недорозвитку окремих здібностей.

На його думку, виховання, освіта, надто на ранніх стадіях, суттєво визначають розвиток здібностей, але ще не позначаються на обдарованості. Зазначав, що велика кількість «недоліків» у характері детермінована у ранньому дитинстві [256]. І.О. Сікорський наголошував, що ці «недоліки» раніше вважалися вродженими, а відтак не виправними, натомість вони успішно піддаються медико-педагогічному впливу. По суті однобічність розвитку, порушення цілісності і гармонії духа вважав «штучним продуктом життя», в основі якого лежить неправильне виховання. Він пов'язував це з тим, що школа була спрямована здебільшого на розвиток розумових здібностей, натомість ігнорувала виховання почуттів і волі [256]. В. Харциєв теж заважував, що школа украй погано розвивала образне мислення, а відтак існували проблеми з методами навчання, особливо у поетичному мистецтві [297]. Проблема зв'язку у розвитку інтелектуальних і моральних якостей людини піднімалася А. Біне та Т. Сімоне, які вказували на те, що важко розмежовувати розумово відсталих і психічно нестійких суб'єктів (останніх називали «моральними імбецилами»), що вказувало на нерозривний взаємозв'язок різних компонентів структури особистості [14].

Однією з основних перешкод для розвитку обдарованості, надто у професіях практичного спрямування, що передбачає вплив на людей, є брак розвинених вольових здібностей, що, втім, не є фатальною перешкодою для розвитку професіоналів у теоретичних професіях [227]. І.О. Сікорський

ілюстрував це на прикладі імператора Олександра I, який був обдарованим тонким художнім розвитком почуттів при середньому розумі і слабкій волі. «У цьому особливому поєднанні душевних сил, в цій психологічній однобічності і несумірності криється розгадка всіх суперечностей і несподіванок, якими переповнене було життя цієї, глибокосимпатичної і такої ж нещасної людини» [227, с. 471]. Диспропорція у розвитку почуттів і волі знівельовала розвиток його позитивних особистісних якостей. Думка про те, що так звані нормальні характери проявляються в єдності головного напрямку розвитку, рівномірності розвитку структурних елементів, була, вочевидь, запозичена ним із робіт Т. Рібо [220].

Певні якості в Олександра I були надміру розвинутими, що давало можливість їх однобічному зростанню. За оцінкою І.О. Сікорського, це спричинило те, що позитивні риси характеру не набули стійкості і при зіткненнях із труднощами перетворювались на свою протилежність. Він відзначав: «Найбільш поширеною рисою ненормальних характерів є їх змінюваність і періодичність у настроях духу, або неспокій і схильність до суперечностей» [220, с. 124]. По суті здійснювався опис невротичної поведінки, яка виражалась у нерівномірності розвитку окремих структурних елементів характеру.

Брак вольових здібностей робив Олександра I беззахисним перед тими, хто мав розвинуті вольові якості. «Він схилявся не перед сильним почуттям, не перед непохитною логікою, але перед простим рішучим напруженням волі, дарма що за цією волею не було ані вищих почуттів, ані логіки» [227, с. 472].

І.О. Сікорський демонстрував динаміку особистісних змін імператора, що мала очевидні фізіологічні ознаки. Невдача у цій психологічній боротьбі призвела до «моральної поразки» особистості, а відповідно до нівелювання обдарованості, до якої існували певні задатки. «Від мистецтва людини, від її внутрішніх зусиль, від невсипущого самовиховання залежить спрямованість і результат внутрішньої боротьби, які ведуть між собою кращі і гірші сторони характеру» [227, с. 474].

На думку І.О. Сікорського, правильно визначений, несуперечливий вплив на особистість дитини, а також самовиховання в юнацькому віці сприяє розвитку у неї природних схильностей [256; 266]. Про доцільність організації системи впливів писав О.П. Нечаєв [175]. Важливою є продуманість цих впливів, які повинні забезпечити компенсацію чи спеціальний розвиток тих структурних елементів особистості, що не мають достатньої функціональності. Цікаво, що навіть О.П. Нечаєв пізніше зауважував на необхідності знати особливості психофізичної конституції вихованців.

На початку ХХ століття утвердилась думка, що психічний розвиток особистості перебуває у безпосередній залежності від рівня шкільного навчання (С.Г. Кулі, А.Ф. Чемберлен). Обдарованість часто-густо ототожнювали з накопиченою сумою знань, а тому перевірка обдарованості підмінялась перевіркою знань [310]. Разом із тим під впливом еволюційної теорії домінувало положення, що окремі раси і національності все одно не здатні поліпшувати розвиток своєї моральності за допомогою шкільної освіти і покращення соціальних умов (Ф. Гальтон, Ш. Летурно). Ф. Гальтон навіть стверджував, що у видатних людей зазвичай були пересічні вчителі та наставники [39].

На II з'їзді вітчизняних психіатрів, що проходив у Києві під головуванням І.О. Сікорського, були намічені основні шляхи реформування нижчої і середньої освіти (1907). За шість років до цього І.О. Сікорський наголошував, що шкільна програма є надзвичайно вимогливою і сприяє втраті традиційних положень охорони здоров'я: надмірна концентрація навчальних дисциплін, зневага вимог до руху і харчування зростаючого організму, послаблення значення ігор та естетичних занять [250; 256]. Близьким до цієї тези був А.Ф. Чемберлен, який вказував, що шкільна освіта погано впливає на розвиток обдарованості [304].

На з'їзді пропонувалося під час навчальної діяльності уважніше враховувати фізичний стан учнів, його відповідність віку і розвитку організму, особливостям психічного стану й індивідуальній специфіці учнів, завчати не

шаблонні знання, а формувати критичне мислення, піклуватися про розвиток особистісної автономії дітей [290]. Йшлося про те, що учні повинні стати суб'єктами учбової діяльності, а для цього необхідно створити умови, які враховують як індивідуальні особливості розвитку організму (біологічні ресурси розвитку), так і власне психологічні особливості (особистісні ресурси розвитку). І.О. Сікорський наполягав на запобіганні перевтоми школярів [250]. Його непокоїло, що завдання всебічного розвитку дітей підмінене звичайним викладанням наук [256]. Примітно, що ця проблема лишається нерозв'язаною дотепер. Р.О. Семенова, зокрема зауважує, що обдаровані діти відчують значні труднощі у навчанні, оскільки не здійснюється диференціація учбової діяльності, навчальні програми надміру стандартизовані, не відбувається професійне, соціальне і політичне самовизначення дітей, не реалізується випереджальний характер освіти [213].

Найголовніша проблема, яку, на думку І.О. Сікорського, вирішує навчання полягає у тому, *щоби допомагати дитині отримувати правильні враження від зовнішніх впливів і зберігати їх якомога довше*. Для цього пропонував ряд вправ і повторення навчального матеріалу, його осмислення, спеціальні словесно-мислительні вправи [250; 286]. В основі ефективного навчання повинні перебувати два особистісних фактори: 1) вчительська діяльність й особистісний вплив учителя на учня; 2) учнівська діяльність, спрямована на засвоєння знань і наслідування дій учителя. Особливе значення відводив особистості вчителя і тому, що діти повинні навчатися передовсім процесу наукового мислення, прийомам систематичної роботи.

Він наголошував, що засвоєння знань стає можливим за допомогою пам'яті (зорова, слухова, м'язево-тактильна), тому пропонував розвивати пам'ять і спрямовувати мислення [249; 256]. Вищою формою розумової роботи вважав *захопленість*, яка є результатом правильної роботи, що не втомлює. Це власне є передумовою психічного розвитку особистості. Цікаво, що згодом Дж. Рензуллі визначав обдарованість як поєднання високого рівня інтелектуальних здібностей та наполегливості. З ним погоджуються вітчизняні

фахівці, які наголошували на врахуванні мотиваційної складової обдарованості – поєднанні наполегливості як особистісної риси та інтересу і схильності до певного виду діяльності [282].

У цьому питанні І.О. Сікорський упритул наблизився до положення Н.С. Лейтеса про те, що дитинство за своїм потенціалом має більше можливостей, ніж дорослий вік. Це положення було сформульоване раніше у працях А.Ф. Чемберлена, А. Ланге, які вказували на необхідності раннього навчання і вироблення певних навичок. Проте як і В. Штерн, І.О. Сікорський не зводив обдарованість лише до наявності суми знань, а вважав знання необхідним інструментом для розвитку обдарованості. На відміну від В. Штерна, І.О. Сікорський вважав, що розвиток здібностей залежить від навчання: впливає на його легкість і здійснюється в процесі навчання.

І.О. Сікорський, розробляючи концепцію обдарованості, велике значення приділяв віковим аспектам її розвитку. Він не аналізував розвиток обдарованості у ранньому віці. Це можна пояснити тим, що в ранньому віці можна здебільшого говорити про так звану практичну обдарованість [310]. І.О. Сікорський писав про вже розкриту обдарованість на мистецькому, теоретичному, творчому рівні. Як і В. Штерн, він вважав, що на кожному віковому етапі відбувається вирішення окремих завдань.

І.О. Сікорський тяжів до так званого *виховуючого навчання*, яке спрямоване на формування активної громадянської позиції суб'єкта. У молодшому шкільному віці він пропонував ознайомлювати дітей із прикладами почуттів, поведінки на основі вивчення байок, художніх творів, музики, поезії, історичних прикладів. У підлітковому віці необхідно розвивати прагнення до величного і героїчного на основі матеріалу біології, географії, історії, а також на основі наслідування видатних людей [256].

Одним із ключових вікових періодів для розвитку обдарованості І.О. Сікорський вважав *юнацький вік*. Цікаво, що юнацький вік Е. Кречмер виділяв як такий, що є психологічно близьким до стану психозу і психопатії, який часто переживають геніальні й обдаровані особистості [88]. Натомість

І.О. Сікорський пропонував у цей період розвивати вищі почуття: любов до науки (на прикладі М.В. Ломоносова, Г. Гельмгольца), приклади братерських почуттів, патріотизму (епізоди Кримської війни й оборони Севастополя) [256].

Ідеал навчання вбачав у всебічному розвитку дитини, що гарантує збереження цілісності її особистості. Хиби розвитку характеру витікають з односторонності розвитку людини або з недостатнього розвитку окремих здібностей. «...гармонійний розвиток усіх душевних сил надає характеру людини спокійної сили, врівноваженості і душевного миру» [256, с. 85]. Якщо така гармонійність втрачена або не дотримується, відбувається прагнення до фантастичного, до нездійснених планів, нездорового героїзму, або навпаки, до втрати зацікавленості, морального охолодження, підкорення грубому практицизму [266].

І.О. Сікорський пропонував педагогам використовувати у школі метод спостереження, який дозволить фіксувати у психологічній характеристиці дитини розвиток розумових здібностей, серед яких першочергове значення відводив розумовій винахідливості, творчості [256].

2.6. Концептуальний взаємозв'язок положень І.О. Сікорського із сучасними теоріями обдарованості

2.6.1. Порівняльний аналіз психологічного розуміння феномену обдарованості

Якщо, за оцінкою Б.М. Теплова, проблема обдарованості у психології почала розроблятися у 30-х роках ХХ століття, то І.О. Сікорського можна вважати одним з її фундаторів. Хоча перервано обмін поглядами і не відбувалася полеміка щодо основних положень його концепції обдарованості, втім, можна фіксувати паралелі з сучасними теоріями. Це не доводить факту, що сучасниками здійснюється запозичення теоретичних розробок та ідей І.О. Сікорського, оскільки посилання на його праці майже відсутні. Крім того,

його праці у радянський час не перевидавались, а згадки про вченого перебували під негласною забороною. Тим більш цікаво здійснити порівняльний аналіз теоретичної новизни, цінності й актуальності його концепції обдарованості, виокремити в ній прогресивні і хибні положення.

І.О. Сікорський належав до числа вчених, які вважали, що обдарованість здебільшого є результатом спадкових властивостей (А. Біне, Ф. Гальтон, Ш. Летурно, Ц. Ломброзо, Т. Рібо, Т. Сімоні, почасти І.Ф. Гербарт). У радянський період розвитку психології це положення частково поділяли Г.С. Костюк та К.К. Платонов, хоча, як І.О. Сікорський, зауважували на соціальних чинниках розвитку обдарованості [84; 85; 183]. В українській психології, виходячи з власних методологічних позицій, до цього близький В. Рибалка, який у тривимірній психологічній структурі властивостей особистості відносить обдарованість до її генетичного виміру, який «характеризує рівень розвитку якостей особистості, її задатків та психічних здібностей, опанування і особистісний розвиток яких перетворює їх на властивості особистості...» [192, с. 10]. І.С. Волощук теж пов'язує обдарованість з оптимальним поєднанням анатомо-фізіологічних особливостей індивіда, характеру його морально-вольових якостей та психічної енергії [32].

У питаннях геніальності, на думку І.О. Сікорського, на перший план виходять антропологічні чинники, а не суто психологічні [224]. І.О. Сікорський на нейропсихологічному і психофізіологічному матеріалі робив висновок, що **здібності розвиваються** і цей розвиток до рівня обдарованості можливий в результаті тренування, що буде пізніше представлено у структурі особистості, запропонованій К.К. Платоновим [183; 184]. Він більшою мірою, ніж сучасні вчені, зауважував на психофізіологічних показниках обдарованих, здійснював конкретні дослідження, фіксував індивідуальні відмінності.

І.О. Сікорський виокремлював обдарованість як якісно відмінний психічний феномен: обдаровані особи є не лише успішними суб'єктами професійної, мистецької чи громадської діяльності, а насамперед є тими, хто у психічному аспекті функціонує по-іншому. Ця думка знайшла розвиток й

емпіричне підтвердження у сучасній психології: обдарованість вважається системним утворенням особистості, що розвивається, регулює, координує і стимулює творчу діяльність людини [59; 152; 192; 282]. О.Л. Музика в межах суб'єктно-ціннісного підходу до розвитку творчої особистості зазначає, що «обдарованість стає для особистості системоутворюючою рисою, вона визначає не лише способи діяльності людини, а й її систему цінностей, характер соціальної взаємодії, спрямованість особистісного розвитку» [62, с. 38]. В. Рибалка запропонував власний аксіологічний погляд на обдарованість, у відповідності з яким структура особистості являє системно упорядкований набір психологічних цінностей, яка самозбагачується (саморозвивається, самообдаровується, самоактуалізується) [192]. У концептуальних поглядах І.О. Сікорського це представлено на прикладі психологічного аналізу особистості О.С. Пушкіна, коли наголошував, що нестандартність поета поширювалась не лише на його творчість, а й екстраполюється на особливості соціальної взаємодії. «Поету необхідно нагадати своєму другу-боржнику про борг. Для цього він ніжно й ласкаво бере його, так би мовити, свого боржника за руку й веде його далеко від усіх грошових обставин і перспектив, але затим раптом по заплутаним і тонким, але коротким доріжкам приводить його до необхідної мети з усією вбивчою природністю логічного шляху. При цьому чарівник-поет проводить усю сцену так, що боржник ні про що не здогадується, і зрештою йому залишається тільки розсміятися і платити» [224, с. 19].

І.О. Сікорський наполягав на тому, що важливим чинником розвитку обдарованості виступає *емоційна сфера* [224; 225; 227]. По суті з ним солідарні сучасні дослідники, які пишуть про фундаментальний зв'язок обдарованості з мотиваційною та емоційно-вольовою сферою. Саме емоційна сфера є каталізатором творчої діяльності. Навіть негативні почуття за певних умов забезпечують розвиток волі, наполегливості, без чого немислима творчість [1; 51; 94].

На суб'єктний характер розвитку обдарованості у працях І.О. Сікорського вказує те, що він наголошував на важливості рефлексивних моментів творчості

видатних поетів. Зокрема, зазначав, що в О.С. Пушкіна і М.Ю. Лермонтова є чимало віршів, присвячених усвідомленню своїх помилок, які вони нібито здійснили щодо охорони свого художнього обдарування [224].

На думку І.О. Сікорського, однією з важливих ознак обдарованості є *творчість* у діяльності. Сьогодні це положення послідовно розвивають В.В. Клименко, В.О. Мойсеєнко, В.О. Моляко [148; 149; 157; 160]. На думку Б.Г. Ананьєва, А.М. Матюшкіна, О.Л. Музики, обдарованість завжди передбачає високий рівень розвитку творчості. Зокрема, О.М. Матюшкін вважає, що творча обдарованість є передумовою розвитку і становлення творчої особистості. Це виражається у віднаходженні нового, у здатності ставити і вирішувати проблеми, у можливості досягати оригінальні рішення, прогнозувати [136]. І.О. Сікорський, натомість, висловлювався про те, що обдарованість є здібністю створювати ідеальні продукти діяльності, що мають високі етичні, естетичні, інтелектуальні показники. Творчість, на його думку, є іманентною властивістю особистості. На прикладі О.С. Пушкіна він зауважував, що той був схильний до комбінування своїх психологічних станів із «фесричною легкістю», до чого не здатні пересічні особи [224]. Творчість пояснюється як інтрапсихічний процес самооновлення.

І.О. Сікорський був свідком бурхливого розвитку тестології, представлених у працях Ф. Гальтона, Дж. Кеттелла, А. Біне, Т. Сімоне. Проте встояв від «спокуси» у такий спосіб досліджувати обдарованість. Він виходив з ідеї близькості обдарованості і творчості, а тому вважав, що вимірюванням окремих компонентів обдарованості не можна дослідити її як цілісний феномен. Відтак підходив до вивчення обдарованості комплексно, досліджуючи її на вищому особистісному, психофізіологічному і нейропсихологічному рівнях [225; 231; 232; 234].

Разом із тим І.О. Сікорський не здійснював спроб виокремити якісно інші психічні елементи, що обумовлюють розвиток обдарованості. На його думку, обдарованість є результатом надміру розвинутих психічних функцій, притаманних пересічним людям, але визначальним стає унікальний характер

поєднання цих здібностей. Ця нетривіальна навіть сьогодні думка поділяється К.К. Платоновим, В.О. Моляко, В. Рибалкою [157; 183; 192]. В.О. Моляко, зокрема, пише про «іншу, оригінальну начинку» обдарованої особистості.

Проте у концептуальних положеннях І.О. Сікорського не йшлося про обов'язкове раннє виявлення обдарованості, що досить потужно досліджується сьогодні [67; 73; 93]. І.О. Сікорський показав це на прикладі О.С. Пушкіна, таланти якого в дитинстві були не надто виразними, проте отримали стрімке прискорення і розкриття в юнацькому віці: «Юність геніальної людини виблискує всіма основними рисами індивідуальності» [224, с. 6]. В.О. Моляко сказав би, що обдарованість у цьому випадку маскується за пасивною поведінкою і не надто високими академічними досягненнями [158]. Н.С. Лейтес теж вважає, що неправильно орієнтуватися лише на високі досягнення дітей; по-справжньому цінним повинен бути розвиток особистості. Щоправда, він був певен, що обдарованість повинна отримувати раннє виявлення і лише в окремих випадках йдеться про пізній розвиток здібностей [106].

І.О. Сікорський розглядав обдарованість у контексті розвитку особистісних якостей і навіть особистісних цінностей, на чому наголошує О.Л. Музика, якщо цінностями вважати набутий досвід, думки і переживання, усвідомлені потреби і способи дій [164], [168]. І.О. Сікорський вважав **обдарованість вершинним розвитком особистості**, а не психопатологічним випадком. Це імпонує сучасному підходу до розвитку обдарованої особистості. Зокрема, О.І. Кульчицька пише, що обдарована людина не може бути невротичною, оскільки їй вдається реалізовувати свої ідеї, а О.М. Матюшкін вважає розвиток обдарованих ідеальною моделлю творчого розвитку людини [136].

Важливою концептуальною максимою І.О. Сікорського є положення про **тотожність здібностей та особистісних якостей**. На його думку, О.С. Пушкін як поет та особистість рівноцінні і рівнозначні [224]. І.О. Сікорський наполягав на тому, що розвиток обдарованості вимагає індивідуального підходу, оскільки обдарованість є результатом «об'єднання

багаточисленних і складних елементів особистості» [224, с. 5]. Ця ідея стане основоположною у вітчизняній науці. Вона представлена у наступних положеннях: 1) здібність як компонент обдарованості існує тільки у розвитку (Б.М. Теплов); 2) розвиток здібностей неможливий без розвитку особистості (Г.С. Костюк, В.О. Моляко, О.Л. Музика, В. Рибалка, С.Л. Рубінштейн); 3) розвиток може відбуватися тільки в діяльності (О.М. Леонтьєв).

Один із вагомих чинників ототожнення процесу розвитку здібностей і розвитку особистості полягає у тому, що І.О. Сікорський частково перебував на ідеї можливої *компенсації* різних компонентів обдарованості. Цю ідею він пов'язував із проблемою загального розвитку особистості. На прикладі І.М. Балинського, А. Міцкевича, О.С. Пушкіна показано, що компенсуватися можуть навіть властивості нижчого психічного життя (національні і расові психологічні ознаки, які вважалися незмінюваними). Разом із тим, І.О. Сікорський ілюстрував, що навіть за сприятливих показників нижчого психічного життя компенсація може не відбуватися на рівні вищого психічного життя. На прикладі імператора Олександра I він доводив, що слабкість волі не могла компенсуватися ані розвитком тонких почуттів, ані його потягом до ідеалізму, ані шляхетністю натури. «Тому його хороші якості лишалися нестійкими і за перших випробувань життя перетворювалися у протилежні модифікації: довірливість, лагідність і ласкавість – у підозрілість, строгість, неприступність» [227, с. 472]. Іншими словами, компенсаторний принцип міг не діяти навіть у сферах, які формуються за допомогою соціальних чинників, а значить не мав універсальної властивості. По суті І.О. Сікорським одному з перших вдалося розвіяти міф як про незмінність спадкових факторів поведінки, так і про відносно легку змінюваність набутих чинників поведінки. Він показував, що шлях до всебічного розвитку обдарованої особистості лежить через докладання зусиль у компенсації певних недоліків, подоланні дисгармонії. Досить близькі погляди щодо цього мають В.О. Моляко, який вважає, що для розвитку таланту необхідна наявність «конструктивного дисбалансу» [151], та Н.А. Карпенко, яка наголошує, що обдарованість може

спричинюватись як гармонійним розвитком усіх сфер психічного розвитку, так і певним їх дисбалансом [69].

Можна провести паралель з концепцією стратегіальної організації свідомості, запропоновану В.О. Моляко, який розглядає багаторівневу і розгалужену диспозиційну систему управління змістовою діяльністю свідомості як основу обдарованості (творчого потенціалу) [127; 152]. В.О. Моляко називає стратегію системоутворюючим фактором творчої обдарованості, що являє стійку структуру диспозицій, генетичного «налаштування», інтуїції, дій, яким надається суб'єктивна перевага, мислительної діагностики, прогнозування й оцінок [150; 156]. Він наголошує, що постійний прояв синтетичної взаємодії психічних функцій зі зміною домінант детермінується не лише тим, що сприймається, а й сукупністю установок, особистісних диспозицій суб'єкта [153]. І.О. Сікорський так само вказував на складний механізм взаємодії безпосередніх відчуттів і директив, що у синтезі виявляють індивідуальність суб'єкта, нюанси у його сприйманні дійсності і стилю діяльності. Директиви у його розумінні по суті є установками, які існують поза ситуацією і стають поведінковим напрямком [230].

Простежується паралель щодо питання «географії талановитості й обдарованості» [127]. Якщо І.О. Сікорський демонстрував сприятливі для розвитку обдарованості умови царської Росії, яка інтегрувала традиції різних народів [254; 269], то В.О. Моляко відмічає, що сприятливими для обдарованості є умови перетину різних традицій, що посилює інтенсивність міжетнічного спілкування, багатство національних й етнічних традицій [157]. Надто їх поєднує ідея необхідності зовнішніх перепон для розвитку таланту. Особливо сприятливим є громадські хвилювання, які створюють підґрунтя для творчого розвитку особистості. Сам І.О. Сікорський намагався інтегруватися у громадські процеси, зокрема, боровся проти інтенсивної алкоголізації нижчих верств населення царської Росії [223; 244].

І.О. Сікорського вирізняло те, що він не прагнув розкласти обдарованість на певну систему ознак, як це здійснюватимуть вчені у більш

пізній період [92; 154; 160]. Компоненти обдарованості у його концептуальних поглядах представлені комплексно. При цьому, зрозуміло, існують розбіжності щодо окремих ознак обдарованості. Наприклад, В.О. Моляко пише про вміння обдарованих осіб «зживатися» з середовищем (здібності використовувати зовнішні стимулятори, повертати їх на користь собі, мистецтвотворення сприятливого клімату для своєї діяльності). В.О. Моляко зазначає, що розвиток цивілізації відбувається лише за умови, коли суспільство дозволяє реалізовуватись обдарованим [157]. Натомість І.О. Сікорський загострював увагу на конфлікті обдарованої особистості та середовища, на процесах неминучої соціальної дезадаптації обдарованих, а відтак на важливості розвитку вольових здібностей. Щоправда, В.О. Моляко теж зауважує на важливості вольового компоненту розвитку обдарованості, що формується при подоланні зовнішніх і внутрішніх перешкод.

2.6.2. Методологічні особливості розвитку обдарованості

Встановлення методологічних відмінностей розвитку обдарованості у концепції І.О. Сікорського та сучасних теоріях передбачає організацію дослідження системної детермінації обдарованості. Це визначається досягненнями в інших областях науки, наприклад, фізіології, педагогіці (*мезорівень дослідження*) і соціально-культурними умовами і середовищем у цілому (*макрорівень дослідження*) [80]. Зокрема, важливого значення набуває наукова традиція, яка визначає цілісність системи психологічного пізнання, методику і логіку дослідження проблеми.

Порівняння концептуальних положень двох епох неодмінно неситиме дискретний характер, зумовлений, з одного боку, розривом на мезо- і макрорівнях, з іншого – складними, почасти непослідовними процесами розвитку психології. Порівняння концептуальних положень дозволяє проаналізувати ключові елементи і чинники розвитку обдарованості,

встановити їх взаємозв'язок і зафіксувати паралелі, які матимуть або генетичний зв'язок, або незалежний шлях формування.

Насамперед слід порівняти загальні методологічні позиції розвитку обдарованості. Сьогодні серед практиків побутує думка, що здібності є константним утворенням, еквівалентом «дару природи». Звідси особливість розвитку здібностей у педагогічній практиці: «виявити творчо обдарованих дітей для того, щоб управляти розвитком їх здібностей шляхом спеціально організованого навчання» [62, с. 45]. О.Л. Музика вважає, що тут приховано міститься теза про «вродженість» творчих здібностей і створення штучних умов для поглибленого вивчення окремих дисциплін за спеціальними програмами. Хибність такого підходу, на його думку, полягає у тому, що в основі розвитку творчих здібностей лежать чинники, які зазвичай не враховуються при розробці програм для розвитку обдарованих дітей. Натомість ключовою повинна бути інтеграція особистісного досвіду, яка передбачає високий рівень розвитку здібностей [164]. По суті на таких же позиціях перебувають Г.С. Костюк та В.О. Моляко, що обстоюють думку важливості існування зовнішніх перешкод для формування творчості й обдарованості.

З метою раннього виявлення обдарованості з кінця 1980-х років відбувалася переорієнтація освітнього процесу на максимальний розвиток індивідуальних здібностей, відбувалася диференціація навчального процесу, заснована на діагностиці здібностей [213; 277; 281], створювались спеціальні програми навчання обдарованої молоді [124; 137; 179; 213; 282; 311], наголошувалось на необхідності розвитку творчої обдарованості [137; 159; 213]. У зв'язку з цим виникає проблема 1) валідного діагностування рівня обдарованості і 2) неможливості уникнення однобічності розвитку дитини. При цьому більшість психологів сходяться на думці, що рання спеціалізація не завжди є виправданою і доцільною (Н.С. Лейтес, О.Л. Музика, В. Степанський). Зокрема, О.Л. Музика виходить з того, що здібності не має сенсу діагностувати, оскільки існуючі задатки є надто широкими для розвитку здібностей; відповідно їх можна розвивати незалежно від ступеня сформованості.

Н.С. Лейтес стоїть на позиції, що «однобічність захоплень не повинна бути передчасною, надмірною – не призводити до однобічності розвитку і наступних розчарувань, якщо виявиться, що здібності були не такими значними» [106]. Разом із тим, вважає, що розвиток спеціальних здібностей у дитинстві ще не вказує на однобічність розвитку дитини. Він наголошує на важливості збереження загального інтелектуального розвитку. «Саме загальний розумовий розвиток збагачує, укріплює специфічні можливості, може прекрасно поєднуватися з виявленням і зростанням спеціальної обдарованості» [106]. Н.С. Лейтес пов'язує це з тим, що у змінених умовах необхідно задіювати інші здібності, які в однобічно розвинутій дитини лишаються нерозвинутими [105].

І.О. Сікорський теж не був прихильником ранньої спеціалізації дітей і створення для них спеціальних умов для психічного розвитку. Поготів постійно наголошував, що обдарованість розвивалася, скоріш, не за сприяння чогось або/і когось, а всупереч обставинам. Це представлено при аналізі здібностей О.С. Пушкіна, вчених І.М. Балинського, С.П. Боткіна, Г. Спенсера, громадських діячів Ф.П. Гааза, Л. Гамбетти [224; 231; 235; 238; 240; 263]. Проте позиція І.О. Сікорського була принциповою щодо проблеми охорони фізичного і психічного здоров'я, неухильного дотримання гігієнічних вимог у навчальній і професійній діяльності, які попереджатимуть шкідливий вплив перевтоми, зникнення інтересу до предмету діяльності [250]. З цим сьогодні погоджується більшість дослідників [67; 93; 95; 106; 136]. Аналізуючи здібності В. Гладстона, І.О. Сікорський зазначив, що йому 86 років, а він досі займається науковою і фізичною працею, виступає з промовами. І.О. Сікорський пов'язує це з тим, що йому допомагала дружина, а також те, що він стежив за своїм здоров'ям: дотримувався режиму праці, здійснював постійні прогулянки, займався фізичною працею (рубав дрова) [225].

І.О. Сікорський дотримувався думки, що необхідно розвивати всіх без винятку дітей, що розвиток їхніх обдарувань залежить від розвитку їхньої індивідуальності. Проте не був схильний говорити про вияв обдарованості у молодшому шкільному чи підлітковому віці. Таку позицію можна пояснити

тим, що неможливо визначити, в якому напрямку будуть розвиватися здібності дитини, яку, за переконанням І.О. Сікорського, слід розвивати всебічно [250]. Діти наділені приблизно однаковими задатками до розвитку широкого кола здібностей, однак пріоритети цього розвитку визначаються пізніше [266]. По суті ця позиція поділяється сучасними вченими. Н.С. Лейтес вважає, що так звана пересічна дитина не може бути бездарною і ні до чого не здібною [106]. На цих позиціях стоять В.В. Клименко та В.О. Моляко, які відмічають, що часто-густо обдарованість може маскуватися за пасивною поведінкою і навіть низькими академічними досягненнями [72; 158]. І.О. Сікорський, звісно, зауважував на необхідності розвивати пам'ять і мислення дітей, більше уваги приділяв психологічним змінам, які відбуваються в юнацькому віці (з 15 років), а саме розгортання обдарованості фіксував тільки у більш зрілому віці (26-30 років) [250]. Вочевидь, І.О. Сікорський не зосереджувався на етапах розвитку елементарного рівня вмінь, здібностей, на чому зауважують сучасники [93; 166].

У дослідженні творчо обдарованих осіб О.Л. Музика виявив, що вони часто-густо є соціально дезадаптованими, оскільки змушені протистояти зовнішньому тиску, вимозі бути конформними. Саме у цій боротьбі, на думку О.Л. Музики, розвивається мотивація і гартується воля. Обдарованих вирізняє диспозиційна, а не ситуаційна регуляція поведінки [62; 168].

Про необхідність спеціального розвитку волі багато писав І.О. Сікорський. Розвинуті вольові здібності, які, на його думку, можуть більш успішно розвиватися в юнацькому віці, дозволяють долати перешкоди, створюючи звичку до напруженої діяльності навіть у старості (на прикладах В. Гладстона, Г. Гельмгольца) [225]. І.О. Сікорський вважав основним чинником формування хворобливо-недорозвинутих характерів (на прикладі особистості імператора Олександра І) саме слабку волю [227]. У розвитку обдарованості вольові здібності дозволяють сконцентруватися на творчій діяльності, уникати спокус, нівелювати особистісну проблематику, дію «національних інстинктів». Це показано на прикладі О.С. Пушкіна, якому

нібито доводилося захищатися від дії власних расових обмежень («негритянського темпераменту») [224]. Значний розвиток волі дозволив йому зберегти художній талант, що міг нівелюватися у жазі до гедоністичного способу життя.

І.О. Сікорський також зауважував на соціальній дезадаптації обдарованих і геніальних людей, принаймні на початкових етапах їх становлення. Передчасну смерть О.С. Пушкіна він пов'язував з тим, що суспільство виявилось неготовим до сприйняття поета. Цю дезадаптацію він пов'язував із тим, що зовнішні умови не відповідали його творчій натурі: «...поету не можна жити без творчої напруги, як монаху – без молитви, а студенту – без наукової лихоманки. Але вся ця обстановка, якої поет боявся і в якій раптом потонував, робила кінцеву катастрофу майже невідворотною: він отримав смертельну рану раніше, ніж відбулася дуель на Чорній річці Петербургу. (Вона істинно чорна, як чорним був і Петербург для поета)!» [224, с. 29]. Щоправда, на такій інтерпретації ролі петербурзького оточення О.С. Пушкіна могла позначитися проекція власної невдалої спроби І.О. Сікорського інтегруватися у петербурзьке науково-лікарське товариство [141].

Вирішення проблеми соціальної дезадаптації І.О. Сікорський вбачав у соціальній ізоляції, принаймні на час її загостреного виявлення. На можливості штучної дезадаптації та самотності як каталітичних умовах розвитку обдарованості зауважує О.В. Губенко [51]. Вибір І.О. Сікорським такого радикального методу як «соціальна ізоляція» можна пояснити його близькістю до релігійного світогляду. Проте йдеться не про відлюдництво як самоціль, а про необхідність встановити межі соціальної активності, які сприятимуть вторинній адаптації обдарованого суб'єкта. Надто ця теза стає виразною, коли аналізував особливості виправлення злочинців [264].

Розвиток обдарованості у концепції І.О. Сікорського передбачає, що всі здібності розвиватимуться приблизно рівномірно, перебуватимуть у гармонії. По суті пропонував розвивати якомога ширший спектр здібностей, на чому сьогодні загострює увагу В.В. Клименко.

Щодо цього положення серед сучасних учених немає однастайності. В.О. Моляко зазначає, що у випадку розвитку обдарованості можуть спостерігатися відмінні стратегії діяльності. І.О. Сікорський теж не виключав можливість різних шляхів розвитку обдарувань, хоча ці шляхи ним не були спеціально класифіковані.

О.Л. Музика дотримується думки, що не варто зосереджуватись на розвитку окремих компонентів здібностей, адже в обдарованих вони зазвичай розвиваються нерівномірно [62]. У цьому пункті можна фіксувати деяку протилежність позицій учених, однак вони збігаються щодо положення про необхідність розвитку особистості в різних видах діяльності. О.Л. Музика зазначає: «Вихід вбачається не в ранній спеціалізації здібностей, яка б спрямовувала на оволодіння знаннями, уміннями і навичками в якійсь одній галузі, а, навпаки, у зорієнтованості на розвиток різних здібностей у різних діяльностях на основі творчих мислительних дій та стратегій, які могли б бути перенесені на інші діяльності у відповідності з тенденціями розвитку суб'єкта і оточуючого світу» [62, с. 40]. О.Л. Музика розкриває недоліки сучасної системи освіти, спрямованої на ранню професіоналізацію дітей. На цьому наполягав І.О. Сікорський, який зазначав, що сучасні йому діти були зорієнтовані на навчання як на процес несуб'єктного засвоєння знань. Він звертав увагу на необхідність всебічного розвитку особистості, який полягав в усуненні диспропорцій у розвитку окремих психічних компонентів. Зокрема, наполягав на розвитку почуттів і волі, а не лише розуму. Для цього пропонував здійснювати не просто процес засвоєння знань, а впроваджувати *виховуюче навчання*, що передбачає розвиток різних здібностей. Відтак ключову роль повинен відігравати педагог, який допомагатиме формувати мислення дітей, забезпечувати систематичну мислительну діяльність [250]. Іншими словами, йдеться про запровадження суб'єкт-суб'єктної освіти, наповнення її гуманістичним змістом, часткова відмова лише від «книжного навчання», яке в основі є суб'єкт-об'єктною парадигмою освіти.

Фактично з цим згодний О.М. Матюшкін, який, щоправда, виступав за ранню професіоналізацію, однак вважав, що навчання і розвиток обдарованих дітей повинні складати ідеальну модель творчого розвитку людини, на яку повинні орієнтуватися педагоги [136]. М.О. Холодна вважала, що в основі розвитку обдарованості повинна лежати спеціальна освітня робота та методи навчання, що розвиває компетентність дітей у певних галузях [299].

О.Л. Музика встановив, що суб'єктні цінності, які отримують найвищий розвиток саме у творчо обдарованих осіб, становлять кореляційну єдність діяльнісних і моральнісних цінностей, які регулюють поведінку [163; 167]. До високого рівня розвитку морально-вольових якостей в обдарованих схиляється І.С. Волощук [32]. І.О. Сікорський, теж наполягав на наявності високої позитивної кореляції морального розвитку й обдарованості. Майже завжди фіксував високі показники морального розвитку обдарованих, їх здатність до співчуття, допомоги, свідомій громадянській позиції. І.О. Сікорський фіксував факт тотожності обдарованості беззаперечному моральному авторитету [221; 225; 240; 243; 257]. Необхідність морального розвитку він фіксував навіть у роботі зі злочинцями і божевільними: «...необхідно організовувати їх душу» [264, с. 229]. Виправні заклади, на його думку, повинні не просто ізолювати їх від суспільства, а морально вдосконалювати; натомість виправні заклади здебільшого сприяють втраті кращих людських рис. У зв'язку з цим відмічав роботу тюремного лікаря Ф.П. Гааза, в характері якого виокремлював значний моральний розвиток: філантропію, відмову від кар'єрного розвитку і матеріальних статків, навчання в'язнів, клопотання про помилування [240].

У цьому аспекті позиції І.О. Сікорського і О.Л. Музики є близькими. О.Л. Музика обґрунтовує положення про ціннісний розвиток особистості і ціннісні механізми регуляції діяльності [62]. Інші дослідники на емпіричному матеріалі показують важливість духовного компоненту у розвитку геніальності [51; 79], досягнення соціальної ідентичності зі своєю спільнотою [162].

Разом із тим слід сказати, що І.О. Сікорський не залишив стандартизованих методів діагностики обдарованості. Сьогодні діагностика

обдарованості й особливо здібностей, рівень розвитку яких здатен її виміряти, представлений у працях сучасних дослідників [21; 22; 62; 75; 95; 163; 211; 285]. Також І.О. Сікорський не розробив спеціальну програму розвитку здібностей та обдарованості в умовах шкільного та родинного навчання і виховання. Натомість сьогодні успішно застосовується тренінг творчості КАРУС (що власне позначається на розвитку здібностей й обдарованості), розроблений В.О. Моляко, та інші методи й технології розвитку інтелектуально-творчого потенціалу дітей та дорослих [62; 75; 210]; зауважується на необхідності спеціальної роботи з батьками обдарованих дітей, надання психологічної допомоги обдарованим дітям [68; 69; 70; 288; 289].

Ми робимо висновок, що у своїх поглядах на проблеми розвитку обдарованості І.О. Сікорський не заперечував положення сучасної психологічної науки, подекуди навіть випереджав їх, ставав свого роду предтечею гуманістичного підходу до розвитку здібностей, його суб'єкт-суб'єктної парадигми. Зокрема, прогресивно обстоював погляди на необхідність здійснювати всебічний розвиток особистості, на важливості зовнішніх перешкод у розвитку здібностей, високих показників морального розвитку обдарованих осіб. При тому, що І.О. Сікорський відстоював важливість ролі спадковості у розвитку обдарованості, він, можливо навіть більшою мірою, ніж сучасні вчені, показував релятивну роль задатків, які виступають передумовою становлення обдарованості, і визначальну роль належного навчально-виховного середовища.

Висновки до другого розділу

1. І.О. Сікорський перебував під впливом пізнього асоціанізму, що ототожнював елементарні психічні явища з фізіологічними процесами. І.О. Сікорський вважав особистість унікальною комбінацією різних сторін психізму (волі, розуму та почуттів, що розгортаються у вищих психічних актах). Передбачав необхідність побудови якісно нової методології, що інтегрує тілесну та душевну субстанції в єдиний саморегульований механізм (дотримувався гіпотези тотожності). На його думку, розвиток обдарованості збігається із часом повного розкриття індивідуальності, яка формується у взаємодії спадкових і соціальних чинників. І.О. Сікорський не висловлювався категорично щодо визначального впливу котрогось із двох факторів, але в окремих випадках підкреслював фаталістичну дію одного з них.

2. І.О. Сікорський комплексно вивчав психофізіологічні і психологічні аспекти проблеми індивідуальності. На психофізіологічному рівні аналізував її як проблему внутрішньої та зовнішньої уваги людини, нейродинамічних відмінностей, особливостей кровообігу і дихання, а на психологічному рівні – як співвідношення основних елементів структури особистості. Особистість розумів як неподільне цілісне сполучення почуттів, розуму і волі, які комбінуються і співвідносяться за асоціативними законами. Ці компоненти мають властивості підсистеми більш загальної системи. Перевага окремих елементів проявляється у відповідних прагненнях. До структурних компонентів індивідуальності на нижчому рівні відноситься групова приналежність індивіда (расово-національні та статевовікові ознаки). Основними механізмами індивідуалізації є спадковість (фізіологічна, расово-національна, батьківських психічних якостей) і виховання (формування директив, переважання певних елементів структури особистості). І.О. Сікорський здійснював соціально-психологічну, психофізіологічну, культурно-антропологічну диференціацію людей, вивчав онтогенетичні аспекти їх індивідуалізації, розкривав її умови, механізми і принципи.

3. У дослідженні індивідуальних відмінностей І.О. Сікорський використовував лабораторний експеримент, аналіз емпіричних даних, зокрема метод спостереження та фізіогномічний метод. Вивчення обдарованості І.О. Сікорський здійснював на нейропсихологічному рівні (порівняння будови і ваги мозку), на рівні фізіологічних відмінностей, особистісного розвитку (біографічний метод). Широко використовувався аналіз продуктів діяльності.

4. У відповідності з концепцією І.О. Сікорського, обдарованим властива стійкість індивідуальних рис: особистісних якостей та фізіологічних особливостей. Під впливом соціального досвіду здатна відбуватися трансформація спадкових психічних властивостей, хоча останні накладають обмеження на розвиток окремих здібностей. Расово-національна специфіка задає загальний напрям інтересів, схильностей, але змішування рас забезпечує наявність окремих, часто суперечливих, задатків, нахилів, сили інстинктів, що складає широку психологічну платформу для розвитку обдарованості. При цьому обдарованим властиво зосереджуватись на внутрішній роботі, не відволікатися, бути наполегливими у реалізації замисленого. І.О. Сікорський вказав, що цю якість можна розвивати, виховувати. На психофізіологічному рівні суб'єкт володіє певними передумовами для розвитку обдарованості, проте вони не визначають характеру обдарувань. Психофізіологічні передумови є достатньо динамічними психічними утвореннями, які здатні забезпечити широку самореалізацію особистості.

І.О. Сікорський вбачав розвиток обдарованості в особливостях вольових здібностей, здатності виходити із суспільних інтересів, високого розвитку моральності. У розвитку окремих психічних функцій обдаровані суб'єкти стоять вище за пересічних, переважають їх за спроможністю до синтетичної психічної діяльності. На думку І.О. Сікорського, поза гармонійним особистісним розвитком, досягненням високого рівня моральності геніїв не існує. Особистісна велич та обдарованість вимірюється здатністю протистояти обмеженим соціальним можливостям завдяки розгортанню «позитивної спадковості» та у спроможності індивіда долати «расову обмеженість» і

приставати на бік культурно більш розвинутої раси. У запропонованій класифікації особистостей на вершині ієрархії перебуває так звана видатна людина, яку характеризує те, що «робота совісті» та «чутливість до обов'язку» у неї надзвичайно висока. Це забезпечується функціонуванням так званих діяльнісних директив, що спонукають до виконання найскладніших життєвих задач, які передбачають наявність почуття найвищого обов'язку.

5. Фіксуючи значний вплив біологічних чинників на розвиток особистості, І.О. Сікорський вважав, що сплановані виховані інтервенції і продумана збалансована навчальна програма здатні забезпечити всебічний розвиток особистості, а відтак її обдарованості. Інтегральним показником обдарованості виступає спрямованість особистості, що виходить з єдності почуттєвої, інтелектуальної і вольової сфери, а також належні психофізіологічні умови їхньої діяльності та високі моральні принципи.

6. Концептуальні паралелі І.О. Сікорського з сучасними теоріями обдарованості полягають у діалектичному визначенні місця та ролі генетично-спадкових і соціально-набутих чинників її розвитку, надто вольового та емоційного компонентів; тотожності здібностей та особистісних якостей, що вказує на можливість здійснення розвитку здібностей; визнанні творчості як неодмінної ознаки обдарованості. Близькість методичних вимог розвитку обдарованості з сучасними теоріями полягають у комплексному підході до її вивчення, у здійсненні всебічного розвитку особистості, дотриманні психогігієнічних правил навчання, виховання та розвитку дітей. Проте І.О. Сікорський не вважав можливим здійснювати раннє виявлення обдарованості, не залишив стандартизованих методів її діагностики і спеціальних програм розвитку обдарованості в умовах шкільного та родинного навчання і виховання.

ВИСНОВКИ

1. Концептуалізація проблеми обдарованості здійснювалась в контексті становлення психології індивідуальності. Індивідуальність є найвищим інтегральним рівнем спадково-генетичних і соціально-досвідних властивостей особистості, що систематизує всі чинники варіабельності поведінки, вказує на специфіку інтраіндивідуальних зв'язків (за принципом ієрархічності та координації основних підструктур особистості), що лежать в основі інтеріндивідуальних відмінностей. Індивідуальність вказує на цілісність, унікальність і стійкість особистісних рис, виявляється у розвитку здібностей та обдарованості суб'єкта.

В кінці XIX – початку XX століття методологічною основою дослідження індивідуальних відмінностей було вирішення психофізичної проблеми: концепція психофізичного паралелізму, теорія взаємодії, концепція тотожності. На її засадах визначався характер взаємодії генетично-спадкових і соціально-набутих чинників розвитку особистості, що дозволяло співвідносити категорії темпераменту і характеру. Загальноприйнятим стало розуміння темпераменту як первинної психічної організації, а характеру – як похідної. На основі типології характерів здійснювали класифікацію індивідів, зокрема за параметром обдарованості.

Виокремились два підходи до визначення обдарованості: обдарованість розуміють як основу розвитку здібностей та обдарованість – як результат розвитку здібностей. Це зумовлює методологічні відмінності у діагностиці обдарованості та визначенні шляхів її розвитку. Загальноприйнятим положенням є максима, що розвиток здібностей збігається з процесом розвитку психіки, а тому вирізняється нерівномірністю та нестійкістю. На початку XX століття висувалося положення про вроджений характер обдарованості, що пов'язувалося з незмінністю характеру, який визначався національними і расовими особливостями індивідів. Разом із тим обґрунтовувалося положення, що розвиток обдарованості корелює з розвитком особистісних рис, надто з

формуванням інтелектуальних та вольових властивостей, які зазнають соціальної детермінації.

2. І.О. Сікорський ототожнював особистість та індивідуальність, вважаючи останню унікальною комбінацією волі, розуму та почуттів, що розгортаються у вищих психічних актах. Методологічною основою його концепції особистості була гіпотеза тотожності, що передбачала інтеграцію тілесної і душевної субстанцій в єдиний саморегульований механізм. І.О. Сікорський не мав категоричної позиції щодо визначального впливу генетично-спадкових чи соціально-набутих чинників, але в окремих випадках підкреслював домінуючу роль одного з них.

І.О. Сікорський комплексно вивчав психофізіологічні і психологічні аспекти проблеми індивідуальності. На психофізіологічному рівні аналізував її як проблему нейродинамічних відмінностей, специфіки кровообігу, дихання, особливостей уваги людини, а на психологічному рівні – як співвідношення основних елементів структури особистості. Особистість розумілася як цілісне сполучення почуттів, розуму і волі, які комбінуються за асоціативними законами. Перевага окремих елементів проявляється у відповідних прагненнях. До структурних компонентів індивідуальності на нижчому рівні належить групова приналежність індивіда (расово-національні та статевовікові ознаки). Основними механізмами індивідуалізації є спадковість (фізіологічна, расово-національна, батьківських психічних якостей) і виховання (формування інтелектуальних та моральних директив, переважання певних елементів структури особистості). І.О. Сікорський здійснював соціально-психологічну, психофізіологічну, культурно-антропологічну диференціацію людей, вивчав онтогенетичні аспекти процесу індивідуалізації, розкривав її умови, механізми і принципи.

3. У психологічних дослідженнях І.О. Сікорський використовував лабораторний експеримент та аналіз емпіричних даних (метод спостереження та фізіогномічний метод). Вивчення обдарованості здійснював на нейропсихологічному рівні (порівняння будови і ваги мозку), на рівні

психофізіологічних відмінностей, особистісного розвитку (біографічний метод, аналіз продуктів діяльності).

У відповідності з концептуальними поглядами І.О. Сікорського, обдарованим особам властива стійкість особистісних якостей та психофізіологічних особливостей. Успадковані психічні властивості обмежують розвиток окремих здібностей та обдарувань, хоча під впливом соціального досвіду вони здатні розвиватися чи деградувати. Загальний напрям інтересів індивіда може бути обумовлений расово-національною приналежністю; разом із тим змішування рас подекуди закладає широку психологічну платформу для розвитку обдарованості. Втім, задатки на психофізіологічному рівні не визначають характер обдарованості. Важливу роль відіграє розвиток внутрішньої уваги як передумови для зосередження та наполегливості у досягненні мети, що, на думку І.О. Сікорського, можна цілеспрямовано виховувати.

У концептуальних положеннях І.О. Сікорського розвиток обдарованості забезпечується докладанням вольових зусиль суб'єкта, суспільно-моральною зорієнтованістю. В одних випадках це вимірюється здатністю протистояти несприятливим соціальним факторам завдяки розгортанню «позитивної спадковості», в інших – спроможністю індивіда, попри спадковий вплив расової «обмеженості», приставати на бік культурно більш розвинутої раси, нації. Обдаровані суб'єкти переважають пересічних за функціональними психічними показниками і за здатністю до синтетичної психічної діяльності. У класифікації особистостей, яку розробив І.О. Сікорський на основі домінування певних інтелектуальних і моральних директив, на найвищому щаблі перебуває видатна людина. Її діяльнісні директиви спонукають до виконання найскладніших життєвих задач, що передбачають наявність почуття найвищого обов'язку.

За переконанням І.О. Сікорського, спланований виховний вплив і продумана збалансована навчальна програма здатні забезпечити всебічний розвиток особистості, а відтак сприяють розгортанню обдарованості. Інтегральним показником обдарованості виступає спрямованість особистості,

що побудована на єдності почуттєвої, інтелектуальної і вольової сфери, а також належних психофізіологічних умовах їхньої діяльності та високих моральних принципах.

4. Концептуальні паралелі І.О. Сікорського з сучасними теоріями обдарованості полягають у значному збігу в уявленнях про місце та роль генетично-спадкових і соціально-набутих чинників її розвитку, надто вольового та емоційного компонентів; у положенні про тотожність здібностей та особистісних якостей, що вказує на можливість здійснення розвитку здібностей; у визнанні творчості як неодмінної складової обдарованості. Близькість методичних вимог розвитку обдарованості з сучасними теоріями полягають у комплексному підході до її вивчення, у здійсненні всебічного розвитку особистості, у дотриманні психогігієнічних умов навчання, виховання та розвитку дітей. Водночас І.О. Сікорський не був схильним здійснювати раннє виявлення обдарованості, не розробив стандартизованих методів її діагностики і не залишив спеціальної навчально-виховної програми розвитку обдарованості. На його думку, розвиток обдарованості збігається у часі з повним розкриттям індивідуальності, яка формується в ситуації взаємодії спадкових і соціальних чинників.

Список використаних джерел

1. Абрамова Л. Н. Эмоция интереса как фактор формирования творческой направленности личности / Л. Н. Абрамова, Е. И. Кульчицкая // Психологическая наука: проблемы и перспективы : тезисы научных сообщений Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Действительного члена АПН СССР Г. С. Костюка / Академия наук СССР, Общество психологов СССР, Украинское отделение общества психологов СССР, НИИ психологии МНО УССР. – Часть III. – К. : [б.и.], 1990. – С. 3-4.
2. Абульханова-Славская К. А. Существует ли для психологии проблема индивида? / К. А. Абульханова-Славская // Вопросы философии. – 1972. – № 7. – С. 57-67.
3. Ананьев Б. Г. Некоторые черты психологической структуры личности / Ананьев Борис Герасимович // Психология личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 39-41.
4. Ананьев Б. Г. Психологическая структура личности и её становление в процессе индивидуального развития человека / Б. Г. Ананьев // Психология личности : хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – Т. 2 : Отечественная психология. – С. 7-94.
5. Ананьев Б. Г. Человека как предмет познания [Текст] / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2002. – 228 с. – (Серия «Мастера психологии»).
6. Анохин П. К. Избранные труды. Философские аспекты теории функциональной системы [Текст] / Анохин Петр Кузьмич. – М. : Издательство «Наука», 1978. – 400 с.
7. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо [Текст] / Борис Антоненко-Давидович. – К. : Вид. дім «KM Academia», 1994. – 254 с. – ISBN 5-7707-5777-9.

8. Аркин Е. А. Личность и среда в свете современной биологии [Текст] / Е. А. Аркин, проф. 2-го Моск. Гос. Университета. – [2-е изд.]. – М. : Государственное издательство, [1927?]. – 260 с.
9. Архангельский Л. М. Социально-этическая проблема теории личности / Архангельский Леонид Михайлович. – М. : «Мысль», 1974. – 221 с.
10. Асмолов А. Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа : учеб. / Асмолов Александр Григорьевич. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с. – ISBN 5-211-00221-0.
11. Баух Б. Этика / Б. Баух // Новые идеи в философии : Сборник № 14. Этика I. ; пер. Г. А. Котляра ; Изд. «Образование». – [Непериодическое издание, выходящее под редакцией Н. О. Лосского и Э. Л. Радлова]. – СПб. : Типография Е. М. Малаховского, 1914. – С. 109-171.
12. Бехтерев В. М. Об эволюции нервно-психической деятельности : Речь, произнесённая при открытии Съезда деятелей по семейному воспитанию, собиравшихся в Петербурге в декабре 1912 г. [Текст] / Акад. В. М. Бехтерев. – С.-Петербург : Тип. «Я. Трей», 1913. – 33 с. – [Отд. отт. из «Русского Врача» №№ 14 и 15-го 1913 г.].
13. Бехтерев В. М. Объективная психология [Текст] / Владимир Михайлович Бехтерев. – М. : Наука, 1991. – 480 с. – ISBN 5-02-013392-2.
14. Бине А. Методы измерения умственной одаренности [Текст] : сборник статей / А. Бине и Т. Симоне ; пер. А. Ельштейн ; под редакцией С. Л. Рубинштейна. – К. : Государственное Издательство Украины, 1923. – 179 с.
15. Богданов В. А. Структурная модель личности и психическая деятельность / В. А. Богданов (Ленинградский университет) // Личность и деятельность : межвуз. сб. / Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР ; Головной совет по психологии. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – С. 26-32. – ISSN 0202-2524. – (Экспериментальная и прикладная психология ; вып. 11).

16. Богоявленская Д. Б. Одарённость: эволюция понятия / Д. Б. Богоявленская // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – №. 8. – С. 66-69.
17. Бойко Е. И. Механизмы умственной деятельности : (Динамические временные связи) / Бойко Евгений Иванович ; Научно-исследовательский институт общей и педагогической психологии Академии педагогических наук СССР. – М. : «Педагогика», 1976. – 248 с. : граф. ; 20 см.
18. Большакова В. В. И. А. Сикорский о развитии психической жизни ребёнка / В. В. Большакова // VII съезд Общества психологов СССР. Методология и история психологии. Экономическая психология и психология хозяйственного управления : тезисы докл. / Академия наук СССР, Общество психологов СССР. – М. : [б.и.], 1989. – С. 57-58.
19. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Методика та організація досліджень із психології [Текст] : навч. пос. для студ. спец. 8.040101 – психологія / Віталій Йосипович Бочелюк, Влада Віталіївна Бочелюк ; Міністерство освіти і науки України. Класичний приватний університет. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 360 с. – ISBN 978-966-364-721-0.
20. Будилова Е. А. Русская и советская психологическая наука в зарубежных (западноевропейских и американских) работах по истории психологии / Е. А. Будилова // Тезисы докладов на II съезде общества психологов / Общество Психологов при Академии педагогических наук РСФСР. – М. : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1963. – Выпуск 1 : Общая психология. История психологии. – С. 190-193.
21. Буров О. Ю. Оцінювання обдарованості: проблеми кількісної міри / О. Ю. Буров, В. В. Камишин // «Сучасний погляд на обдарованість та розвиток талантів» : матеріали Міжнародного науково-практичного семінару (Київ, 13-14 травня 2009 р.) / Академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини АПН України, Міністерство освіти і науки України, Мала академія наук України, Національний центр дослідження обдарованих і талановитих, США. – К. : [б.в.], 2009. – Книга 2. – С. 90-92.

22. Буров О. Ю. Суб'єктивність і об'єктивність в оцінюванні обдарованості / О. Ю. Буров // Сучасний погляд на обдарованість та розвиток таланту : матеріали II міжнародного науково-практичного семінару, (Київ, 22-23 серпня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національна академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини НАПН України, Мала академія наук України. – К. : [б.в.], 2011. – С. 75-81.
23. Бэн А. Душа и тело [Текст] / Сочинение Александра Бэна, профессора логики в Эдинбургском университете ; перев. с 6-го английского издания. – [изд. Киевского книгопродавца Ф.А. Иогансона]. – К. : В университетской типографии (И. И. Завадского), 1880. – 228 с.
24. Бэн А. Об изучении характера [Текст] / Бэн ; пер. с английского Цитович. – [Изд. Заленского и Любарского]. – С.-Петербург : [б.и.], 1866. – 523 с.
25. Бэн А. Психология [Текст] / А. Бэн ; пер. с английского и предисловие приват-доцента Казанского университета Вл. Н. Ивановского. – М. : Издание М. Н. Прокоповича, 1906. – Т. 2. – 303 с.
26. Вайсфельд М. Безволие (нерешимость). Психологическое исследование. Распознавание и лечение [Текст] / М. Вайсфельд. – М. : Издательство «Русский книжник», 1925. – 92 с.
27. Вайсфельд М. Стремления и чувства. Психологическое исследование [Текст] / М. Вайсфельд. – СПб. : Издание «Образование», 1914. – 228 с.
28. Введенский А. И. Психология без всякой метафизики : С 30 рисунками [Текст] / Профессор Петроградского Университета А. И. Введенский. – [Изд. 3-е, вновь испр. и доп.]. – Петроград : Типография М. М. Стасюлевича, 1917. – 359 с. : рис.
29. Веккер Л. М. Психические процессы [Текст] / Веккер Лев Макарович. – Л. : Издательство Ленинградского Университета, 1974, 1976. – Т. 3 : Субъект. Переживание. Действие. Сознание. – 1981. – 328 с.
30. Викторов П. П. Учение о личности и настроениях [Текст] / П. П. Викторов. – [Изд. 2-е, доп.]. – М. : Издание Д. П. Ефимова, 1887. – Выпуск первый:

общие основы учения о личности, чувствах и настроениях в связи с вопросами усовершенствования рождения человека. – 214 с.

31. Владиславлев М. Психология [Текст] / М. Владиславлев. – СПб. : [б.и.], 1881. – Т. 1. – 610 с.
32. Волощук І. С. Обдарованість: сутність і типологія / І. С. Волощук // «Сучасний погляд на обдарованість та розвиток талантів» : матеріали Міжнародного науково-практичного семінару (Київ, 13-14 травня 2009 р.) / Академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини АПН України, Міністерство освіти і науки України, Мала академія наук України, Національний центр дослідження обдарованих і талановитих, США. – К. : [б.в.], 2009. – Книга 2. – С. 118-131.
33. Вундт В. Введение в психологию [Текст] / Проф. В. Вундт ; пер. с немецкого А. К-на. – [под редакцией и с предисловием проф. Н. Н. Ланге]. – Одесса : Издание А. Копельмана и Навроцкого, 1912. – 122 с.
34. Вундт В. Основы физиологической психологии : С портретом автора Т. 1. О телесных основах душевной жизни. Развитие формы центральных органов и ход нервных проводящих путей. Физиологическая функция центральных частей. Введение I-VI. Гл. I-IX [Текст] / Вильгельм Вундт, профессор Лейпцигского Университета ; пер. под редакцией А. А. Крогиуса, А. Ф. Лазурского и А. П. Нечаева. – СПб. : Типография П. П. Сойкина, 1880. – 470 с.
35. Вундт В. Очерки психологии [Текст] / Вильгельм Вундт ; пер. с девятого и десятого немецкого издания прив.-доц. М. У. Д. В. Викторова. – М. : «Московское книгоиздательство» ; Поставщик Дворца Его Величества Т-ва А. А. Леонсон в Москве, 1912. – 300 с.
36. Вундт В. Причинность в воле / В. Вундт // Шмид Б. Философская хрестоматия. – [Изд. «Матезис»]. – Одесса : Типография М. Шпенцера, 1908. – С. 108-118.

37. Выготский Л. С. Педагогическая психология [Текст] / Лев Семёнович Выготский / [под ред. В. В. Давыдова]. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с. – ISBN 5-7155-0358-2.
38. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. [Текст] / Лев Семёнович Выготский / [под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского] / Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1982. – 480 с. ; ил. Том 1 : Вопросы теории и истории психологии : [Исторический смысл психологического кризиса].
39. Гальтон Ф. Наследственность таланта. Её законы и последствия [Текст] / Фрэнсис Гальтон ; пер. с англ. – [Издание редакции журнала «Знание»]. СПб., 1875 – М. : «Мысль», 1996. – 270 с. – ISBN 5-244-00840-4.
40. Ганзен В. А. Отношения между потенциями и тенденциями в структуре индивидуальности / В. А. Ганзен, Л. А. Головей // Личность и деятельность : межвуз. сб. / Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР, Головной совет по психологии. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – С. 3-11. – ISSN 0202-2524. – (Экспериментальная и прикладная психология ; вып. 11).
41. Гартман Э. Современная психология. Критическая история немецкой психологии за вторую половину девятнадцатого века [Текст] / Эдуард фон Гартман ; пер. с немецкого Г. А. Котляра ; под редакцией М. М. Филиппова ; [Издание Д. П. Ефимова]. – М. : Товарищество типо-литографии Владимир Чечерин в Москве, 1902. – 387 с.
42. Геккель Э. Душа / Эрнст Геккель // Шмид Б. Философская хрестоматия. – [Изд. «Матезис»]. – Одесса : Типография М. Шпенцера, 1908. – С. 23-26.
43. Гербарт И. Ф. Психология [Текст] / И. Ф. Гербарт ; пер. с примечаниями и алфавитным указателем Александра Нечаева ; с предисловием Профессора С.-Петербургского Университета А. И. Введенского ; [Издание журнала «Пантеон литературы»]. – С.-Петербург : Типография железнодорожных изданий А. Ф. Штольценбурга, 1895. – С. 93-277.
44. Гербачевский В. К. Современные направления в экспериментальном исследовании черт личности / В. К. Гербачевский (Ленинградский

- университет) // Личность и деятельность : межвуз. сб. / Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР, Головной совет по психологии. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – С. 36-42. – ISSN 0202-2524. – (Экспериментальная и прикладная психология ; вып. 11).
45. Гефдинг Г. Очерки психологии, основанной на опыте [Текст] / Г. Гефдинг, проф. Копенгагского университета ; пер. с немецкого под редакцией Я. Колубовского. – [Изд. 6-е, с значительными изменениями]. – С.-Петербург ; Москва : Издание Товарищества В. В. Думнов – Насл. Бр. Салаевых, 1914. – 366 с.
 46. Гинецинский В. И. Индивидуальность как предмет педагогической антропологии / В. И. Гинецинский // Советская педагогика. – 1991. – № 9. – С. 46-49.
 47. Гобчанский И. Опытная психология. В двух частях [Текст] / И. Гобчанский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – С.-Петербург : Издание К. Л. Риккера, 1901. – 271 с.
 48. Голубева Э. А. Способности. Личность. Индивидуальность : [биосоциальная природа человека] [Текст] / Эра Александровна Голубева. – Дубна : «Феникс+», 2005. – 512 с. – ISBN 5-927900-32-1.
 49. Грузенберг С. О. Гений и творчество. Основы теории и психологии творчества : С приложением неизданных материалов по вопросам психологии творчества и указателя литературы [Текст] / Проф. С. О. Грузенберг. – Л. : Издательство П. П. Сойкина, 1924. – 254 с.
 50. Грузенберг С. О. Психология творчества. Введение в психологию и теорию творчества : С приложением указателя литературы [Текст] / Профессор С. О. Грузенберг. – Минск : Издательство «Белтрестпечать», 1923. – Т. 1 : Феноменология творчества. Строение творческого процесса. – 1923. – 169 с.
 51. Губенко О. В. Соціально-каталітичні умови розвитку обдарованої особистості / О. В. Губенко // Обдарована дитина. – 2008. – № 9. – С. 2-10.

52. Губко О. Т. Іван Олексійович Сікорський як учений і експерт у справі Бейліса [Текст] / Олексій Губко. – К. : Світогляд, 2009. – 115 с. – ISBN 978-966-8837-17-7.
53. Губко О. Т. Науково-педагогічна спадщина І. О. Сікорського (до 150 років з дня народження) / О. Т. Губко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Тези Міжнародних Костюківських читань : матеріали конференції / Товариство психологів України, Інститут психології АПН України. – Т. 1. – К. : [б.в.], 1993. – С. 161-170.
54. Гюйо М. Воспитание и наследственность : Социологическое исследование [Текст] / М. Гюйо ; пер. И. Нахамкиса ; [Издание Товарищества «Знание»] ; [Редакция Г. Фальборка и В. Чарносского]. – С.-Петербург : Типография Т-ва «Народная Польза», 1899. – № 6. – 340 с.
55. Дарвин Ч. Сочинения [Текст] / Чарлз Дарвин ; под редакцией академика Е. Н. Павловского. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т. 5 : Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животных. – 1953. – 1040 с.
56. Дессуар М. Очерк истории психологии [Текст] / Проф. Берлинского университета М. Дессуар ; [авторизованный перевод с немецкого М. В. Райх]. – С.-Петербург : Книгоиздательство О. Богдановой, 1912. – 218 с.
57. Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения [Текст] / У. Джемс ; пер. с английского Б. Осипова и О. Румера ; [под редакцией прив.-доц. Г. Г. Шпетта]. – М. : Книгоиздательство «Космос», 1911. – 235 с.
58. Джемс У. Психология [Текст] / Джемс Уильям ; под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с. – (Классики мировой психологии). – ISBN 5-7155-0402-3.
59. Дружинин В. Н. Психология общих способностей [Текст] / Владимир Николаевич Дружинин. – [2-е изд., расшир., дополн.] – СПб. : Питер, 2002. – 368 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

60. Ждан А. Н. Общая характеристика состояния зарубежной психологии в период открытого кризиса (начало 10-х – середина 30-х годов XX в.) / Кандидат психологических наук А. Н. Ждан // Хрестоматия по истории психологии. Период открытого кризиса (начало 10-х годов – середина 30-х годов XX в.) / под редакцией П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – С. 5-16.
61. Загорский П. Основания рациональной или субъективной психологии / Сочинение П. Загорского. – Санктпетербург : Типография товарищества «Общественная Польза», 1874. – 168 с.
62. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень [Текст] / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – 320 с. – ISBN 978-966-8059-96-4.
63. Иванченко А. А. Духовность, креативность и позитивизм на жизненном пути как предпосылки успешного становления одаренной личности / А. А. Иванченко // Актуальні проблеми психології : Психологія обдарованості : збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка та Р. О. Семенової. – Т. 6. – Вип. 5. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 133-143.
64. Ильенков Э. В. Что такое личность? / Ильенков Эвальд Васильевич // Психология личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 11-19.
65. Инженьерос Х. Введение в психологию [Текст] / Хозе Инженьерос. – Л. : Рабочее издательство «Прибой», 1925. – 277 с.
66. Кавелин К. Задачи психологии : Соображения о методах и программе психологических исследований [Текст] / К. Кавелина. – Санктпетербург : [б.и.], 1872. – 239 с.
67. Карабаєва І. І. Дослідження структурних компонентів обдарованості в дошкільному віці / І. І. Карабаєва // Актуальні проблеми психології : Психологія обдарованості : збірник наукових праць / за ред.

- С. Д. Максименка та Р. О. Семенової. – Т. 6. – Вип. 5. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 151-157.
68. Карпенко Н. А. Генезис розуміння батьками проявів обдарованості у дітей / Карпенко Наталія Андріївна // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 6.– Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 103-110.
 69. Карпенко Н. А. До проблеми проявів дитячої обдарованості / Карпенко Наталія Андріївна // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. І. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 224-234.
 70. Карпенко Н. А. Розуміння батьками проявів дитячої обдарованості як творчий процес / Н. А. Карпенко // Обдарована дитина. – 2008. – № 8. – С. 45-54.
 71. Кейра Фр. Характер и нравственное воспитание [Текст] / Фр. Кейра ; пер. с французского под редакцией Р. И. Сементковского ; [Издание Ф. Павленкова]. – С.-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1897. – 118 с.
 72. Клименко В. Креативність гештальту: багатшаровість і видова спеціалізація / Віктор Клименко // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 215-228.
 73. Клименко В. В. Как воспитать вундеркинда / Виктор Васильевич Клименко. – Х. : «Фолио», 1996. – 463 с.
 74. Клименко В. В. Психічний і фізіологічний розвиток учня та норми навантаження [Текст] : монографія / В. В. Клименко, С. І. Болтівець, І. В. Грибенко, І. М. Дарда, О. М. Кокун. – К. : Главник, 2005. – 224 с. – Бібліогр. : с. 217-220.
 75. Клименко В. В. Психологія творчості [Текст] : навч. посіб. / В. В. Клименко ; Відкритий міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 480 с.
 76. Ключко В. Е. Историко-системный подход в психологии / В. Е. Ключко // VII съезд Общества психологов СССР. Методология и история

- психологии. Экономическая психология и психология хозяйственного управления : тезисы докл. / Академия наук СССР, Общество психологов СССР. – М. : [б.и.], 1989. – С. 67-68.
77. Ковалёв А. Г. Психология личности [Текст] / Александр Григорьевич Ковалёв. – [3-е изд., переработ. и доп]. – М. : «Просвещение», 1969. – 391 с.
 78. Ковалёв А. Г. Характер и закономерности его формирования [Текст] / Доктор педагогических наук А. Г. Ковалёв. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1954. – 104 с.
 79. Кольцова В. А. Гениальность: психолого-историческое исследование / В. А. Кольцова, Е. Н. Холондович // Психологический журнал. – 2012. – Т. 33. – № 2. – С. 101-118.
 80. Кольцова В. А. Системный подход в историко-психологическом исследовании / В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник // Первые международные научные Ломоносовские чтения (17-19 декабря 1991 г.) : тезисы докладов / Академия наук, Институт психологии. – М. : [б.и.], 1991. – С. 27-29.
 81. Конклин Э. Г. Наследственность и среда [Текст] / Проф. Э. Г. Конклин. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1928. – 336 с. – (Дарвиновская библиотека).
 82. Корнев С. І. Проблеми корекційної педагогіки у творчій спадщині І. О. Сікорського [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Корнев Сергій Іванович ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К. : [б.в.], 2009. – 19 с.
 83. Корнилов К. Н. Современная психология и марксизм [Текст] / Проф. К. Н. Корнилов. – Л. : Государственное Издательство «Ленинград», 1924. – 77 с.
 84. Костюк Г. С. Здібності та їх розвиток у дітей [Текст] / Григорий Силович Костюк. – [на укр. языке]. – К. : Товариство «Знання» Української РСР, 1963. – 80 с. – (Серія IX, № 11-12).
 85. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості [Текст] / Григорий Силович Костюк / [під ред.

- Проколієнко Л. М. ; упор. Андрієвська В. В. , Балл Г. О. , Губко О. Т. , Проскура О. В.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 609 с. – ISBN 5-300-00643-0.
86. Коффка. Самонаблюдение и метод психологии / Коффка // Психологическая хрестоматия : [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под редакцией профессора К. Н. Корнилова]. – М. : Государственное издательство, 1927. – С. 123-132. – (Психология для высшей школы).
 87. Коханенко Л. Проблема самогубства: погляди І. Сікорського та сучасні досліді / Л. Коханенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С. 49-51.
 88. Кречмер Э. Гениальные люди [Текст] / Эрнст Кречмер ; пер. с немецкого Г. Б. Ноткина. – СПб. : Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. – 303 с., илл.
 89. Кречмер Э. Строение тела и характер / Кречмер (Kretschmer) Эрнст // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 219-247.
 90. Кречмер Э. Строение тела и характер [Текст] / Эрнст Кречмер. – М. : Педагогика-Пресс, 1995. – 608 с. – (Серия: «Психология: Классические труды»). – ISBN 5-7155-0708-1.
 91. Крутецкий В. А. Проблемы характера в трудах советских психологов / Крутецкий Вадим Андреевич // Вопросы психологии. – 1957. – № 6. – С. 127-145.
 92. Крутецкий В. А. Психология математических способностей школьников [Текст] / Вадим Андреевич Крутецкий. – М. : «Просвещение», 1968. – 432 с.
 93. Кузьменко В. У. Своєрідність розвитку обдарованості дітей дошкільного віку / В. У. Кузьменко // «Сучасний погляд на обдарованість та розвиток талантів» : матеріали Міжнародного науково-практичного семінару (Київ, 13-14 травня 2009 р.) / Академія педагогічних наук України, Інститут

- обдарованої дитини АПН України, Міністерство освіти і науки України, Мала академія наук України, Національний центр дослідження обдарованих і талановитих, США. – К. : [б.в.], 2009. – Книга 2. – С. 67-75.
94. Кульчицкая Е. И. Одарённость: природа и сущность / Е. И. Кульчицкая // Обдарована дитина. – 2002. – № 1. – С. 21-30.
 95. Кульчицкая Е. И. Сирень одаренности в саду творчества [Текст] / Кульчицкая Елена Ипполитовна, Моляко Валентин Алексеевич. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 316 с.
 96. Кульчицька О. І. Обдарованість, її виявлення та розвиток в дитинстві / О. І. Кульчицька , Н. І. Литвінова , Л. Г. Чорна , О. М. Хліяна // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність : в 3 т. – К. : [б.в.], 1993. – Т. II. – С. 100-107.
 97. Лазурский А. Ф. Классификация личностей / Лазурский Александр Фёдорович // Психология индивидуальных различий : Тексты / [под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 179-198.
 98. Лазурский А. Ф. Обзор современных классификаций характеров / А. Ф. Лазурский // Психологическая хрестоматия : [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под редакцией профессора К. Н. Корнилова]. – М. : Государственное издательство, 1927. – С. 388-397. – (Психология для высшей школы).
 99. Лазурский А. Ф. Определение характера / А. Ф. Лазурский // Психологическая хрестоматия : [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под редакцией профессора К. Н. Корнилова]. – М. : Государственное издательство, 1927. – С. 397-399. – (Психология для высшей школы).
 100. Ланге Н. Н. Психический мир [естественнонаучный и генетический подходы] : избранные труды / Николай Николаевич Ланге / [под редакцией М. Г. Ярошевского]. – М. : Издательство «Институт практической

- психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 368 с. – (Психологи Отечества). – ISBN 5-87224-100-3.
101. Лацарус М. Взаимодействие души и тела / М. Лацарус ; пер. с немецкого Л. Бродовского. – С.-Петербург : Типография Брауде, 1896. – 58 с. – (Международная библиотека. № 39).
 102. Левитов Н. Д. Проблема характера в современной психологии / Левитов Николай Дмитриевич // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 69-73.
 103. Лейтес Н. Бывают выдающиеся дети... / Н. Лейтес // Семья и школа. – 1990. – № 3. – С. 33-35.
 104. Лейтес Н. Возрастная одаренность / Н. Лейтес // Семья и школа. – 1990. – № 9. – С. 31-33.
 105. Лейтес Н. Судьбы вундеркиндов / Н. Лейтес // Семья и школа. – 1990. – № 12. – С. 27-28.
 106. Лейтес Н. Талантливый ребенок / Н. Лейтес // Учительская газета. – 1987. – 14 марта.
 107. Лейтес Н. С. Борис Михайлович Теплов / Н. С. Лейтес, И. В. Равич-Щербо ; Академия педагогических наук СССР // Теплов Б. М. Избранные труды: В 2-х т. – М. : Педагогика, 1985. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР). – Т. I. – 1985. – С. 5-13.
 108. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст [Текст] / Натан Семёнович Лейтес ; Науч.-исслед. институт общ. и пед. психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : «Педагогика», 1971. – 280 с.
 109. Леонгард К. Акцентуированные личности [Текст] / Карл Леонгард ; [пер. с нем. В. М. Лещинской] ; [под ред. и с предисл. В. М. Блейхера] ; [ГДР, Народ и здоровье, 1976 г.]. – К. : Вища школа. Головное изд-во, 1981. – 392 с.
 110. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / Леонтьев Алексей Николаевич // Психология личности : тексты / [под ред.

- Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 20-27.
111. Леонтьев А. Н. Проблема деятельности в психологии / Алексей Николаевич Леонтьев // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 95-108.
112. Леонтьев А. Н. Индивид и личность / Леонтьев Алексей Николаевич // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 15-20.
113. Леонтьев А. Н. Формирование личности (в норме и патологии) / А. Н. Леонтьев // Психология личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 150-160.
114. Летурно Ш. Эволюция воспитания у различных человеческих рас [Текст] / Ш. Летурно. – С.-Петербург : Типография «Грамотность», 1907. – 499 с.
115. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций [Текст] : учебное пособие / Либин Александр Викторович. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Эксмо, 2006. – 544 с. – (HOMO UNICUS). – ISBN 5-699-11649-4.
116. Лифшиц М. Определение сущности конституции / Проф. М. Лифшиц // Психологическая хрестоматия : [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под редакцией профессора К. Н. Корнилова]. – М. : Государственное издательство, 1927. – 224-227. – (Психология для высшей школы).
117. Лифшиц М. Типы конституции / Проф. М. Лифшиц // Психологическая хрестоматия : [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под редакцией профессора К. Н. Корнилова]. – М. : Государственное издательство, 1927. – 227-232. – (Психология для высшей школы).
118. Логинова Н. А. Концептуальная система как основа научной школы / Н. А. Логинова // VII съезд Общества психологов СССР. Методология и

- история психологии. Экономическая психология и психология хозяйственного управления : тезисы докл. / Академия наук СССР, Общество психологов СССР. – М. : [б.и.], 1989. – С. 28-29.
119. Локк Д. Нет врожденных принципов в душе / Д. Локк // Шмид Б. Философская хрестоматия. – [Изд. «Матезис»]. – Одесса : Типография М. Шпенцера, 1908. – С. 43-50.
120. Ломброзо Ц. Гениальность и помешательство. Параллель между великими людьми и помешанными : с портретом автора, таблицами и рисунками [Текст] / Ц. Ломброзо ; пер. с 4-го итальянского издания К. Тетюшиновой. – [Репринтное изд.]. – С.-Петербург : Издание Ф. Павленкова, 1892. – 255 с. : табл., рис. – (Популярно-научная библиотека).
121. Ломов Б. Ф. [Вступление] / Б. Ф. Ломов, В. Б. Швырков // Теория функциональных систем в физиологии и психологии / Академия наук СССР, Институт психологии. – М. : Издательство «Наука», 1978. – С. 3-10.
122. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии / Борис Фёдорович Ломов // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 31-45.
123. Лосский Н. Основные учения психологии с точки зрения волюнтаризма [Текст] / Н. Лосский. – [Изд. 2-е]. – С.-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1911. – 240 с.
124. Лукаш Е. Ю. Отношение к социальной адаптации у творчески одаренных детей в России и в США / Лукаш Елена Юрьевна // Вопросы психологии. – 2004. – № 4. – С. 22-30.
125. Лэдд Дж. Т. Очерк элементарной психологии [Текст] / Дж. Т. Лэдд. – СПб. : [б.и.], 1900. – 158 с.
126. Мазяр О. Етнопсихологічні чинники індивідуальних відмінностей у роботах І. О. Сікорського / Олег Мазяр // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». – К. : Видавництво «Міленіум», 2011. – С. 215-221.
127. Мазяр О. В. Концептуальні паралелі вирішення проблеми обдарованості у працях І. О. Сікорського та В. О. Моляко / Мазяр Олег Васильович //

Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Видавництво «Фенікс», 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 15. – Частина I. – С. 250-257. – ISSN 2072-4772.

128. Мазяр О. В. Концепция индивидуальности в работах И. А. Сикорского / Мазяр Олег Васильевич // Вопросы психологии. – 2012. – № 1. – С. 113-120. – ISSN 0042-8841.
129. Мазяр О. В. Науково-психологічні передумови формування концепції індивідуальності І. О. Сікорського / Мазяр О. В. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; редкол.: В. І. Судаков [та ін.]. – К. : Логос, 2011. – Т. 1: Спецпроект: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» з нагоди 85-річниці від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В. А. Роменця. Методологічні проблеми психології. Психологія творчості. – С. 85-91. – ISBN 978-966-171-394-8 (Т.1).
130. Мазяр О. В. Структура індивідуальності у работах І. О. Сікорського / Мазяр Олег Васильович // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості : збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 7. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 158-166. – ISBN 978-966-485-035-0.
131. Макаренко М. В. Онтогенез психофізіологічних функцій людини : монографія / М. В. Макаренко, В. С. Лизогуб ; НАН України, М-во освіти і науки України, М-во оборони України, Ін-т фізіології ім. О. О. Богомольця, НДІ фізіології ім. М. Босого Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – 255 с. : табл. – Бібліогр. : с. 215-255.
132. Максименко С. Д. Рефлексія проблем у розвитку психології / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми психології : Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред.

- С. Д. Максименка]. – К. : Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 3-24. – ISBN 966-95961-1-4.
133. Максименко С. Д. Теоретичні основи психології особистості / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Гендерна психологія. Медична психологія / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. – Том Х. – Вип. 2. – С. 7-23.
 134. Малапер П. Элементы характера и законы их сочетания [Текст] / Проф. философии в Парижском лицее Людовика Великого П. Малапер ; пер. с французского Л. А. Бессель ; под редакцией и с предисловием Н. А. Рубашкина. – М. : Книгоиздательство, 1913. – 272 с. – (Педагогическая библиотека).
 135. Марциновская Т. Д. История психологии : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / Марциновская Татьяна Давыдовна. – [4-е изд., стереотип]. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 544 с. – ISBN 5-7695-1994-0.
 136. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / Матюшкин Алексей Михайлович // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 29-33.
 137. Матюшкин А. М. Одаренные и талантливые дети / Матюшкин Алексей Михайлович, Дороти Сиск // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 88-97.
 138. Мах Э. Популярно-научные очерки [Текст] / Эрнст Мах ; авторизованный перевод с 3-го немецкого издания, дополненного шестью новыми статьями Г. А. Котляра ; с предисловием автора. – Спб. : Книгоиздательство «Образование», 1909. – 341 с.
 139. Мейли Р. Черты личности / Р. Мейли // Психология личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 142-149.

140. Мелхорн Г. Гениями не рождаются : общество и способности человека : книга для учителя [Текст] / Герлинда Мелхорн, Ханс-Георг Мелхорн ; пер. с нем. – М. : Просвещение, 1989. – 160 с. – ISBN 5-09-001765-4.
141. Менжулін В. І. Інший Сікорський: незручні сторінки історії психіатрії [Текст] / Менжулін Вадім Ігорович ; рос. мовою. – К. : Сфера, 2004. – 490 с. – ISBN 966-7841-72-3.
142. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности [Текст] / Вольф Соломонович Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 256 с., ил.
143. Мерлин В. С. Психология индивидуальности [Текст] / Вольф Соломонович Мерлин / [под редакцией Е.А. Климова]. – М. : Издательство «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 448 с. – (Психологи Отечества). – ISBN 5-87224-098-8.
144. Миль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования [Текст] / Д. С. Миль ; пер. с английского под редакцией приват-доцента Императорского Московского университета В. Н. Ивановского. – М. : Издание магазина «Книжное Дело», 1900. – 781 с.
145. Мниховский А. Женственность [Текст] / Сочинение А. Мниховского, (авт. сочинения «Типы душевного развития»). – [2-е изд., испр.]. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1885. – 74 с.
146. Мниховский А. Типы душевного развития [Текст] / Сочинение А-ра Мниховского. – [2-е изд., испр.]. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1886. – 155 с.
147. Мойсеєнко Л. А. Особистісний аспект творчого математичного мислення / Л. А. Мойсеєнко, Р. М. Лучицький // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості: збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. І. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 23-34.
148. Мойсеєнко Л. А. Прояви інтуїції в процесі розуміння творчих математичних задач / Л. А. Мойсеєнко // Актуальні проблеми психології :

Проблеми психології творчості: збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 3. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 150-158.

149. Мойсеєнко Л. А. Психологія творчого математичного мислення [Текст] : монографія / Лідія Анатоліївна Мойсеєнко. – Івано-Франківськ : [б.в.], 2003. – 484 с. : рис. – Бібліогр. : 494 назв.
150. Моляко В. А. Концепция творческой одаренности / В. А. Моляко // Первые международные научные Ломоносовские чтения (17-19 декабря 1991 г.) : тезисы докладов / Академия наук, Институт психологии. – М. : [б.и.], 1991. – С. 102-104.
151. Моляко В. А. Проблема психологического изучения таланта / В. А. Моляко // Психологическая наука: проблемы и перспективы : тезисы научных сообщений Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Действительного члена АПН СССР Г. С. Костюка / Академия наук СССР, Общество психологов СССР, Украинское отделение общества психологов СССР, НИИ психологии МНО УССР. – Часть III. – К. : [б.в.], 1990. – С. 73-74.
152. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В. А. Моляко // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С. 19-26.
153. Моляко В. А. Психологические аспекты поэтического восприятия / В. А. Моляко // Актуальні проблеми психології творчості : Збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 4. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 143-151.
154. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности [Текст] / Валентин Алексеевич Моляко. – К. : Знание, 1995. – 52 с.
155. Моляко В. А. Психология детской одарённости [Текст] / Валентин Алексеевич Моляко / Укр. дом экон. и науч.-техн. знаний общ-ва «Знание» Украины. – К. : [б.и.], 1995. – 83 с.

156. Моляко В. О. Концепція творчої обдарованості / В. О. Моляко // Сучасний погляд на обдарованість та розвиток таланту : матеріали II міжнародного науково-практичного семінару, (Київ, 22-23 серпня 2011 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національна академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини НАПН України, Мала академія наук України. – К. : [б.в.], 2011. – С. 155-164.
157. Моляко В. О. Психологічна екологія таланту / В. О. Моляко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність : в 3 т. – К. : [б.в.], 1993. – Т. II. – С. 200-206.
158. Моляко В. О. Психологічне дослідження проблем функціонування стратегій творчої діяльності, творчої обдарованості та психологічної грамотності / В. О. Моляко // Актуальні проблеми психології : Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 198-205. – ISBN 966-95961-1-4.
159. Моляко В. О. Технічна творчість і її структура / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2003. – № 6. – С. 2-4.
160. Моляко Р. В. Проблеми творчої обдарованості / Р. В. Моляко, В. О. Моляко // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність : в 3 т. – К. : [б.в.], 1993. – Т. II. – С. 207-214.
161. Москаленко В. В. Гра як фактор розвитку творчої обдарованої особистості / В. В. Москаленко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. К. : Видавництво «Фенікс», 2011. – Т. XII Психологія творчості. – Випуск 13. – С. 299-306.
162. Москаленко В. В. Проблема творчого сприймання в суб'єкт-суб'єктній парадигмі / В. В. Москаленко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 9. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 20010. – С. 225-235.

163. Музика О. Суб'єктно-ціннісний аналіз розвитку творчо обдарованої особистості: термінологічний аспект / Олександр Музика // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. 2008. Спеціальний випуск. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. – С. 59-64.
164. Музика О. Л. Інтеграція особистісного досвіду як психологічний механізм розвитку творчої обдарованості / О. Л. Музика // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості : збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 3. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С.159-164.
165. Музика О. Л. Мрійники / О. Л. Музика // Обдарована дитина. – 2003. – № 6. – С. 8-14.
166. Музика О. Л. Розвиток здібностей та обдарованості в процесі вікового розвитку особистості / О. Л. Музика // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості та обдарованості : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – Т. 12. – Вип. 2. – С. 142-148.
167. Музика О. Л. Стратегіально-ціннісна організація свідомості творчо обдарованої особистості / О. Л. Музика // Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / за заг. ред. В. О. Моляко. – К. : «Освіта України», 2008. – С. 458-500.
168. Музика О. Л. Типологічний підхід у психології здібностей та обдарованості як альтернатива ситуаційно-диспозиційній антиномії / О. Л. Музика // Обдарована дитина. – 2008. – № 9. – С.11-18.
169. Мясищев В. Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии / Владимир Николаевич Мясищев // Вопросы психологии. – 1957. – № 5. – С. 142-155.
170. Мясищев В. Н. Структура личности и отношения человека к действительности / Мясищев Владимир Николаевич // Психология

- личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 35-38.
171. Наторп П. Развитие народа и развитие личности [Текст] / Проф. П. Наторп ; пер. с немецкого А. Пальчика. – С.-Петербург : Издательство газеты «Школа и жизнь», 1912. – 144 с.
172. Небылицын В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий [Текст] / В. Д. Небылицын / Академия Наук СССР, Институт психологии. Академия педагогических наук СССР, Институт общей и педагогической психологии. – М. : Издательство «Наука», 1976. – 336 с.
173. Нечаев А. Очерк психологии для воспитателей и учителей [Текст] / Александр Нечаев ; с рисунками в тексте и с приложением указателя избранных психологических сочинений – С.-Петербург : Типография И. Н. Скороходова, 1903. – Ч. 1 : Процессы умственной жизни. – 1903. – 187 с.
174. Нечаев А. П. Современная экспериментальная психология в ее отношении к вопросам школьного обучения [Текст] / А. П. Нечаев, приват-доцент Императорского С.-Петербургского Университета ; с 79 таблицами в тексте. – С.-Петербург : Типография И. Н. Скороходова, 1901. – 236 с.
175. Нечаев А. П. Характер человека / А. П. Нечаев. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1929. – 116 с. – (Начатки науки).
176. Нечаєва О. С. Умови розвитку і методи дослідження творчих здібностей в контексті обдарованості / О. С. Нечаєва // Актуальні проблеми психології : Психологія обдарованості : збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка та Р. О. Семенової. – Т. 6. – Вип. 5. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 240-250.
177. Ницше Ф. Рихард Вагнер в Байрейте / Ф. Ницше // Ницше Ф. Несвоевременные размышления ; пер. А. и Е. Герцык ; [Изд. Д. П. Ефимова]. – М. : Типография А. П. Поплавского, 1905. – С. 125-234.

178. Овэн Р. Об образовании человеческого характера : (Новый взгляд на общество) [Текст] / Роберт Овэн ; пер. с английского. – [2-е (полное) издание И. И. Билибина]. – С.-Петербург : Тип. В. Демакова, 1881. – 182 с.
179. Одарённые дети : пер. с англ. Д. А. Линника и А. Г. Мкервали / [общ. ред. Г. В. Бурменской и В. М. Слуцкого ; предисл. В. М. Слуцкого]. – М. : Прогресс, 1991. – 376 с. – ISBN 5-01-002502-7.
180. Оппенгейм Н. Развитие ребенка, наследственность и среда [Текст] / Натан Оппенгейм ; пер. М. П. Иогихесс и Е. И. Воскресенской ; [под редакцией доктора медицины В. Е. Игнатьева]. – К. : [б.и.], 1913. – 307 с.
181. Петровский А. В. История и теория психологии. Т. 1 / Петровский Артур Владимирович, Ярошевский Михаил Григорьевич. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. – 416 с. – ISBN 5-85880-158-7.
182. Петровский А. В. Об основных направлениях в русской психологии начала XX в. / А. В. Петровский // Из истории русской психологии / [под редакцией М. В. Соколова] / Академия педагогических наук РСФСР, Институт психологии. – М. : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1961. – С. 358-438.
183. Платонов К. К. Проблема способностей [Текст] / Константин Константинович Платонов. – М. : Издательство «Наука», 1972. – 312 с.
184. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Константин Константинович Платонов / Академия наук СССР, Институт философии – М. : Наука, 1986. – 255 с.
185. Полан Фр. Психология характера [Текст] / Фр. Полана ; пер. с французского под редакцией и с предисловием Р. И. Сементского ; [Издание Ф. Павленкова]. – С.-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. – 208 с. – (Популярная научная библиотека).
186. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории [Текст] / [под ред. А. В. Брушлинского]. – М. : Издательство «Институт психологи РАН», 1997. – 576 с. – ISBN 5-201-02231-6.

187. Психология [Текст] : словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – [2-е изд., испр. и доп]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с. – ISBN 5-250-00364-8.
188. Психология конституциональных различий У. Шелдона (резюме) // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 248-251.
189. Психологія [Текст] : посібна книга для студентів педагогічних вищих шкіл / [за редакцією проф. Г. С. Костюка]. – К. : Видавництво «Радянська школа», 1941. – 576 с.
190. Равич-Щербо И. В. Исследование природы индивидуальных различий методом близнецов / Равич-Щербо Инна Владимировна // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 101-121.
191. Рахманова В. Главные периоды развития душевной жизни детей / В. Рахманова // Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической психологии : с 91 рисунком в тексте / [под редакцией проф. А. Ф. Лазурского и проф. А. П. Нечаева] ; Педагогическая академия в очерках и монографиях (Воспитание в семье и школе). Под общей редакцией проф. Алекс. Петр. Нечаева. – М. : Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1910. – С. 221-256.
192. Рибалка В. Аксіологічний погляд на обдарованість і талант особистості (на основі аналізу і синтезу її психологічної структури) / Валентин Рибалко // «Сучасний погляд на обдарованість та розвиток талантів» : матеріали Міжнародного науково-практичного семінару (Київ, 13-14 травня 2009 р.) / Академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини АПН України, Міністерство освіти і науки України, Мала академія наук України, Національний центр дослідження обдарованих і талановитих, США. – К. : [б.в.], 2009. – Книга 2. – С. 3-31.

193. Рибо Т. Воля в её нормальном и болезненном состояниях [Текст] / Соч. Т. Рибо, профессора Парижского университета ; перев. с 8-го, дополненного французского издания ; под редакцией д-ра В. Аболенского. – [2-е изд.]. – С.-Петербург : Издание В. И. Губинского, 1900. – 160 с.
194. Рибо Т. Наследственность душевных свойств (психологическая наследственность) [Текст] / Сочинение Т. Рибо ; пер. с французского О. Ф. Ф. под редакцией Александра Черемшанского. – [Со 2-го вновь переделанного издания]. – С.-Петербург : Издание Карла Риккре, 1884. – 395 с.
195. Рибо Т. Психология чувств. В двух частях [Текст] / Профессор Т. Рибо ; пер. с французского ; [Южнорусское книгоиздательство Ф. А. Иогансона]. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1897. – 378 с.
196. Рибо Т. Различные формы характера [Текст] / Prof. Ribot ; пер. с французского Д. Н. Стефанского. – Харьков : Типография Зильберберга, 1894. – 64 с.
197. Рибо Т. Творческое воображение [Текст] / Т. Рибо ; пер. с французского Е. Предтеченского и В. Равцева. – С.-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1901. – 318 с.
198. Риккерт Г. Философия жизни. Изложение и критика модных течений философии нашего времени [Текст] / Генрих Риккерт ; пер. Е. С. Берловича и И. Я. Колубовского. – Петербург : «ACADEMIA», 1922. – 167 с.
199. Рише Ш. Опыт общей психологии : с рисунками в тексте : Популярное пособие при изучении психологии [Текст] / Профессор медицинского университета в Париже Шарль Рише; пер. Н. Федоровой с последнего издания. – С.-Петербург : Типография А. Трунова, 1895. – 216 с.
200. Рише Ш. Сомнамбулизм, демонизм и яды интеллекта [Текст] / Шарль Рише ; пер. с французского. – С.-Петербург : Издание А. С. Суворина, 1885. – 486 с.

201. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття [Текст] : навч. посіб. / Роменець Володимир Андрійович. – К. : Вища шк., 1995. – 614 с. – ISBN 5-11-004634-4.
202. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии [Текст] / Рубинштейн Сергей Леонидович. – СПб. : Питер, 2007. – 713 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»). – ISBN 978-5-314-00016-8. – ISBN 5-314-00016-4.
203. Рубинштейн С. Л. Принцип детерминизма и психологическая теория мышления / Сергей Леонидович Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1957. – № 5. – С. 57-65.
204. Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории / Рубинштейн Сергей Леонидович // Психология индивидуальных различий : тексты / [под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 59-68.
205. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн / Академия педагогических наук СССР, Институт психологии АН СССР. – М. : Наука, 1973. – 386 с.
206. Рубинштейн С. Л. Теоретические вопросы психологи и проблема личности / Рубинштейн Сергей Леонидович // Психология личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 28-34.
207. Румянцев Н. Как изучалась и изучается душевная жизнь детей? / Н. Румянцев // Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической психологии : с 91 рисунком в тексте / [под редакцией проф. А. Ф. Лазурского и проф. А. П. Нечаева] ; Педагогическая академия в очерках и монографиях (Воспитание в семье и школе). Под общей редакцией проф. Алекс. Петр. Нечаева. – М. : Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1910. – С. 1-65.
208. Румянцев Н. Характер и личность ребёнка / Н. Румянцев // Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической психологии : с 91 рисунком в тексте / [под редакцией проф. А. Ф. Лазурского и проф. А. П. Нечаева] ;

- Педагогическая академия в очерках и монографиях (Воспитание в семье и школе). Под общей редакцией проф. Алекс. Петр. Нечаева. – М. : Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1910. – С. 257-282.
209. Русалов В. М. Биологические основы индивидуально-психологических различий [Текст] / Русалов Владимир Михайлович / Академия Наук СССР, Институт психологии. – М. : Издательство «Наука», 1979. – 352 с.
210. Савенков А. И. Одаренные дети в детском саду и школе : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений [Текст] / Савенков Александр Ильич. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 232 с. – ISBN 5-7695-0608-3.
211. Савенков А. И. Психология детской одаренности : учеб. пособ. [Текст] / Савенков Александр Ильич. – М. : Генезис, 2010. – 440 с. : с ил. – (Учебник XXI века). – ISBN 978-5-98563-203-3.
212. Саугстад Пер. История психологии. От истоков до наших дней [Текст] / Пер Саугстад ; пер. с норвежского Элеоноры Панкратовой. – Самара : Издательский Дом «Бахрах-М», 2008. – 544 с. – ISBN 978-5-94648-063-5.
213. Семенова Р. О. Обдарованість як проблема сучасної освіти / Р. О. Семенова // Актуальні проблеми психології : Психологія обдарованості : збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка та Р. О. Семенової. – Т. 6. – Вип. 5. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 7-22.
214. Сержантов В. Ф. Структура личности и концепция функциональной системы П. К. Анохина / В. Ф. Сержантов ; Академия наук СССР, Институт психологии // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. – М. : Издательство «Наука», 1978. – С. 86-110.
215. Сизов К. В. Индивидуальный стиль и проблема личностного подхода к способностям / Сизов Константин Владимирович // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 160-166.
216. Сикорский И. А. A. Binet. Индивидуальная психология, выражающаяся в способе описания предмета. (Psychologie indivsduelle. – La description d'un objet). (L'annee psycholog. 3-me an.). / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 3. – С. 125.

217. Сикорский И. А. Chauveau. L'alcool et travail musculaire. Алкоголь и мышечная работа (Засед. Франц. акад. наук 14 и 21 января 1892 года) / Проф. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 480-481.
218. Сикорский И. А. Dr. Iulian Markuse. Современное значение наших знаний о значении спирта, как питательного и лекарственного вещества (Munch. medic. Wochenschr.) / Проф. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 482.
219. Сикорский И. А. Dr. Koller. Статистика наследственности у помешанных. (B. z. Erblichkeitsstatistik d. Geisteskranken im Canton Zurich). (Arch. f. Psychiatrie. Bd. 27, 1895) / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 213.
220. Сикорский И. А. Th. Ribot. Болезненные и ненормальные характеры. (Les caracteres anormaux et morbides). (2-me annee psychologique, publiee p. Beaunis et. A. Binet). / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 124.
221. Сикорский И. А. Адам Мицкевич / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 4. – С. 329-330.
222. Сикорский И. А. Александр Сергеевич Пушкин / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 4. – С. 330.
223. Сикорский И. А. Алкоголизм в России в XIX столетии и борьба с ним / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 537-541.
224. Сикорский И. А. Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография С. В. Шульженко, 1912. – 34 с.
225. Сикорский И. А. Биографии великих людей. (Черты). / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 131-133.
226. Сикорский И. А. Биологические вопросы в психологии и психиатрии [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография Товарищества

- И. Н. Кушнерёв и К°, 1904. – 38 с. – [Отд. отт. из журнала «Вопросы нервно-психической медицины». Том IX].
227. Сикорский И. А. Болезненно-недоразвитые характеры / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 470-474.
228. Сикорский И. А. Буры и бурские республики / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 467-468.
229. Сикорский И. А. Воспитание в возрасте первого детства [Текст] / Д-ра И. А. Сикорского, доцента психиатрии при Военно-медицинской академии. – [Изд. А. Е. Рябченко]. – С.-Петербург : Типография А. Суворина, 1884. – 203 с.
230. Сикорский И. А. Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении : с 330 рис. в тексте [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – [Изд., существ. доп.]. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1912. – 770 с. : табл. ; ил.
231. Сикорский И. А. Герберт Спенсер / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 108.
232. Сикорский И. А. Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 30 с. : ил.
233. Сикорский И. А. Д-р А. Л. Мендельсон. К вопросу о влиянии курения на здоровье / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 3. – С. 366.
234. Сикорский И. А. Душа и мозг великих людей – Гамбетты, Тургенева и Гельмгольца / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1900. – Т. 5. – С. 1-12.
235. Сикорский И. А. Душа ребёнка с кратким описанием души животных и души взрослого человека : с 20-ю рисунками [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – [Изд. 3-е, доп.]. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1911. – 188 с. : рис.

236. Сикорский И. А. Закон 2 июня 1897 года / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 3. – С. 364-366.
237. Сикорский И. А. И. В. Срезневский. Новые сведения о преступности населения в Германии (Журнал М-ства Юстиции. Март 1897 г.) / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 213-214.
238. Сикорский И. А. Иван Михайлович Балинский / Некролог и психологический очерк по воспоминаниям его учеников: И. А. Мержеевского, А.Е. Черемшанского и И. А. Сикорского / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1902. – Т. 7. – С. I-XI.
239. Сикорский И. А. Идеализация и материализация жизни : (Речь, произнесённая на Московском съезде психиатров в память С. С. Корсакова, 11 сентября 1911 г.) [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – [Изд 2-е.]. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 14 с.
240. Сикорский И. А. Из биографии Д-ра Ф. П. Гааза (Врача и Директора Московского Тюремного Комитета) / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 229-234.
241. Сикорский И. А. Истребление человеческой жизни / Проф. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 450.
242. Сикорский И. А. Как образуются нации? / Проф. И.А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 3. – С. 107-109.
243. Сикорский И. А. Н. И. Пирогов, как мыслитель и человек : Речь, сказанная проф. Университета Св. Владимира И. А. Сикорским 13 ноября 1910 г. в день празднования столетия рождения Пирогова [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография С. В. Шульженко, 1910. – 15 с.
244. Сикорский И. А. Надвигающийся великий кризис от вина [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Тип. «С. В. Кульженко», 1912. – 14 с.
245. Сикорский И. А. Начатки Психологии : с 20 фигурами в тексте [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – [Изд. 2-е, доп.]. – К. : Тип. С. В. Кульженко,

1909. – 138 с. : ил.

246. Сикорский И. А. О нравственном и общественном значении личности Рудольфа Вирхова : Речь, произнесённая председателем Киевского Психиатрического Общества проф. И. А. Сикорским в соединённом торжественном заседании семи Киевских медицинских обществ 29 сентября 1901 года / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1902. – Т. 7. – С. 1-4.
247. Сикорский И. А. О потреблении алкоголя в 1899 г. / Проф. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 541-542.
248. Сикорский И. А. О явлениях утомления при умственной работе у детей школьного возраста / Проф. И. А. Сикорский // Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены : в 5-ти книгах. Книга третья : Яды нервной системы. – К. ; Х. : Южно-русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1900. – С. 32-42.
249. Сикорский И. А. Об изменении характера и мимики при слабоумии (алкогольного происхождения) с 6 фототипическими таблицами / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1902. – Т. 7. – С. 122-140.
250. Сикорский И. А. Об умственном и нравственном развитии учащихся в связи с здравоохранением / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 103-138.
251. Сикорский И. А. Опыт объективного исследования состояний чувства : (С кратким указанием на объективные признаки мысли и воли) [Текст] / Проф. И. А. Сикорского. – К. : Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – 61 с. : табл. – [Отд. отт. из журнала «Вопросы нервно-психической медицины». Том VIII].
252. Сикорский И. А. Отчет по Главному Тюремному Управлению за 1894 год. / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 214-215.

253. Сикорский И. А. Прирост народонаселения во Франции / Проф. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 450-451.
254. Сикорский И. А. Проф. А. И. Якобий. Угасание инороднических племён Тобольского севера (Журн. Русского Общества Охранения Народного здоровья 1897 г.) / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 3. – С. 106-107.
255. Сикорский И. А. Психологическая борьба с самоубийством в юные годы [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография Т-ва И. Н. Кушнерёв и К°, 1913. – 44 с.
256. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – [Изд. 3-е, доп.]. – К. : Лито-типография Тов. И. Н. Кушнерёв и К°, 1909. – 112 с.
257. Сикорский И. А. Психологическое направление художественного творчества Гоголя : Речь, произнесённая 10 апреля 1909 года в торжественном собрании в университете св. Владимира, в память столетней годовщины рождения Н. В. Гоголя [Текст] / Проф. И. А. Сикорский, заслуженный профессор Императорского Университета св. Владимира. – К. : Типография Императорского Университета св. Владимира, 1911. – 11 с.
258. Сикорский И. А. Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типо-Литография Императорского Университета Св. Владимира В. И. Завадского, 1893. – 46 с.
259. Сикорский И. А. Русские / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1899. – Т. 4. – С. 320-321.
260. Сикорский И. А. Русские и украинцы. Глава из этнологического катехизиса : (Доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года) [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография «С. В. Кульженко», 1913. – 56 с.
261. Сикорский И. А. Самоубийство среди русских врачей / Проф.

- И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1896. – Т. 1. – С. 9-20.
262. Сикорский И. А. Сборник статистических сведений Министерства Юстиции 1896 г. / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 215-216.
263. Сикорский И. А. Сергей Петрович Боткин / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1898. – Т. 4. – С. 330-331.
264. Сикорский И. А. Системы нравственного исправления и наказаний. Исправление / И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 228-229.
265. Сикорский И. А. Современная всесветная война 1914 года. Причины войны и устранения их : (Сбор от продаж в пользу семейств раненых) [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография «С.В. Кульженко», 1914. – 28 с.
266. Сикорский И. А. Три возраста человеческой жизни. (Психологический очерк посвящается юношам и старцам) / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 241-250.
267. Сикорский И. А. Физиогномика и физическое состояние пьяниц / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1896. – Т. 1. – С. 28-80.
268. Сикорский И. А. Характеристика трех основных человеческих рас – черной, желтой, белой, в связи с вопросами Русско-Японской войны : (Публичная лекция в пользу Красного Креста, читанная в Университете св. Владимира 23 февраля 1904 г.) / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1904. – Т. 9. – С. 125-134.
269. Сикорский И. А. Черты из психологии славян : Речь, произнесенная профессором И. А. Сикорским в торжественном заседании Славянского благотворительного общества 14 мая 1895 года [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1895. – 15 с.
270. Сикорский И. А. Чехи и славянское движение / Проф. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1901. – Т. 6. – С. 469.

271. Сикорский И. А. Что такое нация и другие формы этнической жизни? [Текст] / Проф. И. А. Сикорский. – К. : Лито-типография «С. В. Кульженко», 1915. – 56 с.
272. Сикорский И. А. Эпидемические вольные смерти и смертоубийства в Терновских хуторах (близ Тирасполя) / Проф. И. А. Сикорский // Вопросы нервно-психической медицины. – 1897. – Т. 2. – С. 453-511.
273. Смайльс С. Характер [Текст] / Сочинение Самуила Смайльса ; пер. Н. Страхова. – [Изд. 2-е]. – С.-Петербург ; М. : Издание поставщ. Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф, 1883. – 355 с.
274. Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР / Александр Александрович Смирнов. – М. : «Педагогика», 1975. – 352 с. – (Основы психологии).
275. Социальные и биологические факторы развития человека // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 109-125.
276. Спенсер Г. Основания психологии / Г. Спенсер // Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология : Г. Спенсер. Основания психологии. Т. Циген. Физиологическая психология в 14 лекциях. – М. : Издательство ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – (Классики зарубежной психологии). – С. 11-310. – ISBN 5-15-000936-9.
277. Степанский В. Одаренные, шаг вперед!, или дифференциальное обучение: «за» и «против» / В. Степанский // Семья и школа. – 1991. – № 9. – С. 32-33.
278. Страхов Н. Об основных понятиях психологии и физиологии [Текст] / Н. Страхов. – К. : [б.и.], 1904 ; СПб. [б.и.], 1894. – 238 с.
279. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии [Текст] / Ян Стреляу ; пер. с польского В. Н. Поруса ; вступ. ст. А. Е. Олышанниковой и И. В. Равич-Щербо ; общ. ред. И. В. Равич-Щербо. – М. : «Прогресс», 1982. – 232 с.
280. Сэв Л. Основные понятия. Акты, способности. Проблема потребностей / Сэв (Seve) Люсьен // Психология личности : тексты / [под ред.

- Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 42-47.
281. Талызина Н. Способности и обучение / Н. Талызина // Семья и школа. – 1990. – № 8. – С. 34-36.
282. Творческая одарённость детей [Текст] : методический рекомендации / [подготовлены В. А. Моляко, Е. И. Кульчицкой, Н. И. Литвиновой] / Киевская городская организация общества «Знание». – К. : [б.и.], 1991. – 29 с.
283. Теплов Б. М. Избранные труды : В 2-х т. / Борис Михайлович Теплов ; Академия педагогических наук СССР. – М. : Педагогика, 1985. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР). – Т. II. – 1985. – 360 с.
284. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Борис Михайлович Теплов / Академия педагогических наук РСФСР. – М. : Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961. – 536 с. – (Труды действительных членов Академии).
285. Тименко В. П. Комплексна діагностика обдарованості як теоретико-методологічна проблема / В. П. Тименко // «Сучасний погляд на обдарованість та розвиток талантів» : матеріали Міжнародного науково-практичного семінару (Київ, 13-14 травня 2009 р.) / Академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини АПН України, Міністерство освіти і науки України, Мала академія наук України, Національний центр дослідження обдарованих і талановитих, США. – К. : [б.в.], 2009. – Книга 2. – С. 137-141.
286. Тимофеев Д. С. Психологические воззрения И. А. Сикорского [Текст] : автореф. дисс. ... канд. псих. наук: 19.00.01 / Тимофеев Дмитрий Сергеевич ; Московский педагогический государственный университет им. В. И. Ленина. – М. : [б.и.], 1995. – 16 с.
287. Титченер. Предмет, метод и проблемы психологии / Титченер // Психологическая хрестоматия : [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под редакцией профессора К. Н. Корнилова]. –

- М. : Государственное издательство, 1927. – С. 33-41. – (Психология для высшей школы).
288. Третьяк Т. М. Методичні засоби вивчення психологічних труднощів обдарованої дитини в сім'ї / Т. М. Третьяк // Обдарована дитина. – 2009. – № 10. – С. 39-44.
289. Третьяк Т. М. Психологічні труднощі обдарованих дітей у сім'ї / Т. М. Третьяк // Обдарована дитина. – 2009. – № 9. – С. 44-49.
290. Труды Второго съезда отечественных психиатров, происходившего в г. Киеве с 4-го по 11-е сентября 1905 года ; [Изданы на основании пункта 10-го правил Съезда под редакцией Председателя Распорядит. Комитета Проф. И. А. Сикорского, Секретарём Съезда Д-ром С. М. Доброгаевым]. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1907. – 702 с. : илл.
291. Туров М. П. Обдаровані винахідники: хто вони? / М. П. Туров // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 10. – С. 68-72.
292. Узнадзе Д. Н. Мотивация – период, предшествующий волевому акту / Узнадзе Дмитрий Николаевич // Психология личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 80-85.
293. Умозрительная психология : Чтения покойного профессора Московской духовной академии, протоиерея Федора Александровича Голубинского : (Записаны со слов его студента академии XIV курса (ныне московский протоирей) Владимиром Назаревским и другими) [Текст] – М. : В Университетской типографии (Катов и К°), 1871. – 142 с.
294. Философия Герберта Спенсера в сокращенном изложении Говарда Коллинса с предисловием Герберта Спенсера (An epitome of the synthetic philosophy by F. Howard Collins) ; пер. с английского П. В. Мокиевского ; [с прибавлением сочинения Герб. Спенсера «Справедливость» (justice) в сокращённом изложении переводчика] ; [Изд. Ф. Павленкова]. – С.-Петербург : Типография И. Г. Салова, 1892. – 472 с.

295. Формування психолого-фізіологічної стійкості, профілактика стресів, розумових, емоційних та інших перевантажень обдарованих дітей і молоді, виховання у них патріотизму й громадської позиції у процесі навчання та виховання: навчальний посібник : навч. посіб. / за ред. академіка С. Д. Максименка, члена-кореспондента АПН України В. Ф. Москаленка / Міністерство охорони здоров'я України, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця, Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Купріянова, 2004. – 192 с. – ISBN 966-8668-01-04.
296. Халецкий А. М. Уровни психической деятельности в норме и патологии / Халецкий Абрам Миронович. – М. : Издательство «Медицина», 1970. – 160 с.
297. Харциев В. Психология поэтического образа в применении к воспитанию / В. Харциев // Вопросы теории и психологии творчества : (Пособие при изучении теории словесности в высших и средних учебных заведениях). Т. 1. – [Редактор-издатель Б. А. Лезин]. – [изд. 2-е, перераб., значит. доп.] – Х. : Типография «Мирный Труд», 1911. – С. 418-424.
298. Хвостов В. М. Этюды по современной этике [Текст] / В. М. Хвостов, профессор Московского Университета. – М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 208 с.
299. Холодная М. А. Эволюция интеллектуальной одаренности от детства к взрослости: эффект инверсии развития / Марина Александровна Холодная // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 5. – С. 69-78.
300. Циген Т. Физиологическая психология в 14 лекциях / Т. Циген // Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология : Г. Спенсер. Основания психологии. Т. Циген. Физиологическая психология в 14 лекциях. – М. : Издательство ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – С. 311-510. – (Классики зарубежной психологии). – ISBN 5-15-000936-9.
301. Челпанов Г. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе [Текст] / Проф. Г. Челпанов ; [изд. Т-ва «В. В. Думнов, –

- наследн. Бр. Салаевых»]. – [6-е издание]. – М. ; Петроград ; Харьков : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1918. – 319 с.
302. Челпанов Г. Учебник психологии (для гимназий и самообразования) : с 26 рисунками в тексте [Текст] / Проф. Г. Челпанов. – [9-е изд.]. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1910. – 224 с. – (Элементарный курс философии. Ч. 1-я. Психология).
303. Челпанов Г. И. Введение в философию [Текст] / Проф. Челпанов. – М. ; Петроград : Издание Т-ва «В. В. Думнов, Насл. Бр. Салаевых», 1917. – 560 с.
304. Чемберлэн А. Ф. Дитя. Очерки по эволюции человека. Часть 1. [Текст] / Профессор антропологии в университете Кларка в Уорчестере А. Ф. Чемберлэн ; пер. с английского ; [под. ред. прив.-доц. Н. Д. Виноградова и А. А. Громбаха]. – СПб. : «Московское книгоиздательство», 1910. – 303 с. – (Душевная жизнь детей. Библиотека педагогической психологии).
305. Шадриков В. Д. Деятельность и способности / Владимир Дмитриевич Шадриков. – М. : Логос, 1994. – 320 с.
306. Шадриков В. Д. О содержании понятий «способности» и «одаренность» / Шадриков Владимир Дмитриевич // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 5. – С. 3-10.
307. Швырков В. Б. Теория функциональных системы психофизиологии / В. Б. Швырков // Теория функциональных систем в физиологии и психологии / Академия наук СССР, Институт психологии – М. : Издательство «Наука», 1978. – С. 11-46.
308. Шпрангер Э. Основные идеальные типы индивидуальности / Шпрангер (Spranger) Эдуард // Психология личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 55-60.
309. Штейнгауз М. Наследственность и среда, как факторы воспитания / М. Штейнгауз // Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической

- психологии : с 91 рисунком в тексте / [под редакцией проф. А. Ф. Лазурского и проф. А. П. Нечаева] ; Педагогическая академия в очерках и монографиях (Воспитание в семье и школе). Под общей редакцией проф. Алекс. Петр. Нечаева. – М. : Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1910. – С. 66-91.
310. Штерн В. Одарённость детей и подростков / В. Штерн ; пер. с немецкого под редакцией Всеукраинского института Труда. – Харьков : Книгоспілка, 1926. – 407 с.
311. Шумакова Н. Б. Междисциплинарный подход к обучению одаренных детей / Наталья Борисовна Шумакова // Вопросы психологи. – 1996. – № 3. – С. 34-43.
312. Эббингауз. Душа и тело. Факты и теории / Эббингауз // Психологическая хрестоматия : [составили: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под редакцией профессора К. Н. Корнилова]. – М. : Государственное издательство, 1927. – С. 5-25. – (Психология для высшей школы).
313. Ярошевский М. Г. История психологии [Текст] / Михаил Григорьевич Ярошевский. – [3-е изд., дораб.]. – М. : Мысль, 1985. – 575 с.
314. Feldman R. S. Understanding Psychology [Текст] : [textbook] / Robert S. Feldman. – 5th ed. – New York : McGraw-Hill College, 1999. – 774 p. : col. ill., fig., tab., col. phot. + (CD-ROM). – Ref. : p. 671-747. – Содержание : Glossary. – ISBN 0-70-289146-7.
315. Larsen R. J. Personality Psychology. Domains of Knowledge About Human [Текст] : [textbook] / Randy S. Larsen, David M. Buss. – 2th ed. – New York, 2005. – 651 p. : col. ill., fig., tab., diar. – ISBN 0-07-292049-1.
316. Nolen-Hoeksema S. Abnormal Psychology [Текст] : [textbook] / Susan Nolen-Hoeksema. – 3th ed. – New York : McGraw-Hill / Higer Ed., 2004. – 700 p. : col. ill., fig., tab. + (CD-ROM). – Ref. : p. R-1-R-56. – Содержание : Glossary. – ISBN 0-07-256246-3. – ISBN 0-07-121495-X.

317. Rickman M. Richard. Theories of Personality [Текст] : [textbook] / Rickman M. Richard. – 7th ed. – Wadsworth, 2000. – 693 p. : ill., fig., tab. – ISBN 0-534-34898-X. – 1. Personality. I. Title.